О. КОБИЛЯНСЬКА

ЦАРІВНА

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЦАРІВНА

ПОВІСТЬ

ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

(ДРУГЕ ВИДАННЯ).

Бібліотека Домова
Осипа Кочана
Chicago, Ill.
Ч. _____

КИЇВ „УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ".
КОЛОМИЯ „ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ".

PRINTED IN GERMANY

Вецляр. Друкарня Шарфого.

Своїй матери

Марії з Вернерів Кобилянській

посвячує

Авторка.

Німецька культура, яка здавна панує на Буковині, і політичне верховодство Волохів від кільканадцяти літ, на довго здержали розвій Української інтеліґенції на Буковині. — Українські родини інтеліґентні понімчилися, або зволощилися, а через те й духове, питоме українське життя не проявлялося довго таким рухом, якого треба би сподіватися по частині українського народу, чисельно найбільшого на Буковині. Ледви в останнім десятку літ поміж буковинськими Українцями зазначився живіщий рух, котрий певно чим раз далі буде рости. Таланти на ріжних полях, отже й на літературнім, починають звертатися в бік Українців і працюють для Українців, через що в них вступає надія на нове життя.

Серед таких буковинських обставин Ольга Кобилянська, котрій — на мою думку — поміж теперішними нашими писательками належиться безперечно одно з перших місць, була би рішучо стала писателькою німецькою, а не українською, як би не щасливий припадок знайомства з двома свідомими Українками, Софією Окуневською і Наталею Кобринською.

Свої молодечі праці, повні фантазії, писала Кобилянська лише по німецьки, а почала вона писати ще молодою дівчиною літ 13 до 14;—по українськи писати не приходило їй тоді ані на думку. Хоч батько її виступав завсіди як Українець (доказом того н. пр. церков в Кімполюнзі, поставлена його жертвами й заходами), але в домі його в Кімполюнзі, як в инших домах українських, панувала сильна німеччина, а поза домом ще більша. Не маючи своїх книжок до читання, молода талановита дівчина розвивалася майже виключно на німецьких книжках, нічого не зобовязувало її почувати себе Українкою і по українськи тоді навіть не потрафила-би була писати, бо своєї мови вчилася лише кілька місяців, а й взагалі всі школи які покінчила, то чотири нормальні кляси. Вона самоучка; всю иншу, широку освіту набула з часом сама.

В році 1881. пізнала Софію Окуневську (тепер жінку д-ра Вяч. Морачевського). Її батько прийшов до Кімполюнґа як повітовий лікар. Приязнь з сею освіченою дівчиною, (котра відтак складала іспит зрілости в якійсь ґімназії у Львові) і знайомство з писателькою Наталею Кобринською, своячкою, С. Окуневської, мало рішучий вплив на думки Кобилянської. Вони обі звертали її увагу на добрих писателів і на „справу жіночу“; вони обі намовляли її писати по українськи. В ті часи Кобилянська пізнала твори Софокля, Шекспіра, Дрепера, Бокля, Спенсера, Біхнера, Дарвіна, Ґердера, Гайне (котрий дуже припав їй до вподоби). пізнійше Ницшеі и. Твори Данця Якобзена зробили на неї найбільше враження, з українських — Мирного, Вовчка й

Федьковича. Ніцше, котрого читала останніми роками (сліди цеї лектури находимо і в *Царівні* і в гумореску *Він і вона*), навчив Кобилянську брати світ фільозофічно, звернув її увагу на стиль і взагалі, можна сказати, мимо своїх чудацтв та брутальности супротив жінок, настроював її сильно та відважно.

Від часу знайомства з С. Окуневською й Н. Кобринською писати по українськи—стало для Кобилянської якимсь прекрасним і, здавалось їй, недостижимим ідеалом. Була майже наскрізь Німкиня, а тепер з цілою силою своєї молодої душі взяла вчитися рідної мови й писати нею, не признаючися притім нікому, що хоче бути писателькою, бо того наміру був би тоді ніхто їй не похвалив,—притім без поради і помочі, котрої від нікого не могла сподіватися, тим більше, що сама своєму талантові не довіряла. Взагалі обставини життя мало сприяли спокійному розвоєві таланту у Кобилянської і тому то mutatis mutandis вона з таким жалем пише про них в *Царівні*.

Кобилянська вихована в горах,—звідси й такі пречудні описи гір в її творах, н. пр. в нарисі *Битва*. Родилася в Ґурагуморі 27. листопада 1865 р., кілька літ жила в Сучаві, відтак в Кімполюнгу, куди прийшла 8-літною дитиною, а пробула там коло 15 літ. Батько її був там секретарем при старостві. Маломіські обставини, маленька міська бібліотека з чужими творами, ґерманізація і клопоти життя творили зачароване коло, з котрого молода, вражлива, високолетна душа даремно силувалася видобути, щоб не змарніти перед часом разом із

своїми таємними думками й мріями. Хиба прекрасна гірська околиця мала спасенний вплив на розбуджену уяву молодої писательки. Знайомство з Софією Окуневською тривало лиш до 1887 року, коли та виїхала на науку до Швайцарії. Пізніще видалися хиба підчас ферій.

В р. 1889. батько О. Кобилянської пішов в пенсію і перенісся на власний хутір в селі Димка в серетськім повіті. Село — правдива пустка без товариства освічених людей, без гір і гірських лісів — ще гірше не сприяло писанню, а своєю одностайностю доводило до розпуки.

Аж з кінцем року 1891. перенеслася родина Кобилянських в Чернівці, між „люди“ — що так дуже було потрібне для нашої писательки, особливо з тої причини, що в Чернівцях осередок українського життя на Буковині, коли Кімполюнґ, місто волосько-німецьке, нічим не могло підтримувати в ній українського чуття й життя.

Перша проба, ще з Кімполюнґа, представитися Українцям як писателька, не повелася їй, а навіть принесла їй гірке розчарування. Написала вона 1886 року *Людину*. Була це спершу зовсім коротенька новелька і мала инший заголовок. Н. Кобринська приняла її до альманаха *Перший вінок*, але Ів. Франко, котрий порядкував сей альманах, не найшов у нім місця на твір молодої, незнаної писательки, — і тим, певно не хотячи, незвичайно гірко розчарував її. Ту саму новельку, Кобилянська відтак продовжила і післала „на пробу“ до німецької часописі An der schönen blauen Donau. Там її не принято, але відповідь, яку Кобилянській при-

слав редактор Мамрот, додала їй довіря в свій талант і відваги на довгі часи. Мамрот найшов у її оповіданню „незвичайно цікаву тему, знамениті епізоди, справедливий погляд на справи й оригінальні думки“, лише вважав, що оповідання за довге. Давав авторці ради, що має читати, й заохочував не покидати пера, одним словом був першим чоловіком, що її повчав, як братися до писання і робив уважною на добрі й злі прикмети літературного твору. Лист цього Німця нагородив авторці перше розчарования у своїх. Ведена вже власним чуттям, Кобилянська поправила сама оповідання, скоротила, і, переклавши на українське, післала його з Кімполюнґа в редакцию *Правди* в р. 1888. Тішилася, що за порадою Німця вже може Українцям подати твір „порядний“. Але склалося знов лихо; редакція *Правди* відослала Кобилянській повість з заміткою, що вона не вміє української мови, та з порадою, щоби вчилася її... Рада була добра, але гірка і не в пору... Огірчена до крайности, кинула Кобилянська *Людину* в столик і стала писати *Царівну*. Аж в осені року 1892. післала *Людину* в редакцію *Зорі*, котра й видрукувала цю повість, — правда, не зараз, бо аж в р. 1894. Та повість звернула загальну увагу на молоду писательку і хоч не доводилося мені читати де критику цього твору (у нас о критику так трудно!), але чути признання для авторки можна було нераз. Перший виступ Кобилянської в Українців по ріжних перепонах повівся.

Оповідання *Царівна* має також свою історію. Воно почате ще в Кімполюнґу в р. 1888 і писане з

причини некористних обставин з довгими перервами в Кімполюнгу і в Димці, а вкінчене остаточно 1895 р. в Чернівцях. Єсть це друга більша праця Кобилянської, заслугуюча після своїх прикмет на назву психольогічної студії. Звалася давніще *Льореляй* і призначена була до альманаха, який Олена Пчілка думала видавати 1891 року, але не видала. В цій книжці подане це оповідання в останній редакції.

Менші, друковані вже твори О. Кобилянської, такі:

Natur, новеля, написана в Кімплюнгу 1888 року, друкована по німецьки в *Neue Zeit* в Штутгарді р. 1895.

Жебрачка, нарис, писаний в Кімполюнгу 1887 чи 1888 року, друкований в „Буковині" 1895 р. ч. 39.

Банк рустикальний, нарис, писаний в Димці, друкований в „Неділі" 1895 р. ч. 13.

Мужик, нарис, писаний в Димці, друкований в „Буковині" 1895 р. в ч. 84.

Час, нарис, писаний в Чернівцях, друкований в „Буковині" 1895 р. ч. 33.

Він і вона, гумореска, писана в Чернівцях 1892 р., друкована в „Неділі" 1895 р. в чч. 21 і 22.

Phantasie impromptu, писана в Чернівцях 1894, друкована перше по українськи в „Зорі" 1895 року, а по німецки в Winer Mode також 1895 р.

Матер Божа, нарис, друкований в „Зорі" 1895 р. в ч. 23.

Битва, нарис з природи, писаний в грудні 1895 р., друкований в „Буковині" 1896 р. в чч. 77—80.

Де що про ідею жіночого руху, відчит на зборах Товариства українських жінок в Чернівцях

14 жовтня 1894 р. (відбитка з „Народа“ в Коломиї).

Крім того є ще у Кобилянської кілька готових праць, ніде не друкованих.

В Кобилянської, яко писательки, вдача наскрізь поетична, незвичайно вражлива, повна мрій і туги, поважна, глибоко відчуваюча як красу життя, так ще більше грубости його, іменно ці, що дотикаються безпомічної, самітної женщини серед наших прикрих обставин життєвих і товариських; притім бистроумна й горда в добрім значінню цього слова. Препишні ліричні, романтикою закрашені сцени йдуть в її творах всуміш із сценами, писаними реалістично, зовсім так, як діється і в житю. Велике начитання й богацтво незвичайно глубоко передуманих рефлексій при великій масі ніжного чуття надає її творам, як н. пр. *Людина і Царівна*, характер студій психольогічних. Незамужна і незаможна женщина, поневіряна обставинами, „грубостями“ життя, сама безпомічна аж до розпуки, цей улюблений авторкою а так часто подибуваний в нашім життю тип, находить у Кобилянській оборонницю, цілим серцем відчуваючу недолю життя такої женщини. Її *Людина* і *Царівна* то найкращі докази за допущеннєм женщини до тих занять, в котрих вони могли би найти ціль життя і способи удержання на випадок незамужности. Жінка „свого мужа“ все ще тішиться у нашім товарищ м життю більшою повагою, як незамужна женщина, хоч би й яка талановита, освічена й заслужена. В обороні тих поневіряних невинно істот Кобилянська добуває із арсеналу серця саму найвлучніщу зброю і побиває нею насмішливого противника.

Її менші новелі і нариси — то правдиві поезії в прозі. Така *Битва* — то незрівнаний опис гірської природи, повен такого щирого поетичного чуття і величі, що заставляє нас неложно тужити за погибшими пишними смереками, немов за хоробрими вояками, що лягли на полі битви. Все там живе, стогне, плаче і кровю підпливає, — вся природа, почавши від столітньої смереки аж до зтоптаної трави та роздавленої ягоди.

Ту ненаглядну гірську природу, змальовану з правдивим артизмом, находимо і в німецькій новелі Natur, котрої натуралістичний сюжет, прибраний у таку масу гірської краси, овіяний таким поетичним воздухом і теплом, що забувається деякі прикмети дуже сміло вибраної теми. Все там „природа“, не лиш та, що ми її звемо мертвою, але й та, що має подобу і страсти людські.

Ту саму поетичну душу авторки і вже сильно розвитий дар писання, свідомий того, чим може робити враження, находимо і в прочих згаданих дрібних творах, н. пр. в прекрасно обдуманій і оригінально обробленій гуморесці *Він і вона*. Ті дрібні твори, видані разом, дали би збірник нещоденних поезій.

В Ользі Кобилянській буковинська Україна, зовсім не богата на писменників, зискала силу першорядну, освічену всесторонно й вправну, котра певно здобуде собі загальне признання і значіння, яке їй по справедливости належиться.

Чернівці, дня 14-го мая 1896.

Осип Маковей.

I.

Я родилася 29-го падолиста...

Старі люди і сонники кажуть, що цей день — день недолі. Може. Однак мені не хочеться в те вірити. Я рада-би приглянутися кожній річі до дна, я бажала-би про все ясно думати, на все ясно дивитися; — адже кожна проява має свої причини й наслідки, все підлягає строгим законам, лише ми не дуже на це зважаємо. Ми не дуже доходимо причин де-яких прояв, що дали-бися нераз змінити на добре... Ні! ми кажемо, що все має своє призначення і так мусить бути!...

Але чого я властиво ту доторкнулася! Мої погляди мені звісні, а хто инший не буде дуже цікавий знати фільозофічні висновки молодої дівочої душі, довкола мене глухота і нудьга, а самій власні думки безнастанно пережовувати, — це і томить і не доводить ні до чого.

Не маю нікого, кого-би мої думки й чуття в який-небудь спосіб могли заняти хоч крихітку, на одну хвилинку. — Чи воно влишне? Чи жіноче ду-

хове життя менше цікаве, як її орґанізм?... Справді нічим не цікаве? — та ба! чого захотілось!

Хто би мав мною заниматися? Батька й матір утратила я в такім молодім віці, що й згадати важко, а коли дорога́ бабуня вмирала, мала я дванайцять років. Вуйко Іванович, ґімназийний професор, і тітка (вона спольщена Німкиня), при котрих тепер живу, то... та ні! Лучше не згадувати. Очі мимохіть зайдуть слізми, коло серця заболить, стисне і годі буде дальше писати...

Всі вони мені не раді. Відчула й пізнала я це з тої хвилини, в котрій лише зачала думати. Моє довге рудаве волосся давало кузинам та кузинкам причину до прикрих глумливих жартів та сміху. Лице моє їм за „крейдяне", а очі? Боже! наче я тому винна, що вони для них за великі?

„Чого це ти глядиш так перед себе, наче би перший раз світ побачила?" — загомонить бувало на мене тітка гостро, сердито. — А я прокинуся, мов та́ сполохана пташка. Кров у лице бухне, серце забється скорійше... Я боялася на тітку або на кого небудь з домашних глянути сміло, ба навіть порядно очима повести. З часом привикла я не дивитись на нікого з людей, хиба лише на світ ясний, широкий...

„Наталка ходить так, як би в неї було нечисте сумління!" — глумився часто найстарший кузин Муньо. „Нечисте сумління не глядить ніколи правим людям в очі!"

Чи не має це мене боліти?

Я плакала по тихих ночах, що Бог дав мені такі великі очі... а одного разу, коли в дому по-

розходилися всі і я лише сама одна лишилася, забігла нишком до сальону, де висіло велике дзеркало і глипнула в його... Двоє великих синявосірих... ні, зелених очей впялилося сполохано в мене... і аж тепер я пересвідчилася, що вони всі що до одного говорили правду. І я від тої пори не дивилася майже ніколи більше в дзеркало; а коли й кинула часом в його оком, то чинила це лише тоді, як було конче потрібно. Але чому моя дорога бабуня любила ті очі й цілувала ой, як часто цілувала! — „Солодка моя малесенька русалонька“ шептала притім, і великі тяжкі сльози затемнювали її вид. „Бог тебе не опустить — говорила потішаючим голосом. — „Він милосердний, добрий, а ти преціиь сирота!... Ні, ти про те все будеш ще щасливою, не будеш вічно їсти ласкавого хліба! Так, Наталочко, рибонько моя, так...“ А опісля дивилася нерухомо перед себе, думаючи Бог зна над чим, і втирала сльози з очей.

„Бабуню!“ — питала я раз — „чому ви якось то казали, що вам на мій вид накидується на силу думка, буцім то я до терпіння вродилася; і що, коли я родилася, жебраки та якійсь убогі у дім, наче кликані, заходили і просили то молока то хліба то грошей; це, казали ви, злий знак на будуче, не буду щастя мати... Бабуню? „Терпіти“ значить то, як когось щось дуже болить? Так на пр., коли тебе руки і ноги болять в мокре і холодне время? Так, бабуню?... Бабусенько моя золота!“

Але бабуня замість відповіди цілувала мене в очі та в чоло.

„Не зважай на мої слова, дітинко“ — відпо-

віла, усміхаючись якось сумно. „Я стара, тай... бачиш, у мене нема вже ні памяти доброї, ні думок ясних, говорю оттак, щоби не мовчати, не думаючи нічого!

„Я буду дуже, дуже, дуже щаслива, бабусенько!“ — запевняла я її, притискаючи її руку то до уст то до себе... А вона почала молитися...

Так, бабуня шептала молитву, а я, приклякнувши і спіраючись ліктями на її колінах, числила морщинки, що повкладалися над її очима, й дивилася нерухомо на її долішну губу, як вона під час шептання судорожно тремтіла...

*

Десь недалеко ударив грім і луна гуділа, котилася горами глухо, грізно, довго. Аж лячно ставало.

А опісля піднявся вихор. Гей! який дикий, несамовитий! Величезні біляві маси мрак димляться в глибоких ярів у гору і мчаться в скаженім поспіху в ту сторону, куди їх вітер гонить, а все понад шпилі тих величезних, лісами вкритих гір, щоби вкінці піднятися високо під небо і заслонити його або відлетіти кудись в безвість... Коли сліджу за їх летом, здається мені, що мушу отворити рамена широко, щоб і мене понесли з собою в якусь незнану щасливу далечину...

На горі вітер колише струнке сосни; а вони так гнуться і клоняться! Аж до мене в світлицю долітає їх стогін і шум. Але то дзвенить для мене — як пісня, завсігди мила пісня. Я її любила ще малою. Нераз пролежувала годинами під старез-

ними смереками і їх лагідне шепотіння вливало успокоюючe на так часто зворушену дитячу душу. Тепер, коли я без дорогої бабуні така осамочена й не маю нікого, хто мене розумів-би, ба лиш розуміти хотів, стали ліси й гори якимсь одиноким моїм світом і притулком...

Від нас до ліса недалеко і я забігаю туди часто й тайком. Тітка сердиться, коли я на ліс лише вікном споглядаю; зве мене „лінюхуючою химерницею“.

Що то значить: „химерувати“?

Коли я он-там на вершку гори, або в глубині ліса спинюся нерухомо, то мені здається, що не маю по що до дому вертати. Там розходиться грудь широко, легко, в серцю немов щось ясне, сильне прокинеться і оживає. — Там я і співаю, нераз навіть з полохливими пташками на-вперейми, любуючись власним голосом, як він далеко лісом лунає — і ніби дзвенить. — Це так прегарно й весело, це так свобідно!

Зійшовши в низ, я не розказую нічого.

Ні одно словечко не перехоплюється через уста мої, що я там бачила, що пережила, яку міць принесла звідти в серці. Як, пробуючи свої сили, потрясала молодими смереками, як, ухопившись галузя старих дерев, висіла, немов метелик, як гойдалася; як спинаючись без відпочинку на гору, спочивала опісля в мягкім моху, гляділа в небеса; а там хмари, прозоро-білі, ледво замітні улітали попід ніжну синяву далеко... далеко...

„Ти знов принесла з собою якогось земляного воздуха в хату, мов-би у гробі лежала!“ — крикне,

бувало, тітка терпко й змірить мене проникливо своїми зимними очима. А я через те вже й розбита. Слова ті немов мене бють. Мовчу. Що-ж їй і відповідати? Воно й так не здало-бися на нічо. Яка-ж я чудна, злишна істота, на котру цілий світ сердиться, особливо відколи моя дорога бабуня розпрощалася зі мною на віки!

*

Домашні роботи сповняю спільно з „сестрами“, однак мені ніколи не можна вивести тітку з критичного настрою супроти мене, вдоволити її хоч чим-тим. І це зле, і того не вдала, і сього не зрозуміла... Мені лише страх жаль стане, і я знов мовчу. — Ні, мені вже годі боронитися!

„Чи в тобі кров замерзла, а уста заніміли, що ти ніколи ані не всміхнешся і ходиш, мов та ледова краля?“ — загомонить тітка насмішливо на мене. А гуляю я, розвеселюся з молодшими, рознесеться подекуди й сміх мій городом, так і почую зараз: „Не знати, до чого ті сміхи, до чого ті безвстидні авантури, чи може тому, що на світі так тяжко жити?“

„То, мамочко, лиш тим можна дуріти, в котрих нема ні совісти ні чуття“ — поясняє Лєна, моя ровесниця. А тітка всміхнеться й потакне головою.

„Справді — чула я раз, як говорила тітка до вуйка (а того я й до смерти не забуду) — доля з нами поступила дуже несправедливо. Окрім турботи о будучність власних дітей, маємо ще клопіт з Наталкою. Чудний це обовязок, Мілєчку! і звідки,

питаюся, приходимо ми до нього? Як ти до того приходиш? Про себе я вже й не споминаю, я не журюся нею, Мілєчку, не журюся ані цятеньки. Для мене останеться це дівча раз на завсіди лише накипеною чуженицею, хоч у моїй груди бється тепле серце. Але ти? З того, що вона дитина твоєї сестри, не виходить щоби ти кривдив свої діти, бо то, що я видаю на неї, могла-би лучше видати на свої діти. Время, нехай-би вже там до лиха і випростала собі, коби мала який гріш, а то — нічого! Що-ж бо значить ті чотирі сотки і тих кілька срібних ложечок та тих прочих лахів, що осталися їй по твоїй матері і її родичах? Окрім того, Мілєчку, вона не симпатична. О! я передвиджую, передвиджую доленьку моїх синів! Я знаю вже від тепер, що вона накинеться одному з них на карк, а як ні, то вчіпиться одної з дивчат; а вони, звісно, добрі, то й будуть її терпіти. Ти гадаєш, що ні?"

„Я гадаю, Павлинко, що ні. Я не журюсь нею. Вона віддасться. Ти не вважаєш, Павлинко, вона гарна"...

„Гарна?! ха-ха-ха! Приглянься лише, будь ласкав, близше тій красі, тим довгим рудавим косам, котрих ніяк по модному не укладеш на голові, — тому чисто крейдяному лицю з тими зеленими нелюдськими очима, і скажи тоді, чи вона гарна! Ти не дивись, що в неї уста такі червоні — це хороблива червоність; за те в неї в лиці нема ні цятеньки крови. Пригадай лиш собі, яка *я* була в її віці. Ти забув уже, Мілєчку, що мене молодіж не звала инакше, як „Марія Тереса"? *Я* була гарна, *я* визначалася межи всіма, але

вона?!... Окрім того вона страшно зарозуміла. Ти не бачиш? Вона й головою не поверне в ту сторону, де находяться молоді люди, очей не підведе. Одним словом, незносне сотворіння! Іритує й дражнить мене на кождім кроці. Придивись напр., кілько вона по вечірках гуляє, і чи який молодий хлопець сяде біля неї балакати? Все лиш якійсь старші вештаються коло неї!"

„Це правда, — відповів вуйко сумовито. — Вона подобається більше старшим. Мені вже кілька разів прийшлося від старших почути: „У вас дуже інтересна сестрінниця!"

„Видиш? В ній єсть щось, що відпихає молодіж. Дивись, як наша Лєночка розмовляє з молодіжжю, як її хлопці роєм обступають; а дивись на неї. Ах, мене нераз аж розпука обгортає, що вона зветься моєю своячкою. Оногди я говорила їй, щоби була супроти мужчин приязніщою, привітніщою, не поводилась, як та статуя, мовчаливо та із спущеними віями. „Відстрашуєш, (кажу їй) і найглупіщого дансера від себе!" — А вона, Мілєчку, — Матінко Божа! — витріщила тоті свої очиска на мене, кров бухнула їй в лице... з лютости, розуміється... устами лише так по свому згірдливо рушила й не відповіла ані одним словечком! У вікно на вулицю то вміє й годинами дивитися, або романи й инші безбожні дурниці читати. Недавно знов найшла я книжку під її подушкою в постелі. Ну! почула вона вже своє! Тобі, Мілєчку, я все прощу, але що ти позволив їй книжки читати, того не прощу тобі ніколи. Ти мабуть бабою останешься во вік-віки!"

„Годі, душко, годі; чого іритуватися?“ — втихомирював вуйко спокійно, як це було в нього в звичаю. — „Я їй в день ангела не хотів нічого відмовити, так як і своїм дитям: а вона й не просила більше, як лише того, щоби в вільних хвилях і по домашній праці могла „читати“.

„Коли має вільну хвилю, то най гаптує або шиє. Але вона хоч яка велика й здорова, то й до того не здатна. Правда, до читання то лиш сядь собі вигідно, дивися вперед себе, і вважай, щоби замісць одної картки не обернути нараз двох. Боже мій, Боже, з тої дівчини не вийде ніколи щось порядне, хоч би я й не знати кілько неустанної праці й науки завдавала собі з нею!“

„Ну, ну, нехай уже... не велике діло! Вона сирота і, бачиш, одна з тих істот, над котрими добрі люди мусять і без любови мати милосердя. Я... видиш... я її... люблю, Павлинко. Мені здається, що вона добра дитина. Впрочім... все-ж таки вона донька моєї одніської сестри. Лише — що правда — коби то хлопець, а то дівча“...

„Аяк-же, дівча, — гомоніла тітка — а то камінь дома. Коби хоч що-то, кажу, були їй родичі лишили, а то нічого, хоть буком гони. Я не знаю, мабуть кожний крейцар, що заробили, проїдали!“

„Та де проїдали, Павлинко! Парохія була худа. А потому він... обертав кождий фенік на книжки, на то дранте, що осталось їй опісля. Бог його знає, що задумував він з ними між мужиками на селі! Щось то він був мені раз споминав, що мусить дещо для своєї Наталки скласти. Та не

вмів, бідака, нічого скласти. Смерть так і захопила обох і на тім скінчилося".

Замовкли.

„Павлинко ?"

„Що, Мілєчку ?"

„Не буде там уже далі кава готова ? Я щось наче голод чую. Лєґуміни не ситять мене ніколи !"...

Я досить чула.

На лиці мені наче мороз уклався, і я його в долоні втиснула. В горлі корч хапав; я затиснула зуби сильно, бо мені виривався зойк з уст...

І мимоволі попленталася я опісля в он-той ліс.

По що писати, що в моїм серці діялося ?

„Бабуню, бабусенько моя золота, чом ти мене покинула ! — кликала я там в роспуці раз-по-раз... — Бабуню, бабуню... я камінь ! Бабусенько моя дорога, я одна з тих, над котрими добрі люди мусять і без любови мати милосердя !"... І ридаючи диким плачем, товкла я головою об дерева, обнімаючи їх, ніби бабуню...

Округ мене шелестіли, шамрали смереки... тихо, тихо, одностайно; а я все плакала. — „З мене не вийде ніколи щось порядне ! О бабусенько моя золота, чом ти мене покинула !"...

Опісля гляділа я на мале містечко. Ох, як глибоко зненавиділа я ту брудну долину, ту долину, в котру мусіла проте все назад вертати ! — „Я непотрібна, я камінь, з мене ніколи щось порядне не вийде !" — виривалось з роспукою з моїх уст раз по раз і горячі, тяжкі сльози котились по лицю... Бабусенько моя золота... !

. . . . . .

Але то все минулося і я стала „спокійна“.

Не плáчу більше при таких нагодах. Не лютую і не змагаюся з ніким, лише тісно мені тут. Тісно й глухо, і якийсь тайний, пожираючий жар палить мені душу. Щоби його задавити, щоб не завмерти, читаю в кождій вільній хвилині, читаю ночами... Між ними і мною росте пропасть. Вони всі завдають мені болю, свідомо й несвідомо, замучують мене безпоглядно. Кожде слівце, що тітка промовить до мене, звучить болюче в моїй душі. А вуйко... о він, добрий, але чому він криється із своєю „любовю до мене“. Чи мене не вільно любити?

*

Завтра кінчу двайцятий рік.

Як скоро минули літа, не лишаючи по собі ніякого сліду! Справді, безслідно, одностайно, як і всі дні та години, прожиті в пильнім безділлі. В мене лише виробилася сильна свідомість, що я тягар, над котрим добрі люди мусять і без любови мати милосердя! — Без любови! це те грізне слово, що лишило майже кріваві сліди в моїм серці. Ні, ні, окрім моєї дорогої бабуні не любив мене ніхто на світі!

Понура, ненаситна туга володіє мною, і дух мій утомлений, хоть не сотворив нічого. Він лише мучився і побивався об якийсь мур, котрим мій світ обведений. Я хотіла-би чогось... не знаю ясно, чого... що мене вдоволяло-би, або що мене зробило-би сильною, могучою!... Я поринула-би у щось цілою душею, так як тепер потопаю в кожній дрібній роботі цілою душею... Ах! я хотіла-би чогось!

Та ба!

Чотирі стіни, проймаючий гамір дитячий, глумливі безсердечні слова моєї рідні, бездушна одностайність, що пригнітає душу, вузкоглядність, самолюбство — оце світ, в котрім я засуджена жити!

Але смерти я про те все не бажаю. Я страшно хочу жити! Я пила би це життя! Що це таке?

Боже мій! Чому не змилосердиться щось або хтось наді мною? В чім лежить моя провина, що моїм думкам і чуттю поставлено щось, немов межу? Що я немов віддана комусь на наругу і не належу собі! Я чую в собі проблиск якоїсь сили, та що з того! Її зацитькає та груба сила, що панує довкола мене всевладно...

*

Колись то вечером відбувалася в нас нарада Оба кузини радилися з родичами, який завід вибрати собі на ціле життя.

„Я буду професором, як батько! — казав молодший. — „Возьму навіть ті самі предмети: географію й історію. Чоловік має собі добрий дохід, незалежний від нікого; неділя, свято вільні, до того вакації, а „перша“ — сміявся хитро — має також свої добрі сторони, коли який богатий татуньо хоче її бачити в свідоцтві свого синка“.

„Ти можеш собі про мене бути й професором. Учися хочь-би й по хинськи! — обізвався Муньо, старший, — а я рішився піти на медицину, і на тім конець!“

„На медицину? Ні, Мунечку! — запротестував вуйко флєґматично — медицина задорога наука.

Ти маєш ще сестри, Лєна вже доросла, а Катуня потребує ще довго батьківського старання. Я тебе не можу на медицину посилати".

„А Наталка, татку? І Наталка ще є!" — вмішалася нараз мала семилітна Катя, що сиділа десь в кутику й прислухувалась з поважною міною розмові.

Мені уступила вся кров з лиця. Отсі дитячі уста завдали несвідомо несказані муки мойому серцю, котрим годі було уйти. Я склонила голову глибше над шитвом і шила пильно.

„Наталка? — обізвався Муньо. — Для неї не потребує ніхто капіталів складати. Вона має своїх двайцять років і нехай оглядається за яким мужем. Не правда, Наталко? Воно, правду сказавши, вже таки би й час. Ми „молоді" розуміємо це не аби-як!"

Він розсміявся голосно, й засунувши зухвалим рухом руки в кишені, поглянув визиваючо на мене.

Я видержала той погляд спокійно. „А вже-ж, Муню, для сирот не складає ніхто капіталів. Я належу до тих, над котрими добрі люди мусять мати милосердя й без любови" — відповіла я.

„Добре відповіла, Наталко!" — замітив він злосливо. „Я знав, що мої слова дадуть добрий відгомін. Впрочім, обходить мене в цій хвилі моя доля найбільше. Ти отже віддашся, Лєну возьму до себе, коли буду доктором, а з Катею дасьте собі, отче, і самі раду; з неї вийде колись не аби-яка красуня!"

„Який ти мудрий для себе!" обізвалася Лєна

люто. „Я вийшла-би вже найліпше, спустившись на твою ласку. Ні! дякую дуже за неї! Нехай батько забезпечить нас сам, а ти вибери собі инший фах. З тебе був-би таки й доктор, як з мене... ну, лучше най не кажу! Я знаю твою любов до ближніх!“

„Лєна правду каже, ти не можеш іти на медицину — обізвався знов вуйко. — Я би тобі радо помагав, ти в мене найперший син, але й дівчата мої діти. Не правда, Павлинко?“

„Чому не правда, Мілєчку? — відповіла жінка своїм звичайним коротким, енергічним тоном. — Розуміється, що дівчата також наші діти. Але в мене є одна думка... Мілєчку, я думаю вже давно над тим, щоби він пішов на медицину, хоч, розуміється, не нашим коштом“.

„Ну, так і що-ж за думка в тебе, Павлинко?“

„В мене така думка, Мілєчку“...

„Го-го! я знаю, мамочко, що ви хочете казати!“ — перебив їй сміючись Муньо. — „В вас є та думка, щоби я з якою багачкою заручився. Не так?“

„Так, мій сину!“ — відповіла тітка. „Я справді об тім і думаю. Лиш тим чином міг-би ти піти на медицину. Чи це може зле?“

„Зле на стілько, мамочко, що я хочу бути свобідним. А заручившися, обтяжив-би себе зараз якимись романтичними обовязками. Я в романтику й ідеали не бавлюся. Я хочу діпняти лише одну ціль, а ціль та — багацтво. Все проче для мене річ побічна“.

„Навіть і ми, твої сестри, Муню?“ — вмішалася знова Лєна, промовивши голосом, що аж тремтів з якоїсь внутрішної лютости.

„Не впадай в траґедію!“ — відповів він згірдливо. — „Я мушу піти на медицину. А коли батько не зможе мене сам удержувати, то я заручуся з якоюсь багачкою. Між нами сказавши, мав-би я вже одну, гм... гм“... Він усміхнувся многозначно і глипнув скоса на матір. І вона всміхнулася. Він був її любимцем і згоджувався з нею під кождим взглядом знаменито.

„Згадайте, мамочко!“

„Не маю часу на здогади, мій сину“.

„Ну, то я сам скажу! Що ви сказали-би на пр. про Ольгу С.?“ — Він закинув одну ногу на другу і глипнув на матір. Її лице осталося при тих словах все однакове, камяне, зимне.

„Ольга С.? Ну, — казала мов-би роздумуючи — вибір не злий. Вправді вона делікатної будови й дуже. розпещена, звичайно як всі одиначки, при тім трохи й зарозуміла, але коли вона тобі, сину, до вподоби, то й мені також“.

Вона за тебе не піде, Муню! на те спустись!“ — кликнула насмішливо Лєна.

„За м е н е не піде?“

„За тебе не піде! Ти з усіх хлопців найменше її обходиш; вона романтична натура, не забувай цього. Окрім того вона буде вибірати, вона й може вибірати, бо дійсно маєтна дівчина“.

„Не думай лише так — обізвався він так само глумливо. — Я дійсно не знаю, кого-би могла бажати собі за мужа, як не лікаря. Ти, бачу, не береш таких справ досить р е а л ь н о. Чи думала ти коли небудь над тим, що властиво мужчина, а що жінка? Мужчина то „всьо“, а жінка то „нічо“.

Ви дівчата від нас залежні, як ті рослини від сонця, від воздуха. Чуєш? ти!! Ми надаєм вам змислу, поваги, значіння, одним словом, все. А коли вона хоче вибірати, то нехай собі з богом вибірає. Мені не тяжко й деінде обглянутися. Вгідних партий в світі ще найдеся. Дівчата підростають раз в раз, як ті гриби; і всі вони хотять заміж вийти, всі що до одної! Може ти хочеш остатись старою панною?"

Вуйко й тітка розсміялися, а й Лєна скривила уста до усміху. Мені вдарило в лице, немов полумя.

Нічим є жінка?

І такий бездушний, ограничений хлопець осмілився говорити в такий спосіб о жінках? Що давало йому до того право? Природа? Однак він говорив правду. Ми дійсно від мужчин залежні, мов ті ростини від сонця, від воздуха. Але-ж з якої причини? Чи та причина — то незглубима, вічна загадка, до котрої і приступити годі?

Я вложила шитво й вийшла нечутно до побічної кімнати. тут було темно й тихо. Втомлена сіла я в незамітний кут, заслонивши лице руками.

Поодинокі слова долітали до мене, я чула терпкий сміх тітки, однак не прислухуючись дальшій розмові, я й не розуміла нічого.

Одно лише я знала й відчувала.

Я була лише людиною з якоюсь силою, з якимось духом, а проте... та що й казати? Правда? Справедливість? Їх нема! Нема для того, що приневолений приймати їх з другої руки...

*

Щось важке, мов олово, тяжить мені на душі,

а кругом мене глухо й пусто, якась порожнеча аж до божевілля.

Чи нема ніякого виходу? Ніякого спасення? Коли це инші зносять, так нехай! Я не можу! Я пробувала клонити голову терпеливо, бути такою як ті „другі“ і не змогла. Благала співчуття, любови, й не виблагала. Часто пориває мене гіркий жаль, дика вражда супроти моїх померших родичів, що мене в життя трутили, і я тепер безцільно блукаю! Пориває ненависть і біль супроти цілого світа...

В тихих, безголосних ночах, коли сон утікає від моїх утомлених очей, я плачу. Та що воно поможе? Одна слізонька більше, або менше в життю важить так мало! Впрочім хто їх числить?

*

Оногди говорив вуйко про якогось податкового урядника, котрий ріжнився від своїх товаришів величезним ростом, вдоволеним усміхом і грубим срібним перстенем з синім камінцем на пальці. Цей урядник хвалився — так оповідав вуйко — що його жінка, за якою саме тепер „обглядається“, мусить бути не лиш гарна, багата й освічена, але й музикальна, бо він не „пожертвується“ кому-небудь!

Уявляючи собі його, як він із своїми неповоротними рухами, із своїм по найбільшій части розігрітим лицем, троха зизими очима, шукає „музикальної“ жінки, я розсміялася мимоволі в голос.

Вуйко й тітка скинули на мене оком.

„І чому ти властиво смієшся, моя кохана?“ — спитав вуйко в заостренім тоні (дивна річ!), а тим

часом тітка звузила уста так сильно, що стали якоюсь ниткою.

„Я так, вуйку; бо він такий смішний в своїй претенсіональности! Самі знаєте, що він всіх розумів не поїв, а проте такий вимагаючий! Але я властиво не повинна сміятися, воно більше сумно, як „смішно!“ І з тими словами промайнув мій погляд по тітці.

„Що це знову за поетична заява?“ спитала вона з зимним, інквізиторським поглядом. „Тепер дівчині годі вибірати, ждати на самих докторів і професорів. Нехай Богу дякує, коли навинеться й хто небудь та подасть кусник хліба“.

Це тикалось мене. Спеціяльно мене. Мов поборена, опустила я через хвилю покірно голову, а несказано гірке почуття проникло мою душу.

„Це тобі мабуть не до смаку, що я тепер кажу, неправда?“ говорила тітка з притиском дальше. „Ти за його не пішла-би. Ну, на щастя в такім випадку мали-би ми рішуче слово сказати, а не ти. Ти ждала-би може на якого зачарованого князя, — шкода тільки що їх уже нема. Врешті я й справді не знаю, що тобі дає причину грати ролю якоїсь „гордої“. Ти мабуть щоденної боротби о кусник хліба не бачиш, не розумієш, думаєш, що все, що є, так само собою приходить?“

„Я, тітко? я?!“ вирвалось мені майже окликом з уст.

„Ти, ти! Ми не будемо вічно жити, і ти не будеш мати все охорону й родинну стріху. Наступить ще й така хвилина, коли з вдячністю будеш сягати за рукою такого „дурака“!“

„Ніколи, ніколи!“ відповіла я зворушено.

„Ха-ха-ха! ніколи! І для чого ніколи, коли вільно спитати? Мабуть тобі його становиско за підле?“.

„Становиско ні, але він сам як чоловік не має для мене нічого симпатичного. Він не має ані крихітки н. пр. „тонкости“ в собі. Чи ви ніколи не гадали, як страшно мусить житися при чоловіці, котрому не можна віддати ні серця ні поважання? Тіточко! я не могла-би так жити! Моя натура, ціла моя вдача такі жадні якоїсь — як-би то сказати? — тонкої коректности, якогось ніжного чуства... любови“... Тут і урвала я.

Се зізнання, котре я, мов тайну, берегла в серці, вихопилося мені проти волі з уст, і я того дуже жалувала. Я відвернулася від тітки, щоби не стрінутися з її холодними насмішливими поглядами і щоби не помітила, що я спаленіла...

„І ти не соромишся такі слова говорити? Мені в лице і при вуйку? Двайцятилітня дівчина! А це що знов нового?! Та правда: хто годується таким трійлом, як романи, тому годі инакше говорити. Я не розумію, що то таке „любов“. Я вийшла заміж, не хоруючи ані трохи на ту поетичну недугу. Я вела порядно своє господарство, виховувала як слід при Божій помочі діти, доглядала мужа, але о любові щось маячити, зітхати за любовю? Мені видиться, що я мусіла-б тепер того й соромитися. Це чиста фантазія. Коли-б я не була вийшла за твого вуйка, то була-б вийшла за другого. Він був порядний, спокійний, соромливий молодець, а я така сама панна. Тому нас Бог і злу-

чив. В твоїм віку я виховувала вже Мунечка, провадила вже сама господарство, а ти... говориш про любов! Та що, як собі хто постелить, так і виспиться. Ти вже доволі доросла, аби порозуміти, що добре, а що зле".

„Воно так, тіточко"... відповіла я, усміхаючися сумно. А більше і не сказала я нічого.

Як би я й цілу ніч говорила, то все було би дурно. Не зрозуміли-би. Лише до Лєни полетів мій погляд, що сиділа недалеко тітки. В цій хвилі були в неї очі спущені, а щоки горіли сильним румянцем. Я знала. Перший раз в життю вона не згоджувалася зі своєю матіррю.

*

По домашніх роботах було нам дівчатам вільно займатись, чим котра хотіла. Лєна плела якусь величезну скатерть „для себе", а я читала. Вона й тітка мали дивний спосіб дивитися на мене, коли я бралася за книжку. Тітка прибирала тоді на-пів милосерну на-пів насмішливу міну, щоби опісля з притиском вимовити слівце „знов ?" і мій — сказати-б — сумлінний супокій замутити. Лєна скривляла не до наслідування верхню губу, розсміявшись коротко в голос, і плела з такою ревністю, з таким запалом дальше, мов би спасення її душі залежало від того.

Найбільше займало мене питання жіноче. Ніхто не відчував так глибоко зависимого нужденного положення жінки, як я. Ніхто, здавалося мені, не думав стілько над рішенням його, як я. Мені снувалися преріжні думки по голові. Я бачила „питання жіноче" майже при кожній нагоді, коли приходилося жінці терпіти. Тямлю, що, перечи-

тавши І. Стюарта Міля, я плакала. З тої пори я читала з подвійною пильністю. Свідомість моєї низької освіти давила й корила мене сильно. Я постановила собі будь що будь осягнути вищу освіту. Я була завзята, горда, честолюбива і не хотіла ні-за-що в світі бути тим „нічим", о котрім говорив Мунье з такою погордою. Я не хотіла щоби мені аж мужчина надав змисл і значіння. Рівночасно рішилася я в будучности віддати ту здобуту освіту в користь загалу. В найглибшій глибині мого серця говорив якийсь голос „віддати жінкам".

*

Світе широкий! Який ти для мене молодої недоступний, яким муром обведений!...

Та що це я знов? В голові думки стрілою мчаться. Що мені з ними самій діяти? Сама загадала, сама забула, сама, сама, сама...

Щось з того, що вичитала або роздумала, оповісти і кому другому? Адже-ж я химерниця, і висміяли-би мене. А хочеться оповісти, пояснити, як все в думці складається, до чого дійшла, чогоби рада; як в душі нераз мов сонце зійде... ні, як в ній мов мелодія укладається... В серці так і заворушиться щось сильне, сміле. І я забуду все довкола себе. Гадки летять вперед, провадженi буйною уявою, аж слово якесь нераз вимкнеться впівголос з уст. Тоді я з переляком пригадую собі, хто я й між ким я...

*

Був тихий вечір у вересні.

З дому вийшли всі на прогульку, і я лиш сама осталася. Хутко настала в хаті тишина. Кори-

стаючи із супокою, як звичайно, я взялася писати. Вже давно почала я писати статейку про положення жінок найнижчої й середньої верстви, а цього вечора хотілося більше ніж иншим разом списати придуманого. Скоро укладалися речення, здоганяла думка думку. Пишучи завзято, я почула себе немов иншою. Чулася і щасливою. „Боже великий!“ подумала. „Може я до чого й здібна, може Ти дарував хоч крихітку якого талану, може моя маленька, малесенька праця порушить хоч в одній душі одну струну! Чей не буде так, як казала тітка, що з мене не вийде ніколи щось порядне! О, я не дамся, я буду пильно працювати над собою, щоби злетіти високо-високо! Так високо, щоби їх голоси не доходили до моєї висоти, а руки їх щоб не дотикали мене“.

По двох годинах вернулися з прогульки. Лєна, розстроєна чогось, лягла раніше спочивати. Уклавши руки під голову, лежала недвижно в постелі. Я вийняла знов зошит і пробувала перший раз в життю писати при ній, хоч її присутність впливала на мене завсігди лише пригноблююче. Мені хотілось нині конче докінчити першу частину. Почавши писати, я забула небавом зовсім, що крім мене находиться ще хтось другий в кімнаті. Хвилина за хвилиною минали.

„Що ти пишеш?“ спитала вона мене нараз різко.

Я підвела з переляком голову і глянула на неї.

„Ну? що-ж?“

„Ет! щось там“ — відповіла я потрохи змішана. Мені стало так, як би мене хто на якім лихім учинку зловив.

„Ти не переписуєшся преціиь з ніким".

„Ні".

„Ну, так що-ж ти пишеш? Може ти поетизуєш?"...

Павза...

„Чуєш? ти!"

„Чи я маю перед тобою оправдуватися?"

„Що за дурна відповідь! Ти не бачиш, що вже пізно і що я хочу спати? Я втомилася".

„Обернись до стіни тай спи!"

Вона скоро піднялася й сіла прямо в ліжку.

„Ти! Я скажу мамі, що через тебе не можу спати. Неспання шкодить красі, а я не маю охоти ходити з таким крейдяним лицем, як твоє. Але я тепер вже знаю. Ти певно мажеш якийсь стих. Любовний?... Ха-ха-ха! Тебе на цілім божім світі ніхто не бажає; ти не гарна!"...

Я не відзивалася.

„Бідолах з шістьома срібними старосвітськими ложечками!"

Я задрожала від обиди.

Як глибоко ненавиділа я її! Однак, не відзиваючись, я силкувалась остатися спокійною. На хвилинку сховала я лице в долоні і стала пригадувати, що думала перше. Думки від її голосу, мов налякані, розпорошилися.

Вона сміялася роздражнюючим сміхом, а я чула, як мені підступала кров до лиця.

„Від бабуні лишилася ще й цукорничка. Вправді не срібна, але за те дротована. Правдива старофранцузька порцеляна!"...

Я все ще не відзивалася...

„Чуєш? Я хочу, щоби ти згасила світло і лягла спати. Ти!“

Мене покинула нараз вся терпеливість, а пірвала шалена пристрасть. З окриком дикої злости вхопила я за зошит і шпурнула ним до землі. Серце товклося в мені до розпуку, і, згорнувши руки на грудях, глянула я на неї.

„Чого тобі ще треба?“ спитала голосом, що змінився від зворушення.

„Нічого від тебе не хочу. Але скажи лучше, до чого та театральна поза?“ Вона говорила в зухвалім тоні, опісля мов пригадала собі щось і додала: „Чому у тебе розплетене волосся?“

Я відвернулася від неї, не відповідаючи нічого.

„Я хотіла би знати, для чого в тебе розплетене волосся“ — домагалася вона знов.

„Для чого? Бо розплетене не важить так тяжко, так мені здається... Може й це не дає тобі спати і шкодить твоїй красі?“.

Її очи заіскрилися.

„Так ти гадаєш, що ти красна? Пожди, я знаю добре твої думки. Ти огидна, причаєна кокетка! Ти хочеш удавати якусь „русалку“, вправляєшся в якусь видуману безсоромну ролю, може Гайного „Льореляй“? Ти його раз у раз читаєш, хоч мама вже кілька разів казала, що Гайне не є для молодих дівчат“. — Нараз розсміялася. „Справді це рудаво-золотисте волосся, зеленяві „морські“ очі... Знаєш, що? Спродай цукорничку, купи собі гарфу і гребінь і йди між Німці“.

Не знаю, як я в тій хвилі виглядала і яким

поглядом подивилася на неї. Уст отворити не була я годна і на одно слово — ні! але коли я підняла руку, щоби притиснути її до розпаленої голови, Лєна з переляком сховалася під ковдрю...

По хвилі згасила я світло і кинулася сама в постіль...

Глухий біль, неописане огірчення обняли мене, і тихі стони виривалися з моєї груди. По що кинула мене доля в життя, поміж ті підлі, тупі душі — ні! поміж гієни, що не мають ні чуства, ні розуміння для шляхотніщих зворушенъ серця!..

. . . . . .

Однозвучне цокання годинника переривало тишину малої кімнати, а світло місяця лилося вікном, устелюючись срібними, матовими пасмами на помості й стіні.

Трохи згодом бачила я, як Лєна вилізла нишком з постелі й забрала роздертий зошит до себе.

Очі мої стулилися. Я аж над ранком заснула.

Мені приснилася надреньска русалка „Льореляй".

Вона ніби сиділа десь на скалі над водою, перебіраючи золоті струни своєї гарфи. Спадаюче на груди й плечі волосся здавалося в сонцю червоним плавним золотом. Її погляд на-пів сумовитий, на-пів байдужний був звернений у безнадійнім очікуванню в синяву далечину. Я стояла в лодці, що колисалася на хвилях, і разом з шумом моря виспівувала далеко лунаючим голосом Гайного пісню про Льореляй:

„Ich weiß nicht, was soll es bedeuten,
Daß ich so traurig bin,
in Märchen aus alten Zeiten;
Das kommt mir nicht aus dem Sin ".

Вона схилилася.

Через хвилину дивилася на мене довгим смутним поглядом, а опісля впустила вільним рухом гарфу в воду.

Легко, мов стріла, понеслась тая вперед, колисалася, полискувалася в воді, мов та золота рибка.

Я поплила за нею.

Бистро несли хвилі мою лодку. Вони тиснулися жадібно круг неї, росли, змагалися, сягали за мною, аж я лякалася. За мною хвилі. Цілий безконечний простір — одно і те саме, куди не гляну, самі хвилі. Вони шумлять, борюкаються, гомонять, сміються. Сміються потайним, роздражнюючим, майже знайомим сміхом.

В мене тисяча думок. Цілий рій дум. Що гонить за мною? Де спинюсь я, куди жену я?

Десь далеко передо мною полудневий край. Я ще дитиною чула щось раз про його красу. Він ясний, золотавий мов те сонце; манить зеленими пальмами, блакитним склепінням...

Я би злетіла туди!..

„Почерез море“ гомонять хвилі і колишуть, заливаються попереднім чудним сміхом.

„Почерез море“ долетів через воздух, немов сонний бренькіт, голос гарфи... „почерез море“...

*

З тої пори я не можу писати.

Життя моє затроюється з кожним днем систематичніще. Лиш читати ще можу, того вже не можуть мені заборонити, бо вуйко обстає за мною. І так я читаю, буду читати. Я не дамся добровіль-

но кинути в пітьму. Не дамся, пізнавши раз світло правди, затоптати грубій, тупій, бездушній силі.

Цих кілька словець пишу крадькома. Я би того не чинила, та мені бачиться, що удавилася-б своїм горем і своїми власними чуствами, не висказавши, чи властиво не виллявши їх хоч у мертвий зошит. Спрятавши обережно зошит в скриню (колись бабунину), мені неначе полекшає на серцю. Смуток щезає на якийсь час. Я повеселіщаю. Не боюся ні морозячих, проникаючих поглядів тітки, ні злосливих докорів решти рідні. Переконання, що я не роблю нічого злого, що сторонюся від всякого бруду, що через мої уста не переходить ніколи, ніколи, лож, — додає мені сили дивитися на своїх гнобителів не поглядом ненависти, але поглядом повним, довгим, і майже спокійним...

*

Я часом мрію об тім, як би я була раз на великім прегарнім балю, де все блестіло-би, красувалось ріжними барвами, якоюсь чародійною красою, де товариство було-би саме пишне, вибране, якісь прегарні женщини й мужчини в ріжних строях.

Поміж ними всіма — я.

Лише на кілька хвилин.

Прекрасно вбрана, в строю властивім лише моїй істоті, красна мов сонце. Я не бажала-би сліпити своєю красою — о ні! — я хотіла-би лише бути красою; прояснитись нею. Краса жінки не повинна бути лише на те, щоби викликувати любов... а коли була-би вже лише на те, так нехай би в мені залюбився якийсь такий, що не любив ще перед тим ніякої женщини. Я не хотіла-би,

щоби за мною сягнуло зараз сто рук, зрозумілись на мені всі. Ні, лише один нехай-би відгадав мене, мов ту загадку...

Це смішна мрія!

В моїй душі повно мрій, багато образів, барв... Коли-би я вміла музику, котрою впоююся, то укладала-би все те в мельодії. Декотрі з них було-би дуже, дуже трудно відограти...

*

На заході, на гранчастім верху зеленої гори стоїть столітній, одинокий дуб-великан. Височенний, сильний собі, гордий такий! Коли сонце зайде за гори, а небо, ще мов огнем палає, вирізується він виразно на нім.

Дивлячись туди, здається мені, що він рушається, що прикликує мене незамітно до себе, й мене тягне до його дивна, дивна туга. Він там стоїть сам, а я тут.

*

Як страшно самотно жити! Ні, лучше сказати, як страшно жити вслід за другими!

Лєна з родичами від'їхала. Забралися всі до Л. до якоїсь своячки на весілля. Я лише з маленькою Катею осталася дома.

Воздух весняний провіває, а мене обгортає туга за людьми, за життям! Мене опускає вся терпеливість. Я чогось не можу ні читати, ні писати. Я хиба гралася-би звуками, але мене музики не вчили. Все мене болить, все дражнить. Хвилями опановує мене глуха лють. Я чуюся скованою, коли я жити бажаю. Жити якимось иншим, повним,

ясніщим життям! Ісусе Христе, чи ця вбійча одностайність безконечна?! Так лучше вже як небудь, аби лиш инакше жити, ніж так гнило, без цілн старітися, без душі, без змислу. Це просто ростинне веґетування, хвилями перерване тихим, войком борби за істнування!..

II.

Недавно Лєна вернулась з родичами до дому, а вчора принесла вже й новину, котрою заінтересувався цілий дім. Від трьох років мешкає біля нас багатий надлісничий з донькою. Познайомившися з нами, живе з вуйком у великій приязні, а донька його Зоня, гарна, енергічна, бистроумна дівчина єсть найліпшою товаришкою Лєни. Спершу виділа лише мене. Зі мною говорила, мені зв'рювалася, мене до себе запрошувала, що хвилі прибігала, Лєни наче й не замічала. Разів зо три лучилося Лєні відвідувати її без мене. З того часу Зоя наче не та сама супротн мене. Похолодніла, стала горнутися більше до Лєни, усміхалася іронічно, коли я виявляла деякі зі своїх поглядів, а остаточно дійшло до того, що ми одна другій осталися лише якимись „добрими знайомими".

Знать, не умію собі зискувати людей, як тітка каже. Не так, як Лєна. Вона вміє і приговорити, присісти, попросити, і засміється в потребі, і заплаче, а яка вже ввічлива! нераз мало під ноги не підстелиться.

Я ні.

При чужих стаю чогось неспокійна, наче боюся їх доторкнути й словом, щоб не завдала якого болю, або щоб вони мене не діткнули чим. Зворушуся ні з цього, ні з того, особливо коли почну щось оповідати... Така вже якась неспосібна...

„Коли говориш, — критикують мене — то, замість другому в очі дивитися, дивишся Бог знає куди йому понад голову, або голову відвернеш, а очі твої лише так по світу блукають!“ Ні! я неспосібна.

Більше уже з панною Марією згоджуюся, з старою ґувернанткою Зониною. (В Зоні мати умерла). Вона така лагідна, ніжна. Голос у неї наче оксамітний, а сама дрібна, філіґранова. Лише нервова до крайности й вражлива. Подивляю нераз її терпеливість, бо Зоня деколи така жорстока, або її батько такий скупий!...

І принесла Лєна новину від Маєвських, що повернувся їх молодий свояк з Моравії, де пробував два роки в якогось фабриканта за домашнього вчителя.

„Цілий дім у воєнному настрою“ — оповідала. „Надлісничий захмарений, Зоня гостра, мов бритва, а пан „братанич“ хоч і привітні, але такі вже неприступні, що крий Боже! Не знати, що це в них стрілило; однак видко, що молодий тому причина. Та з часом я таки довідаюся, о що їм пішло. Коби лише скорше той вечірок. Ми підемо, мамочко, правда?“

„Підемо. А ти подивилась-би завчасу на свою рожеву сукню, Лєночко; може треба дещо відсвіжити, або й докупити чого“...

„Подивлюся, мамочко. А Наталка що вбере?“

„Наталка? Їй би вбрати ту темно-понсову сукню, що переробила з моєї. Вона лежить на ній складно і есть їй до лиця. Тепер нема за що купувати другої. Вона це сама знає“.

„Знаю, тіточко, й вберу, котру скажете“.

Мені байдуже, яка вона собі там, чи ясна, чи темна. Мені на думці панна Марія. Чи й вона в воєнному настрою? Раз якось давно сказала мені, що любить того „братанича“ (він зветься Василь Орядин), наче рідного сина.

*

Нині бачила я Зонного свояка перший раз, хоч він, як чую, переходить дуже часто попри наш дім. Він високий, стрункий і, як мені видиться, смаглявий. Його рухи повільні, Лєна каже: „симпатичні“.

*

(По вечірку).

Була справді в темно-понсовій сукні. Нещасні рудаві довгі коси, котрих ніяк не можна по-модному на голові укласти, спадали свобідно на плечі. Не знаю, чи моє „крейдяне“ лице, що тогож вечера, як тітка казала, відбивалося мов „безкрове“ від темного тла аксамітного Medicis-ковніра — довело Лєну до розпуки і злого гумору, чи може моя довга сукня, що без шелесту воліклася за мною? Вона усміхалася з нервовою злобою, коли наші погляди стрічалися.

„Ти навіть і сукні не вмієш в руці держати так, як треба“ казала вона. „Волічеться за тобою, мов яка гадина, і денервує“.

„Нехай волічеться! Мені невигідно держати її раз-у-раз в руці“.

„Так? Але ти певно над тим не думала, що сукня через те руйнується!“

„Руйнується так само, як і твоя“.

„З моєї не будуть вже більше нічого робити, а з твоєї має ще бути ковдря. Врешті можеш її нівечити; з неї має бути ковдря для тебе, а не для мене!“

„Мені не треба з неї нічого“ відповіла я. „Мені бабуня оставила дві широчезні шовкові сукні з виразним наказом, щоби я собі з них дала колись зробити ковдри“.

„Гадаєш?“ кликнула вона насмішливо, підносячи високо брови в гору. „З тих шовкових суконь дасть мама мені поробити ковдри! Мама каже, що тобі лишилися по бабуні срібні ложечки, і що я мушу також мати якусь памятку по бабуні, як ти, бо я так само її внучка!“

Я усміхнулася.

Скілько разів приходилося мені чути, що та „проста баба з міщанськими манєрами“ не була „жадною бабунею“ і що її лише соромилися! А нараз така зміна в поглядах!

„Ти справді накривалась би ковдрями з суконь бабуниних?“ спитала я іронічно. „А що важніще, ти забірала би їх від мене? І ти і тітка, ба навіть і наша стара кухарка знає, що бабуня оставила їх мені!“

„Справді, тобі?“ накинулася вона на мене. „А похорон за що справилося бабуні! Ти гадаєш: даром? Спитай лише в мами: вона тобі зробить докладний рахунок. Врешті, я би тобі радила навіть о тих сукнях мамі й не згадувати. Поперше, що це й так на нічо не здалось би, бо їх уже нема дома — бачиш, серце, ще від часу, як ти ночувала через тиждень у панни Марії, коли вона пробувала сама дома — а по друге: ти знаєш, що мама не зносить опозиції, а вже найменше від тебе!“

В мені кипіло.

Вже й як я знала грубости й самолюбство тітки та її дітей, однак цього не надіялася ніколи. Не надіялася, що вона порахує видатки за похорон своєї тещі, моєї дорогої бабуні, котра була без ріжниці для всіх добра й щира, котра подарувала тітці ще за життя стільки річей, знаючи її захланність, щоби вже тим успособити її добре для мене! Та ба! бабуня помилилась і цим разом що-до неї. Вона відтягала видатки, котрі поносив сам один вуйко, з мого мізерного майна, котрим я дорожила лише тому, що воно походило від осіб, таких мені дорогих.

Я була обурена до крайности, однак відвернулася від неї з погордою й не сказала нічого. „О бабусенько! — подумала лише гірко, — коли-б ти знала, що тут діється, ти в гробі обернулася би!“,

Бабуня лишила дітям окремо „памятки“. Хлопцям ріжні річи по дідові, котрий був капітаном, а Лєні й Каті по перстню. Вони висміяли все це,

зрозумівши раз, що їх мати погорджує тими річами, котрі, що правда, не були самі собою надто вартісні, але цінні тим, що їх дарувало щире серце доброї старушки.

Чому-ж їм тепер захотілося „памятки"? І то як раз суконь погорджуваної „простої баби з міщанськими манєрами"? Та я це зрозуміла. Тітка не була дурно Німкинею; а Німкині не без причини вважаються славними ґаздинями, такими, що числяться в потребі і „з атомами"! Сукні, полишені мені бабунею, були з тяжкого, коштовного атласу, який тепер дістав-би лише за грубі гроші. Ковдри з такого атласу, — це чистий „капітал". Так і чому не придбати його своїй доньці? Яким же правом і яким способом? це вже річ маловажна. Як практична жінка і як Німкиня любувалася вона лише у фактах.

„Ти нині очевидно в дуже святочнім настрою", почала Лєна знов по короткій хвилині, підчас котрої я перемагала в собі гнів і обурення, а перейшовши попри неї, не глянула навіть в ту сторону, де стояла. „Ти ступаєш так гордо, мов би ти справді була яка Медічі, або Стюарт. Ха-ха-ха! Але вони мали певно більше крови в лиці й не мали рудого волосся... Воно тобі все не поможе!" просичала врешті явно. „Один кадріль дасться тобі в знаки, а може не будеш його й зовсім гуляти. Ми-ж пречінь знаємо, що за тобою молоді хлопці не дуже рвуться. А ти так зараз впадаєш в очі, коли не гуляєш... Ти така велика — і ми мусимо за тебе встидатися!"

Мені ударила кров в лице.

„На чиє бажання йду я?“ спитала я.

„Розуміється, що на бажання тітки й вуйка! Вони мають з тобою добрі заміри: та лише ти, бач, якась така нещасна!“

Я усміхнулася гірким сміхом.

Угадала!...

. . . . . .

Вступаючи в салю, спостерегла я мимоволі відразу Зонного свояка, чи як його там звуть, Орядина. Він стояв при дверях сальону з кількома панами й розмовляв. Переходячи попри його, я почула його погляд на собі. Опісля ми гляділи посполу на себе. Його погляд вражав мене, а, як мені здається, мій його. Ми мов би боялися себе. Він гуляв дуже мало й майже лише з Зонею та Леною. Вони обі були нерозлучимі. Його лице смагляве, пригадує тип полудневий. Раз здавалося мені, що мушу доконче обернутися; обернувшись, стрітилася з його поглядом. Перелякана тим, відвернула я очі в противну сторону салі, зворушена чудним чуттям.

Помимо музики й танців, помимо бесіди з різними знайомими, давила мене якась нудьга, якийсь сум. В глибині серця немов боліло мене, що він не зблизився до мене ані одним кроком.

„Які ви нині гарні!“ — сказала мені раз тихесенько панна Марія — „наче та надренська золотоволоса русалка Льореляй, лише чому ви такі втомлені й сумні? Коли-б я не знала обставин, серед яких живете, то подумала-би, що тужите за кимсь“.

Вона всміхнулася любо, а я здвигнула байдуже плечима.

„Мені всі байдужі, а що-до втоми, то я вийшла вже з дому прибита".

„А з ним гуляли ви?" спитала нараз живо, мов пригадувала собі щось.

„З ким?"

„З Орядином".

„Ні".

„Ах! так пождіть, я познайомлю вас з ним зараз". Вона й встала, щоби підійти до його. Він саме в цій хвилі стояв нахилений до Зоні і слухав уважно, що вона йому говорила.

„Панно Маріє, ні!" кликнула я стиха.

Вона подивилася зчудована на мене.

„Оставте, прошу!" просила я її з притиском.

Вона дивилася через хвилину мовчки на мене.

„Які ви горді!" відповіла опісля. „Ви хотіли би, щоби він сам прийшов?"

„Сам".

„Але-ж бо ви не знаєте, який він нераз несміливий".

„Я не знаю, але дайте спокій!"

І вона дала спокій, він не прийшов, а мене обгорнуло якесь сумне вдоволення...

*

Я дивлюся кождим разом за ним, коли переходить попри наш дім. А йде він звичайно між пятою й шестою вечером. Недавно казала тітка відчинити одно фронтове вікно; я відчиняю, а він наче з землі виріс — надійшов! Як же я сполохалася! Я не тямлю добре, як воно склалося, але він поздоровив мене. Мені здалося, що здоровлячи спаленів. Впрочім, справді не знаю. Мені самій зро-

билося горячо, мов полумям обдало лице, і я сама змішалась. Тепер відступаю вже від вікна, коли бачу, що він іде. Він не сміє мене видіти. Не сміє!

Онодги, вже по тім поздоровленню, замітила я, як він, переходячи попри наш дім, повернув ледви-ледви замітно голову легесенько саме до того вікна, де я тоді стояла.

По що він мене здоровив? Адже ми собі не знайомі, а то й зовсім не знайомі...

*

Одна наша знайома, вдовиця по якімсь судді, оповідала тітці, що Орядин дитя „любови" якоісь своячки надлісничого, доньки українського православного священика, й якогось музиканта.

„Але не думайте, дорога пані професорова, — оповідала вона — що він був з тих славних угорських циганів-музикантів, межи котрими стрічається нераз справжніх князів що-до богатства! О ні! Він був український циган і походив з Глиниці. Це сільце на Буковині вам звісне, там більше циганів, як мужиків. Українських циганів, пані професорова, на те кладіть увагу! Граючи видобувся він на капельмайстра глиницької банди, а що був добрим Українцем, то її батько, священик, приймав його з патріотизму частіще в себе і з часом, дорога пані, з часом"... Тут вона урвала, закінчивши оповідання злобним, придавленим сміхом...

Не знаю, з якої причини прокинулося в моїм серцю чуство ненависти супроти оповідаючої вдовиці. Її вважали всі знайомі „доброю" жінкою. Вона може й була справді доброю, та я почула нараз

ненависть до неї. Її спосіб оповідання викликав в мені жаль до неї, чого я їй ніколи не забуду.

„В цигані! Поміркуйте лише собі, дорога пані професорова, в простім якімсь музиканті! Таже я би... Матінко Божа!... І то, бачите," говорила вона дальше, „донька чесних людей, донька священика! О неї мав старатися якийсь заможний купець, але вона про його й чути не хотіла. Вкінці був він ще на стілько зухвалий, що ставився перед панотця й просив о руку доньки. Тоді мала збутися страшна сцена. Одні оповідали, що проступника вигнали таки зараз кудись, другі, що мати вступалася дуже за донькою і що він з нею одружився, лише що вона скоро померла, давши дитині життя. Інші кажуть, що вона його сама просила покинути її, а потім і отруїлася сірниками. Ат! хто їх там знає, де правда? Вона була ще дуже молода. Мала ледве девятнайцять років. Боже, Боже!" додала згодом згірдливо: „таке молоде, а вже таке зіпсоване! Хто знає, що з неї було би ще зробилося, як би була жила; а так смерть зробила одним замахом всьому кінець".

„А чиє-ж він імя має?" спитала тітка цікаво.

„Таже бачите: імя батечка свого гідного".

„Отже мусіли таки побратися?"

„А Бог їх там знає! Що-до мене, то я гадаю, що справді побралися й що вона його опісля просила покинути її, а сама взяла тай отруїлася сірниками. Це, бачите, я тому так думаю, що він зараз по її смерти кудись забрався. Без причини був б. н. забіравс

„Та куди забрався?" спитала тітка.

„Таже бачите: до Молдави. Хтось то говорив, що він зібрав собі нову банду тай чкурнув туди з людьми, що йшли в Молдаву на роботу".

„І не вернувся вже?"

„Не вернувся до нинішньої днини".

„А дитина?"

„Дитина росла коло діда та баби; коли-ж панотець помер, а дитину треба було вже доконче посилати до школи, скликала стара раду. Якийсь первий брат музиканта, бездітний мужик-ґазда, наперся взяти дитину за свою. А надлісничий, свояк небіжки, і собі намігся взяти хлопця. „Воно, казав, мені ближче, як тобі. Врешті ти кажеш, що не зробиш з нього пана, лише ґазду; ну, а мені може Бог допоможе вивести його на щось ліпше, як на простого ґазду". Той собі, а цей собі! Брат музиканта, розказують, був тоді дуже лютий. „Тобі", каже, „сиротинського гроша забагається, що йому панотець оставив, а не дитини. Тебе цілий повіт знає, який ти захланий! Ти виховаєш його так, що він буде своєї родини соромитися, що буде так само кров з мужиків ссати, як ти і тобі подібні. А я не так хотів його повести. Та нехай діється Божа воля! Час покаже, хто мав ліпші наміри, чи я, простий селянин, чи ти". Розлютився тай від'їхав. А надлісничий взяв справді хлопця до себе, виховував, посилав до школи"...

„А той що?"

„Мужик той? Бог його знає, що. І не приїздив більше й не питав. От дурний мужик, хотів щось перед світом показати. Стара попадя теж не хотіла йому дитини дати, тому що відразу сказав,

що не випровадить хлопця в „пани“. Казала, що не дасть дитини своєї доньки на „пастуха“. От таке то, люба пані професорова. Ціла комедія!“

„Ну, це вже правда“, обізвалася тітка, „що це дуже поетична леґенда“.

„Але видите?“ почала знов по хвилі вдовиця. „Мені все здається, що вони, ніби надлісничий і Орядин, не дуже то люблять. Через цілий час, як Орядин пробував на Мораві, не приїздив ані раз його відвідати. Впрочім це знаєте й самі, бо живете з ними в сусідстві і як одна родина“.

„Та ні, не приїзджав! Це вже може бути, що не люблять. Надлісничий і Зоня майже ніколи про його й не згадували. Лише стара ґувернантка розпадається над ним, — розповідала якось ще давніще Зоня. Я цілу тоту панну Марію, правду сказавши, не дуже то зношу, ласкава пані. З тими її „нервами“, — їй Богу! нераз мене чорт бере! Бувши на місці Маєвського, я була би їй вже давно за всю тоту її науку подякувала!“

„А ви, ніби як думаєте, люба пані професорова, що надлісничий як, буде її вічно в себе держати?“ відповіла вдовиця. „Він мав навіть десь казати, що скоро лише доньку замуж віддасть, то зараз жениться в друге. По що-ж йому тоді старого толуба дома держати, та пусто й дурно годувати? Нині на світі гірко жити, а вона й так не займається дома ніякою роботою. От заложить той цвікер на ніс, прижмурить очи, тай зігнеться то над одним столом то над другим, а там часом ніби й до пекарні загляне. Справжнім господарством займається Зоня сама“.

Google

„Ну, так до чого-ж йому ґувернантки?“ спитала тітка.

„Та це лиш так, бачите, от для форми, щоби ніби якась старша женщина дома була. Уже чого він для Зоні не зробить, не стерпить, — так її любить, що Боже! Але бо й є за що! Вона жвава й розумна дівчина; мабуть скоро навинеться їй жених“.

„А вже-ж!“ Тут тітка зітхнула.

„Тоді нехай панна Марія йде до свого любимця“ докинула вдовиця.

„Та так! Бо й куди-ж їй подітися? Хто візьме на службу стару ґувернантку? А він, як чую, й так хоче вийти на великого пана. Чую: хоче бути адвокатом. Чи ви не замітили, пані, як він гордо голову носить?“

„О гордо, гордо! Він знає, що є гладкий хлопець“.

„Гладкий? Ха-ха-ха! Ви щось мов не довиджуйте добре, пані!“

„Ну, що-до того, то може й справді старі очі не довиджують добре. Але я чую, що надлісничий хоче, аби він покинув студії юридичні, тай вступив на теольогію. Воно й не було би зле“, фільозофувала стара. „Нехай вступить в стан божий і молиться за гріхи своїх родичів. Йому, правду сказавши, і нема иншої будучности; по нім видно на перший погляд, що він мішаної раси. Боженьку, Боженьку!“, зітхнула, „які-ж то нераз люди на світі бувають! І при порядних родичах виросте і вивчиться, а навинеться яке-таке, а воно й розум утратить!“ Тут і урвала вдовиця, зітхнувши протяжно,

глибоко. Опісля поправила окуляри на носі, уста знизились в кутиках, і вона почала так скоро плести панчоху, що дроти лише миготіли.

Тітка підвела голову погляд її спинився чомусь проникливо на мені.

І до сьогоднішної днини не можу я догадатися, що той погляд мав мені сказати.

Памятаю лише, що мої уста мимовільно затремтіли згірдливо й що я вийшла з кімнати. Переступаючи через поріг, повернула я ще раз голову за „доброю" вдовицею. Її погляд стрітився з моїм. Глибокий, чигаючий погляд. В тій-же таки самій хвилі опустила вона руки з панчохою на коліна, присунулася ближче до тітки — і я чула інстинктовно, що тепер начнеться обмова моєї особи...

*

Я його вже два дні не бачила. А нині так хотіла його побачити!

На дворі прегарна ясна, зориста ніч, що своїм чарівним спокоєм викликує дивну тугу з усіх закутків серця; і саме перед моїм вікном завис місяць над горами, тими темними, мовчазними великанами, низько-низенько, що видиться: рукою би його досягнув.

Орядина не дуже люблять дома.

Мені здається, що я мала би йому багато що оповідати.

Мене обняла нетерпеливість, туга; я сміюся сльозами, а плачу радістю... перенятим плачем!

Чому це так? Боже мій, чому!

Але я не чуюся нещаслівою, як перше; о ні! я щаслива!

Я знаю, як він зветься. Він зветься — Василь.

Василь! — це гарне ім'я.

*

Ми ходили вчора з Лєною за орудками для тітки в місто, і нам лучилося бачити його. Чим ближче він до нас надходив, тим менше могла я говорити. Думки розліталися мені в голові, мішалися чомусь; а коли надійшов уже зовсім близько, то я замовкла цілком. Певна, що поздоровить нас, я підвела очі, і він справді нас поздоровив. Його погляд спинився на мені так... сама не знаю, як! Я відчула, його так, як не відчула ще ніякого погляду досі.

Він минав по моїй стороні, а мені навинулась думка, що він змінився в тій самій хвилі. Який же він гарний!

*

Ми познайомилися. Воно склалося так: Від кількох днів пробуває у нас один товариш вуйків, професор з Р., на ім'я Льорден. Бажаючи його з своїми тутешніми товаришами познайомити, велів вуйко нам всім над вечір зібратися й піти в міський город. Туди сходились всі знайомі. Вечір був перегарний, воздух свіжий; в городі грала добра музика і, увійшовши туди, застали ми вже велику громаду гостей.

Я була нині — як Лєна казала (вона була в незвичайно ласкавім настрою) — „неприступна". Якась томляча туга загніздилася мені в серцю.

Зі входом в город опанувало мене легке, на лихорадку подобаюче зворушення. Цікаво обвів мій

погляд ґрупи людей: перші, другі; стрітив знайомих; звичайні лиця, а нині наче-б нудніщі як звичайно.

Пішли далі, — я все роздивляюся. Нараз стиснула мене Лєна за руку.

„Ходім туди!“ кликнула втішно. „Он-туди, близько альтани!“ І звернувшись живо до тітки, шепнула їй кілька слів до вуха. Мені причулося імя Зоні, і я глянула на вказане місце. Під величезною, добре мені знайомою липою сидів надлісничий зі своїми „жінками“, а біля них один молодий судовий практикант, Лєнина і Зонина „тайна“. Тітка звернулася туди, а ми обі за нею.

Дуже живо й дуже галасливо відбулися привітання. Не побалакавши ще як слід, найшли десь уже й причину до найсердечнішого сміху. Розділились коло двох столів і посідали. Лєна немов знов зрослася з Зонею, а молодий урядник і собі сів біля їх, веселий і ласкавий до Зоні, хоч Лєна горнеться більше до його.

Побачивши мене, що стою ще нерішена, до кого прилучитися, Зоня обзирнулася довкола себе.

„Де Василь дівся?“ спитала бистро. „Василю!“ кликнула нетерпеливо, а трохи згодом віддалилася від нас, розглядаючися на всі сторони живо.

Відчувши, о що річ іде, мені стало ніяково, і я була готова підійти до панни Марії, але тут схопила мене Лєна за руку.

„Пожди — мовила — не бачиш? Зоня хоче тебе познайомити з Орядином. З ним лучше забавишся, як з панною Марією, він і так казав мені колись то, що рад би тебе пізнати. Панна Марія

розбесідувалася так живо з професором Льорденом, що було-би нечемно переривати їм бесіду!"

„А я таки піду до неї" відповіла я холодно. Я вже зрозуміла, чому й вона бажала мене позбутися, бажала знайомства мого з Орядином. Вона не любила мене коло себе, коли який мужчина зблизжався до неї. Зоні вона небоялся, бо була гарніща від неї. Тепер вона держала так сильно мою руку мов кліщами.

„Яка ти!" сміялася на-силу. „Мабуть нинішний комплімент Льордена, що подобаєш з твоїм волосям на „Льореляй", сподобався тобі так, що ти хотіла-би його ще раз почути? А от дивись, там вже іде Зоня". І справді почувся десь Зонин голос біля нас.

„Я би лише рада знати", гомоніла вона, „чому ти нас покинув!"

„Невже ти за моїм товариством скучала?" чути було відповідь троха іронічну.

„Ет! що ти плетеш! я хочу тебе познайомити з панною Наталією Верковичівною. От що! З нами ти й так нудишся".

І в тій таки хвилі станула з ним передо мною й познайомила нас. За хвильку й заки ми ще вспіли промовити до себе хоч слово, зникли всі троє так скоро, як би в землю запалися.

Ми остались самі.

Я була змішана й не знала, що промовити. До того здавалося мені, що тітка, котра недалеко сиділа, підслухує кожне моє слівце, слідить за кожним моїм рухом і загомонить кожної хвилі по свому на мене. Та цим разом я мабуть помилилася. Саме

в цій хвилі розлягся вимушений сміх її, а з ним злилося і вуйкове добродушне, широке „ге-ге-ге!“ Забава лилася там очевидно веселою струєю, й мені не було чого боятися.

„Не погуляти-б і нам трохи по саду?“ спитав він, запинаючи свої рукавички надто скоро.

„Добре! ходім!“

І ми пішли вільною ходою вперед, більше розглядаючись, як бесідуючи. Переходячи по-при „наших“, задержався він на хвильку, бо панна Марія хотіла йому щось сказати.

„Відшукайте, Василечку, Зоню, бо я її ніде не бачу. Як забралися всі троє, так і пропали. Я боюся, щоби не перестудилася в своїй легкій одежі“.

„Лишіть їх, панно Маріє!“ перебила тітка скоро, „лишіть їх! Не знаєте? Молодіж чується свобідніщою, коли не бачить надзорців над собою. Нехай бавляться! Лишіть їх, пане Орядин!“

Орядин склонився мовчки, а я закусила уста, на котрі закрався на силу усміх. Мені говорила тітка неустанно, що оставатися дівчатам без старших в товаристві молодих мужчин — то найгрубше переступство супроти доброго смаку, а тут...

„Еге! пане studiosus!“ почувся десь за моїми плечима немилий голос професора Льордена. „Це справді ви, Орядин?“

„А я, я!“ відповів цей, обзираючись з немалим зчудуванням і мов немило вражений.

„Гм, з Морави? Гм, та чому не подасте їй, (він кивнув головою не мене) тій Льореляй, рамя?“

„Які вже в вас дивні вигади, пане професоре!“

вмішалась тітка. „Вже цілком перехрестили нашу Наталочку — ха-ха-ха!“

„Еге, гм, еге!“ воркотів він під носом, підкручуючи свої сивіючі вуси, і не зводячи з мене ані на хвилину своїх блискучих малих очий.

Відопхана тітчиним сміхом і тим його поглядом, відвернулась я від цілого товариства і пішла звільна вперед. За кілька хвилин опинився й Орядин біля мене.

„Ій Богу!“ говорив, ступаючи скоро поруч мене, „і не надіявся ніколи побачити тут отцеї мумії з Р. Що він тут робить?“

„Він у нас. Приїхав на кілька днів до вуйка. А ви знали його теж давніще?“

„Чи я знав! Він був моїм професором. Ми ненавиділися — страх! Я його за те, що „пік“ за греку, а він мене, як говорив, за мою „зухвалість“. Як же він вам подобається?“ І при цих своїх послідних словах розсміявся сам.

„Несимпатичний Робить враження причаєного; впрочім не люблю оставатися з ним сама“.

Він усміхнувся, поглянувши десь далеко вперед себе.

„Причаєного“ кажете. Це було-би ще о нім лагідно сказано. Він чоловік без серця, без душі, мстивий, а до того консерватист до смішности. „Не знаєте, чи живе ще його жінка?“

„Живе. Але він жалівся, що дуже хора і що пробуває вже довший час з дитиною у своїх родичів“.

„Бідна! Вона була така гарна й така лагідна Він коли тілько прийшов зі школи злім настро

то все починав з нею сварку. Ми хлопці всі о тім знали. Вже замучив її мабуть зовсім; їй і так не було богато потрібно, вона була ніжна мов та паутинка"...

„Вона має бути далеко молодша від його — споминав вуйко".

„Молодша. Він оженився трохи пізно. Чи ви розмовляли з ним довше?"

„Ні, а потім... мені не хочеться того слухати, що він мені говорить!"

„Він зве вас Льореляй" закинув Орядин.

„І не мав що ліпшого придумати!" відповіла я, мимоволі сердито, „от — Німець!"

Він усміхнувся.

„Не говорити-б нам ліпше о чім иншім?" спитала я.

„І я так думаю. Не люблю про його згадувати. Може би ми де небудь сіли? Город малий, приходиться лиш другим з дороги уступатися, а тим лише втомитеся".

Саме проти нас, під кущами турецького бозу, стояла лавка, з світлом поруч. Там ми усіли, — замовкли.

Довкола нас гамір, музика, розмови, сміхи, а ми наче поніміли. Він зняв мовчки капелюх з голови і відгортав волосся з чола. Трохи згодом почула я його погляд на собі.

„От-що тепер сказав-би я до хвилини?" обізвався він.

„Що?" Я глянула на його спокійно, вижидаючо.

„Сказав-би: Тривай іще, ти така гарна!"

„Чим гарна?“

„Тим, що переживаю її з вами“.

Я не відзивалася, а він, потрохи зворушений, говорив далі:

„Другий просив би вас в тій хвилі о прощення, а я, користаючи з кождої хвилини“...

„Чому о прощення?“ перебила я йому здивована.

„Ну, за моє здоровлення колись-то, коли я вас не пізнав перше по законах етикетальних, а так лише“.

„З чутки?“ Це слово вимовила я мимоволі гірко. Завдяки любові моєї тітки, я не тішилася найліпшою славою між знайомими.

Мов переляканий підвів він голову й видивився на мене.

„Ви мене не зрозуміли“, сказав опісля лагідно. „Мені, правда, лучилося чути дещо про вас, але що я всяким поголоскам не довіряю, то не повірив і тим про вас і не виробляв собі ніякого суду про вас, т. є. аж до цїї хвилини, коли я міг оце прочитати. За це також вибачте мені“.

З тими словами виняв хутко з грудної кишені свого пальта малий зошит, котрий я на перший погляд пізнала, і мені з лиця зникла потім вся кров. У його находився той Лєною захований зошит, котрий я роздерла...

„Це вам Зоня передала?“ були одинокі мої слова.

„Зоня. Але вам це прикро!“

„Прикро!“

„Не гнівайтеся!“ просив він. „Праця ваша не находиться в негідних руках“.

„Але йшла через негідні руки!“

„Забудьте це!“

„Хиба можна?“

„Можна.“ І він усміхнувся. „Я аж опісля, значить по прочитанню розвідки, довідався, яким способом вона дісталася в Зонині руки. Мені впала вона припадково в руки, але не жалуйте того. Побачивши вас того вечера, як ваші очі говорили об чімсь, чого посеред бездушної товпи не було, я знав, що кожде мною почуте слівце було неправдою, і я зрозумів вас. Я знав, що ваша праця була писана „кровю вашого серця,“ і я відчув, що мушу вас пізнати; але тоді я не міг до вас підійти, мусів відложити це на другий раз. Лише одного (додав по хвилі, коли я мовчала) не розумію: чому це ви, мабуть замісцї motto, поклали стишок над працею:

„Es klingt mir oft im Herzen,
wie ein verlorener Klang,
der sich vergebens sehnet
zu tönen im Gesang.
Ich kann das Lied nicht finden,
zu dem er taugen mag,
er wird wohl still verklingen
im letzten Herzensschlag“...

„Він, правда, перечеркнений цілком, однак ви хотіли його покласти?“

„Я хотіла“, відповіла я, „я мусіла хотіти, хоч він і немає нічого спільного з темою розвідки. У мене бувають нераз дивні, дивні чуття; не „чуття“ — поправилась я мимовільно — лише поодинокі почуття, справді, немов які згублені, заблукані в людськім серці тони, котрі не знають, до котрої

мельодії приналежні, де їм пристати. Вони настроюють мене так розпучливо! Чи ви бували з себе завсіди задоволені?“ звернулась я живо до його. „Завсіди? Чи вас не мучить часами туга, статись ще иншим? Мене мучить! Тоті звуки томлять мене. А відтак здається мені, що я одна з тих натур, це-б то одна з тих неудачників, котрі ніби до всього мають хист, а проте не доводять до нічого! Це пересвідчення обнімає мою душу якоюсь лиховістною наміткою. Хто мені докаже, що я не не одна з тих безталанних?“

„Ваша праця!“ відповів він, вдивившись в мене якимсь довгим, допитливим поглядом.

„Яка праця?“ спитала я іронічно.

Він зчудувався.

„Ну, я думаю: писання“.

„Справді? Не що инше?“

„Ні.“

„Так я мусіла-би цілком потонути в тій праці, щоби здобути собі такий доказ; цілою душею, не розриваючись!“

„То потоніть!“

„Я би хотіла.“

„Зробіть це якимсь обовязком для себе.“

„О, цього не треба, в мене є досить волі і я люблю писання так само, як н. пр. і музику, лише що“...

„Що?“

„О, нічо, нічо!“ і тут я урвала.

„Що?“ домагався він цікаво.

„ Я зроблю це якимсь обовязком“, відповіла я з притиском, але я думала щось инше. Именно

думала я, що мені годі тонути в уподобаннях, що дома слідять за мною, мов за злочинницею. Що тітка майже брутальним способом заборонила мені „культ примх і романтики". А коли ще Лєна розповіла їй раз, що якийсь там „пан" кепкував собі з моїх ідей, розкричалася, що я відстрашую женихів від її дому. Що люди готові подумати, буцім то вона впоїла в мене ті „легенди", і що її донька теж така...

„Щоб ти не посміла поводитись після свого розуму, коли тобі добре!" казала. Того не могла я йому говорити. Я встидалася за темноту й брусоватість своєї рідні і за те, що я жила в таких зависимих, майже негідних обставинах. Негідних тим, що я переживала ріжні степені упокорення".

„Я буду про те все добиватися свого", сказала я, „доки не дібюся".

„Не піддавайтеся ніяким впливам", обізвався він, мов відчитав, що в моїй душі діялося, „і кріпіть вашу душу, значить,—не будьте надто вражливі на щоденщину!"

„Чи так можна?" спитала я його вдруге з нетаєним вчудуванням.

„Можна."

„А тепер... тепер прошу вас, зверніть мені мій зошит!" просила я. „Він дістався без мого відома в Зонині руки"...

„Оставте мені його, він не має тепер для вас вартости!"

„Для вас може він її ще менше мати".

„Противно. Мені дає він знов доказ, що існує рід інтеліґенції, котра виробляється дійсно сама з себе й котра викликає поступ".

Живо й скоро полилася вже наша дальша розмова. Мені здавалося, що я вже з ним давно знайома і лиш говорити з ним не мала нагоди.

З його бесіди дізналася я, що він був соціял-демократом і загорілим поклонником Маркса. Що ожидав спасення від соціялістів: що признавав лише одну справу, а то справу соціялістів. „Все инше — говорив — тоне в тій одній великій могучій ідеї, є злучене з нею тисячними невидимими й нерозривними звязями". Вкінці спитав мене, що я про тедумаю.

Я не думала нічого певного, не мала досі жадного ясного виробленого суду; але я боялася якогось хаосу в будучності, котрий немов відчувала, боялася царювання ще грубшої безоглядніщої сили, як досі.

„З вас говорить лише ваше тонке вражливе сумління", відповів він нетерпеливо на мої слова, „але перше всього питаю вас: Чи ви вірите в силу людської інтеліґенції?"

„Вірю; але вірю так само і в силу пристрасти, що потягає інтеліґенцію в свій вир, вірю в силу самолюбства, вірю в нетривкість людської натури".

„Щоби бути досконалим", відповів він „треба бути фільозофом. Але об тім ви не думали, що чоловік не винуватий тому, яким став? Не думали, що він завдячує свою істоту тому ґрунтові й тій землі, на котрій виростає, тому сонцю й теплу, що його вигріває; тим обставинам, що його окружають, опановують. Об тім мабуть не думали? Не думали також, що нужда й розпука зроджує в людській душі скорше злі як добрі прикмети, що борба за

існування деморалізує? Я вірю в те й для того вірю, що з царством соціялістичних доґм зросте правдивий поступ, що світло знання і краси полляється широкою струєю скрізь, і що аж тоді вибє для всіх досі гнетених, невислуханих і слабих година дійсно людяного щастя, розвинеться цвіт правдивої любови! Дорога до такого життя проста. О скілько буде меншати визискування одиниці одиницею, о скілько буде меншати визискування народа народом, о стілько будуть марніти й ослабати зароди зла, буде змінюватися, перетворюватися людська натура, а головно наші теперішні „ідеали", це-б то: богатство, високі становиска і т. д. Ви може вірите так само, як ще й багато инших, мильно в якийсь поділ власности, тому боїтеся хаосу в будучності?" спитав Орядин. „Або вірите може в цілковите знесення приватної власности? Тоді помиляєтеся. Характеристичним у соціялістів є не змагання до знесення власности взагалі, а змагання до знесення форм власности буржуазийної. Це-б то спосіб присвоювання, котрий дозволяє бідному лише тому жити, щоби працювати на других, і то лише до того часу, доки це владолюбній верстві потрібне. Годі мені розводитись тут о цій квестії Бог зна як, але хто вірить в ідею поступу, той мусить пізнати й переконатися, що вона становить основу всякого руху й праці, і що всіх причин суспільного перевороту, або змін не шукати нам в людських головах, в їх зростаючім пізнанню „вічної" правди, або неправди і справедливости, але по просту в змінах продукування й заміни; не в релігії й фільозофії, лише в економії дотичної

епохи, — і що соціялізм не є ніякою хоробою й ніяким з'явищем, поодинокими умами штучно виробленим, а рухом природним".

Він замовк і дивився на свою цигару, що тліло між пальцями, а чоло його уклалося в морщинки. Зворушився бесідою.

Задумана й уражена палкостю його переконання, дивилася я ще безмовно на нього. Він мабуть відчув мій погляд. Звернувся живо до мене і, всміхаючись якось іронічно, сказав: „Я може не повинен був об тім говорити?"

„Чому?" спитала я спокійно.

„А тому, що... але ні", поправився зараз, „з вами можу я об тім говорити, ви звертаєтесь самі на цей шлях, що я про нього говорив. Це посвідчила мені провідна думка вашої розвідки і лише ви ще того не свідомі. З часом переконає вас власне положення у всім". Трохи згодом сказав: „Родичів у вас нема, це знаю; але не маєте кого, хто би вам по душі був близький?"

„Не маю".

„І не мали ніколи?"

„Дитиною мала я бабуню"...

Він засміявся тихо, однак так, що мені стало жалко, так жалко! Опісля глянув мені в очі, що мимовільно зайшли слізьми, і я бачила, що його ще перед хвилиною спокійне лице змінилося.

„Ми ступаємо одною дорогою" сказав зміненим голосом і встав, мовби хотів над якимсь наглим зворушенням запанувати. До нас підійшла панна Марія з тіткою, і він, стиснувши кріпко мою руку, віддалився...

Високо на небі миготіли, блищали зорі, світив місяць. Звуки гарної угорської музики розливались — далеко...

Я сиділа вже біля моєї тітки, що голосно бесідувала, сиділа в чуднім настрою. Чим дужчий гамір зростав довкола мене, тим більша тишина змагалася в мені...

Пів години пізніще виходили ми з городу. Саме тоді навинувся й він, немов виріс із землі коло мене.

„Хотів ще з вами попрощатися“ сказав і подав удруге руку.

*

„Ти говорила що з Орядином?“ питала мене тітка підчас повороту до дому.

„Говорила“.

„І що він за чоловік?“

Мені не конче хотілося розповісти, що я про нього думала, і я сказала лише, що він „поступовець“.

„Гай, гай!“, загомоніла тітка, „поступовець! Біда лише, що зраджує своїми зубами своє поетичне походження“.

„І я мав честь говорити з ним“ обізвався вуйко з колючою іронією! „але зробив на мене страшно лихе враження. Чванився своїм розумом, чи властиво тим, що бачив і читав много, а з того виходило, що ми тут ніби й не чуємо і не знаємо, що діється справді деинде! Це не злий інтерес! Це зовсім так, мовби такий молодик поступив від нас, в котрих тілько практики на спині, в культурі дальше! Не так, товаришу?“

„Ха-ха!“ сміявся стиха професор Льорден. „Я знаю цього пташка. Ще з гімназії знаю його. Замість при толкуванню держати перед очима Гомера або Вергіля, читав собі російські, або французькі новельки. Ну, та за те й діставав він від мене свої добре заслужені ноти. Як крейда білий ставав в таких хвилях, дурів, лютився, як скажений! Ха-ха! я переконаний, що остануся для нього якимось irritamentum на ціле життя. Не бракувало багато, а був би перепав при матурі, але що був сильним математиком, то професор того предмету саме той, що придбав йому місце в Моравії, вступився за ним, а всі прочі панове мов показилися и перепустили“.

„Чую, що він соціяліст!“ замітив вуйко голосним шепотом, а тітка в тій же хвилі обглянулася.

„Мене це зовсім не дивує“, відказав професор. „Пролєтарі такі, як він, множаться в страшенний спосіб, а він н. пр. то саме відповідне medium до соціялістичних експеріментів. І ви, Льореляй, мовите, що він „поступовець“? звернувся до мене, вдивляючись в мене своїми немилими очима.

„Кажу, пане професор“.

Він засміявся знов, а тітка закашляла.

„Знаєш, Наталочко“, обізвався вуйко, „що я об таких поступовцях-соціялістах думаю?“

„Що, вуйку?“

„Я думаю, що то авантурники. В них нема віри, нема характеру. Вони неспосібні віддатися якому небудь сталому заводові, видержати в тім, як цього вимагає закон. Вони — духовні потвори, зроджені нездоровою лєктурою. Занехавши всяку

чесну працю, перебірають на себе ролю реформаторів і спускаються на чуже добро. Смерти вони не бояться, бо в них нема Бога. Так я об них думаю!"

„А що найприкріще в цілій справі", докинув професор, „це те, що їх поступування заразливе, мов чума!"

„Справді заразливе!" кликнула тітка гірким тоном і поступила такими швидкими кроками вперед, що малий професор, ступаючий доси поруч неї, остався цілком позаду.

Опріч мене, мабуть і він відчув, що тітчин оклик „справді заразливе" тичився мене, бо догонивши її, сказав голосно:

„Що-до мене, то я радив би молодим людям, особливо панночкам, читати замісць соціялістичних книжок Чокого „Stunden der Andacht". Отсе пристоїть жінкам ліпше, підносить духа, я сказав би навіть, чистить душу".

„Амінь!" шепнула мені Лєна в ухо, сміючись стиха.

„Коли собі бажаєте", звернувся до мене, „то я можу вам цими творами служити. Маю їх у своїй бібліотеці. Моя жінка мусіла їх також читати".

„Дякую", відповіла я, „але я тепер читаю Шекспіра".

„То я буду вас просити о ті книжки, пане професор!" кликнула тітка. Вона була з незвісних ще мені причин розсерджена на мене до крайности.

„Нехай би мені виїхав котрий з моїх синів з новомодними ідеями, я би їм дав! Побачили-б! Я їм заборону й найменших зносин із тим панічем. Не дурно і його дядько не задоволений з його,

але він чесний собі чоловік, отже мовчить, а може й боїться!“ замітив вуйко.

„Певна річ, що лише боїться“ потвердила тітка. „Адже нігілістичні замахи звісні всім. Мені саме в тій хвилі приходить на думку, що Зоня оповідала: Коли, каже, Орядин виходить з дому, то все забірає з собою ключ від своєї кімнати, так що вони не можуть туди ніяким чином дістатися, а його куфер подорожний запертий завсігди обережно!“

„Ну, вже він впадає кождому в очі“ додав вуйко. „Для мене вже доволі цього, що кепкує собі з нашої балаканки й політики. Це мене дуже вразило. Я не люблю надто молодих критиків, а особливо таких, що не мають ще жадного становища і жиють з ласки других. Побачимо, де він опиниться за двайцять років! чи не буде і для нього річ важна, дбати передовсім про себе, а опісля про „нарід“. Я рад би то побачити. Він каже, що в нас інтеліґенція замало працює для народа, що де инде бачив він иншу силу; що яка праця, така й будучність, що все лиш від нас залежить! Ну-ну! побачимо, по-ба-чи-мо!“

„Але-ж, тату!“ запротестувала нараз Лєна, що доси заховувалася цілком пасивно. „Чому вже цілком зле про нього думати? Чи це не може бути, щоб він мав в дечім слушність? Зоня з ним не дуже любиться, сваряться обоє аж надто часто, але вона сама признає, що він здібний і не такий вузькоглядний, як наші тутешні люди! Врешті, що це має нас обходити або гнівати, як хто думає, або як мильно поступає? Ми цього не робимо — і на тім справа скінчена! А що річ певна і чого не можна

заперечити, це те, що він елєґантний хлопець і за ним можна пропадати. Він подобається мені, тату!"

„Лєно!" скрикнула тітка.

Але Лєна вже й так мовчала.

Я також замовкла.

В моїм умі товпились чудні думки, змагалися ріжні голоси, а проміж них виринав він раз-пораз, говорячи, що обставини творять з чоловіка то, чим він є.

Я би вірила йому; ах, я би вірила йому!...

*

На заході, саме над „чорним яром" і над великаньскою горою, подобаючою на піраміду, й заростою лісом, палало небо червонявим золотом. А там далі, де „зубчаста Лиса" злучалася з білявою скалою, там стелилися по небі прозорі, зеленяво-сині пасма хмарок...

Воздух напоєний пахучою свіжістю, а земля ще дише вогкістю, викликаною коротким наглим дощем...

В моїм серці немов весна прокинулася; сама дивуюся своїй веселості, любуюся сама веселим сміхом своїм.

Я знов його бачила. Чула голос його знов. Обмінялася знов думками з ним... Ах, я тому така весела!

Але чому він при Зоні так здержується, а Лєну чому майже ігнорує? Зо мною він знов инший. Весело-зворушений, слідить за кождим рухом і словом моїм. Часом мішається. Тоді й мені стає ніяково і я паленію...

*

Інтеліґенція нашого місточка давала на добродійну ціль концерт (в користь убогих дітей), і на бажання вуйка ми мусіли всі на нім явитися.

„Концерти снуються людям по голові“, нарікала тітка сердито, „і то не скорше, або пізніще, лише саме в той вечір, коли я мала собі ладити білє до прання! Що мені до того? Якого лиха мені там іти?“

Це тикалося вуйка, що стояв перед зеркалом, силуючись завязати святочну краватку „по людськи“. Я сиділа неспостережена в тій самій кімнаті й пришивала щось до сукні.

„Скажи сам, Мілєчку, що має мій дім при тій афері шукати? Чи я маю тут у школах діти, чи що? Впрочім концертовий комітет забув, що й Лєна грає на фортепяні та співає. Ти, правда, не завважав того; тобі взагалі було і є байдуже, що світ гадає про талант і прикмети твоїх дітей. Коли подумаю, що такий зарозумілець, як он-той, (вона повела згірдливо головою в сторону, де мешкав надлісничий) нині виступає, а про моїх дітий, зовсім не таких, як він, з цілком иншою ґенеальоґією, забули, — коли подумаю це, то мене зараз корчі беруть!“

І мовби ті корчі справді брали її, притисла руку під серце, а уста викривила болісно.

„Годі-ж бо, годі, Павлинко!“ успокоював вуйко, котрого серце було вже зворушене. „Чого іритуватися без потреби? Нехай він виступає собі і сто разів по концертах, все-ж таки він останеться тим, ким є, сином простого музиканта, все-ж таки

він не рівня нашим дітям. Мене лише гнівае, що на нього звернули зараз увагу, і що тим чином скріпили його зарозумілість. Я був би його не запросив до участи в концерті. Нехай би грав і так, як сам Паґаніні! Я би його тим покарав за зарозумілість. Але наші людиська добрі, вважали вже на старого Маєвського тай певно тому запросили".

„І мене лише тото одно помиряє з ними" відповіла тітка вже спокійнійше і, приступивши до вуйка, завязала „святочну краватку" сама, як звичайно.

„По концерті будуть і танці, мамочко!" кликнула Лєна в побічної кімнати. „Правду сказавши, мене то обійшло зовсім мало, що я не буду брати в концерті участи. Могла би ще дістати трему, помилитися в грі — на що мені сорому?"

„Чуєш, Мілєчку, що за скромна дитина?"

„Добра і уштива дитина!" відповів вуйко голосним шепотом.

Тітка зітхнула, піднявши журливо чоло в гору.

„Вона мусить десь конче виїхати, Мілєчку".

„А то чого?" спитав вуйко з нетаєним зчудуванням.

Тітка усміхнулася гірко.

„Чого? Хиба ти й сам не здогадуєшся, чому? Хто її тут побачить?"

Вуйко зрозумів її в мить.

„Як гадаєш, Павлинко, зовсім так, як ти гадаєш!" відповів скоро. „Обі мусять виїхати, показатися світові!"

„Обі? І чого ти так кричиш, Мілєчку? Ти мабуть забув зовсім, що в мене суть нерви!" З тими

словами глянула на вуйка довгим, зимним, многозначучим поглядом, — вона замітила, що я чула їх размову.

„Наталко! щоб ти мені не посміла з Орядином размовляти!“ гукнула до мене гострим тоном і поглядом.

В мені забилося серце з наглого переляку і я видивилася на неї великими очима.

„Чого видивилася на мене? Я говорила прецінь виразно. Впрочім можу свої слова і повторити. Щоб ти мені не посміла з ним говорити! Лєна мені оповідала, що він її ігнорує, і тому я не позволю, щоб з мого дому запрязнювався хто з ним!“

„Тіточко! я не знаю... я не можу вам цього напевно приречи“ відповіла я мішаючись.

„Що?“...

„Не можу приречи напевно. Він для мене завсігди такий привітний і ласкавий, що це було би нечемністю, відповідати йому грубістю. Він... він ніколи мене не образив ані словом, ані поведенням“...

„Ха-ха-ха!“ розсміялася вона своїм звичайним сміхом; а того сміху було доволі, щоби мене вивести з рівноваги.

„І ти справді така наївна, може гадаєш, що він любиться в тобі, тому що з тобою балакає, і що він може тому з тобою й оженитися?“

„Тітко!“ вирвалися з жахом слова з моїх уст, і горяча поломінь обілляла мене, „тіточко, я цього ніколи, ніколи не гадала!“

„Ага? Не гадала? Хто би тобі повірив! Чому-ж ти почервоніла, як бурак, коли не гадала? скажи: чому?“

Я чула, як спаленіла ще більше і як слова оборони застрягли мені в горлі.

„Видиш?“ глумилась вона, „я знала, що говорила!“

„Тіточко, ви не маєте ніколи наді мною милосердя!“

„Що?“ скричала. „Ти говориш мені такі слова? Мені, що власне я змилосердилася над тобою і стала тобі другою матіррю? Що було би нині з тебе, як би не я? Невдячна ти! В тебе нема серця, ти навіть не знаєш, що ти говориш!“

„Чому би не знала, тіточко? Знаю!“

Вона засміялася так, як перше, а вуйко обізвався журливо:

„Ти все ліпше знаєш від тіточки, Наталко, все, що до крихітки. Тому завдаєш їй неустанно жалю твоїм премудрим поведенням. Не знаю, звідки набралося в тебе тілько того розуму. Іди! іди й поглянь в зеркало, щоби ти знала, як злість і впертість окрашають дівоче лице. Ти гадаєш, що то добре, що ти слухаєш тілько свого власного розуму, що робиш тітці все на перекір? Ти повинна й и насліпо за її приказами, не повинна й писнути! Все, що вона робить, робить з пляном; а тепер іди й принеси мені з кишені моєї будденної камізельки оленеву шкірку до окуляр. Але ні; погоди!... Чи ти знаєш, хто Орядин є? Знаєш н. пр., що то таке соціялізм? Доки він нічого певного в руках не має, доти він нуль, і доти не повинен ані женитися, ані дівчині про любов говорити. Це теж якісь передвчасні зворушення, котрі я зовсім не

похваляю. Як буде вже мати свій кусень хліба, тоді най приходить; а тепер — іди!"

Я пішла.

„Ти бачив її очі, Мілечку?" чула я ще. „Бачив, як побіліла? Імпертинентне, завзяте сотворіння!"

. . . . . .

Орядин брав дійсно участь в концерті. Грав на скрипці якусь чудову угорську фантазію в супроводі фортепяну.

На мене має музика ще з дитинства сильний вилив, і я була би найщасливіщою людиною в світі, коли-би мене були музики вчили. Та ба!

Але я любуюся і грою других. П'ю-упиваюсь нею, мов любощами живої істоти. Плачу з незглибимого смутку і кріпшаю. Справді я кріпшаю, почувши голос музики. Відчуваю, як з нею враз піднімаються якісь голоси в моїй душі і, злившись з нею в одно, дзвенять одною піснею. Тоді здається мені, що це пісня моєї істоти...

Я не могла підчас його гри відірвати від нього погляду.

Як же прегарно грав він, а й сам який був гарний!

Моє серце рвалося до нього, обнімало його! Чи його? Чи ним викликану прекрасну гармонію? Цього я вже не знала виразно. Знала лише те, що серце моє було переповнене чимсь сильним і що тому він був винен! А він мабуть відчув мій погляд, відгадав. Раз мусів через хвилину в грі станути. Підчас того звернув голову саме в ту сторону, де я сиділа, і його погляд спинився на мені — так гарно! Мені станула вся душа, всі думки в

очах, а він усміхнувся очима. Поздоровляв мене так. Опісля здавалося мені, що вираз його лиця зміняється, так мовби відкрив що в моїм лиці.

З моєї памяти вирнули нараз тітчині й вуйкові болісні слова, і мій вид затемнився слезами. Я опустила повіки, а він потягнув різко смиком по струнах...

Коли скінчив грати, посипалися грімкі оплески. Він склонився потрохи змішаний і, відгорнувши волосся з чола, зійшов утомлений в салю.

. . . . . .

По концерті почалися танці. Цим разом обходили вони мене мало. Я шукала його. Моя ціла істота разуміла тепер лиш його одного, линула до нього в дивній суміші горя і втіхи. Він стояв з другими молодими людьми посеред салі й дивився на тих, що танцювали.

І я танцювала, ведена зручною рукою, легко, ледви дотикаючись помосту. Панок мій шептав мені раз-по-раз до уха, що гуляю знаменито і що я „прегарний мотиль!"

Я сміялася. Я сміюся завсігди, коли мені приходиться таке слухати. Лєна каже, що це негарно сміятися панам в лице, але-ж я не можу їх за те подивляти! Насміюся з них добре, насміюся й поверну спокійна до дому.

Минаючи в танцю Орядина я уникала його погляду. Боялася з ним стрінути, хоч хотіла того. Ах! я не розуміла вже себе добре. Я мов потонула всею душею в якусь весну! мов перебралася в якийсь цілком новий препишний стрій!

Підчас малої павзи в танцях надійшов і він до мене.

„До вас годі добитися“ говорив усміхаючись. „Я жду вже пів години й дивлюся, коли лишуть вас в супокою, та ледви діждався“.

З тим подав мені рамя й ми пішли, як богато инших пар, проходжуватися по салі. Він говорив мені щось про танці і що не танцює, а я завважала з зачудуванням, що на нас завернулися всі погляди й слідили цікаво. І чому-ж дивилися так всі на нас? Чим ріжнилися ми від других пар? Може я справді така „велика“, як Лєна нераз мовила, і впадала при нім в очі? Але ні! Я лише трошки вища і тонша від Лєни — так це не могла бути та причина; а він був гарний і елєґантний, ростом трохи вищий від мене — і я не могла так „страшно“ при нім виглядати!

Чи він не спостеріг, як за нами зверталися голови поважних матрон і мужчин? Я не сказала би, що зверталися зі злим виразом! ні! але все-ж таки зверталися!

Він не бачив нічого.

Ступав собі так свобідно, майже гордо, мов провадив Бог зна кого! А я, певна, що він біля мене, була й собі не менше гарно настроєна Раз стрінули ми й Лєну з якимсь панком, і вона усміхнулася до мене значучим усміхом.

В тій самій хвилі глянув мені Орядин допитливо в очі.

„Я й забув спитатися в вас“, казав він, „як вам подобалася концертова музика?“

„Добре“ відповіла я, але я відчула, що він

хотів щось инше почути, н. пр. чому на моїх очах були хоч і як слабі ознаки плачу?

„Я люблю музику“ говорила я далі, не звертаючи уваги на його допитливий погляд, „і жалую досі лише того одного, що не вчилася її“.

„А в иншім ви щасливі?“ спитав ніби жартом.

„На такі питання треба багато відповідати. Передовсім треба мати й дар бути щасливим“.

„А в вас того дару нема?“

„О, противно!“, відповіла я живо, „я би навіть важилася сказати, що в мене є дуже великий дар до того. В деяких хвилях відчуваю так виразно, що я властиво натура страшно жадібна життя! Берусь за все надто горячково, так мов би мені не мало стати досить часу, щоби всього зазнати. Добра і зла життєвого! Що це таке?“

„Це вже вдача така“ відповів він і його очі промайнули палко по мені.„ Я не можу цього об собі сказати. Мені чогось зовсім не спішно знати, що дарує мені доля, хиба дещо рад би я знати“. Нараз спитав живо, впявши в мене свої великі чорні очі — (ми вже сиділи): „Ви знаєте, хто був мій батько?“

„Знаю!“

Мовчанка.

„Моя мати вмерла цілком молодою, я навіть і не памятаю її“...

„І я свою ледви памятаю“, замітила я півголосом.

„Так? Бо мою забрали боги етикети; отже від тих нема мені чого доброго надіятись. Скілько то зароду зла в мені“, іронізував, „а скілько легкодушности! Ви би не повірили!“

„Ви самі в то не вірите, ви певно лиш огірчені!“

„О, в цій хвилі зовсім ні!“, відповів майже весело. „Ті, що пересвідчували мене об тім, то люди практичні, розважні — і може й не помиляються. Врешті я й сам вірю, що можна унаслідити н. пр. характер і т. п. Чому би це не мало бути правдою? Одно виявилося вже. Я палкий, непостійний, навіть пристрасний, а деколи то ні з цього ні з того не додержу віри, мов та собака!“—і засміявся тихо.

„О! чому ви так говорите?“

„То не говорити вам того?“

„Ні!“

„Коли мені хочеться вам це сказати!“

„То ви справді такі?“

„Справді“.

„Я не вірю. Не вірю, що ви віроломні супроти себе!“

Він поглянув на мене зчудованим поглядом. „Супроти себе? Ні, над тим я не думав. Я думав об віроломности супроти других, а це знов щось инше“.

„Ну, це щось майже звичайне“, сказала я. „Чому лише одну картину любити в своїм життю, коли їх так богато?“

„Тепер ви іронізуєте...“

„О, зовсім ні. В мене суть свої погляди про вірність.“

„Але деякі картини зостаються нам прецінь майже на ціле життя в памяти“, промовив потім зниженим голосом. „Приміром: котрі роблять на нас своєю красою або своїм сюжетом сильне враження. Ви не вірите?“

„Чому ні? Я любила свою бабуню з цілої душі, любила наді все, а проте люблю майже так само і свою матір, хоч її майже не знаю. Дивуюся сама, з якої хвилі остався образ її в моїй памяти і чому саме з тої хвилі!

„Я мала ледви три чи чотирі роки і, захоруваши раз, переплакала тоді цілу ніч, а вона не спала зі мною також цілу ніч. Другого дня винесла мене в город. День мусів бути прегарний, бо я на дворі переспалася. Проснувшися, мені хотілося бавити. Вона встала — ах, їй мусіла боліти голова, бо вона була така втомлена! Довге, довге волосся її було цілком розплетене і вкривало її стать золотим плащем майже до землі. Вона піднялася на пальці, щоб уломити мені галузочку цвітучої акації — і так бачу я її до нині, так, як спинається на пальці, з піднятими в гору руками, в якійсь ясній легенькій одіжі... Тоту картину, чи ліпше сказати: тоту хвильку зберігла я до нині у своїй памяті і задля того образу, виритого в моїй душі я люблю її. Чому вбилося те все в тій хвилі в мою память? Чому не в иншій, н. пр. в такій, коли давала мені щось, на що я була дуже ласа? Чи це не цікаве?... І до цього образу з тої хвилини навязує моя уява ріжнородні инші картини, ріжнородні події, і я так люблю її! Той образ міг на мене лише своєю красою зробити враження на ціле життя — не правда-ж?“

„Правда, правда!“ відповів він із сяючим поглядом, „і ви мусите бути цілком до неї подібні“...

„Бабуня казала!“

„Льорден зве вас Льореляй. Я би вас також

так звав, як би не він перший ужив того призвиска".

Я усміхнулася.

„Але він мені надто ненависний", говорив Орядин, „щоби я повторяв те, в чім він любується, і тому я надам вам инше імя".

„На приклад: яке?"

Він подивився на мене якось так чудно-чудно, що я спаленівши опустила очі.

„Не знаю, чи ви згодилися би з тою назвою"... спитав зворушений.

Я не питала більше. А він мов боявся, щоби слово те не вирвалося йому самовільно з уст, і також замовк.

Через хвилину обізвався:

„Він змалював мене не дуже гарно перед вашою ріднею, як я довідався, а до мого дядька донеслося вже, що я споганюю свою будучність, „бавлячись в Ляссаля".

„Це й я чула".

„А що ви думаєте?"

„Я би хотіла, щоб ви мені самі сказали, що я маю думати!"

„Ви — добрі!", сказав він з поглядом щирої подяки, „і я недармо повірив у вас зараз з першого разу. Повірив у якусь щирість у вас, як віриться в поворот весни! А що-до „Ляссальства" то річ мається так: Якимось наслідником Ляссаля я не є; лише та справа, для котрої працював він і для котрої боровся, займає й мене, так як і багато-багато других. Але мій плян життя инший. Перше хочу осягнути независиме становище і здобути собі способи до борби, а опісля стану боротися з тим,

що мені буде здаватися найтяжчим лихом нашого народу. Нині не можу означити ясно, на що кинуся вперше. Кожний час має свої рани — і я би кинувся на все лихо, задавив би все відразу, як би до того було в однім чоловіці досить сили. Але поки зможу свою цеглу доложити до великого будинку, хочу здобути те, що мені до того потрібне!"

Тут промовчав хвилину, стягнувши грізно брови, і по нім було видно, що бореться з думками.

„Боже мій!" промовив опісля з якогось наглого зворушення здавленим голосом. „Коли подумаю, кілько в нас праці потрібно, кілько сили й науки, який той час короткий, в котрім можна щось зробити, а яке життя приготовлюють мені мої кормильці, то приходиться хиба збожеволіти!".

З його груди вирвався мов стогін, а по мені холодом пробігло. Він затиснув уста, силкуючися успокоїтися, а мій погляд опинився на його лиці. Він був сильно зворушений, але й я не мусіла в тій хвилі спокійно виглядати, бо коли кинув на мене оком, показався на його устах гіркий усміх.

„Бачите?" промовив впівголос. „Я дійсно пристрасний; але я не винуватий тому, що в моїх жилах не пливе зовсім „біла" кров і що від часу до часу пробивається в мені — як дядько каже — квінтесенція мого люду!"

Саме в цій хвилі надійшов до мене якийсь молодик і попросив до танцю.

Я відказала, дякуючи. Він видивився зчудовано на нас і віддалився, звиняючись. Може уразився? Нехай і так! Мені байдуже!

„Ви наразилися за-для мене!“, промовив Орядин, „а чи я заслужив на це?“

„З пустих поговірок не роблю собі нічого!“ відповіла я зневажливо.

„Але коли-б вони не були пусті“, (він дивився на мене дожидаючо, гарячо) „тоді що?“

„Тоді терпіла би!“ відповіла я мимоволі покірно, покраснівши від його погляду. „Але це не важне“, додала я гордо, „лучше скажіть мені, яке життя приготовлюють вам“.

„Моя родина приневолює мене йти на теольогію“.

„Отже це правда?“

„Правда, правда! Наука, котру я вибрав, вимагає більше грошей, а я... знаєте самі! Я розумію, чому вони бажають одного, а не хотять другого! Я для них чужий, а тепер, коли ще домагаюся свого, т. є. того, що мій дід оставив мені на студії, став я аж „недолюдком!“ Це огірчує мене до крайности. Лучше були би зробили, як би були мене віддали моєму батькові зараз першої доби по смерти матері, як він цього добивався. Я би може ходив нині зі скрипкою під пахою, проживаючи життям простого селянина, не сумуючи по „образованому“ ні холодом ні голодом. Або нехай були би віддали братові батька, як обидва того хотіли! Але тепер посилати мене до них, коли один не хоче про мене нічого знати, бо з мене зробився „панич“, а другий хто знає чи й живий?... Тепер, коли світло знання й иншого життя розкрилося передо мною, коли стою так блізько до свого „полудня“, оставити мене на ласку й неласку недолі—це не в пору жарт! Впро-

чім я не домагаюся їх добра, лише свого. Прикро це лише на стілько, що я на те спустився. Як би не це, то я робив би собі мало що з того; жив би так, як досі. З своєї школярської праці, а не їх хлібом".

„А на стрийка зовсім не надієтесь?" спитала я.

„Ні. Це темний чоловік. Він каже або йти на мужика, або як вже в пани, так іти на попа. Инший стан в нього підлий. Каже: висисав мужиків!"

Він замовк, роздражнений, а я не могла здобутися на якісь його настроєві відповідні слова. Мені було його жаль, і я була цілком перенята його долею. Вона була подібна до моєї, мов одна крапелька води до другої, і лучша лиш тим, що він яко мужчина мав вартість, а я яко женщина ні!

Перед нами уставлялися пари до кадриля й декотрі з них, обглянувшись поза себе і побачивши нас побіч себе, споглядали на нас цікаво. Він замітив це і звернувся заклопотаний до мене.

„Я поганий самолюб!" сказав. „Оповідаю вам Бог зна що за себе і не бачу, що ось тут твориться. Ви би може й гуляли, як би"... Він не вспів докінчити речення. Перед нами з'явилася, наче вкопана, наче з землі виросла — тітка.

Один однісенький погляд на її ледяні очи, на її лице з усами, згірдливо стисненими — і я спізнала, що вона у воєннім настрою. На вершку її високої, модної фризури, дрожали кінці стяжок фіолєтового чіпчика, що сторчали до гори, а струсеве перо, що по довгім відпочинку на дні її найдорожчої скрині опинилося цього вечера на такім „високім становиску", дрожало і хиталося сумно з причини надто енергічних рухів голови.

„Ти тут сидиш?“ спитала холодно.

„Тут, тіточко“.

„Анґажована?“

„Ні“...

„Прошу уважати мене за свого дансера!“ вмішався чемно Орядин, склонившися передо мною; „я саме в цій хвилі хотів просити вас о цього кадриля“.

Тітка мов не добачувала його.

„На тобі Лєнину мантильку і віднеси її до побічного сальону, або до ґардероби!“ розказувала, випрямившись мов свічка.

І я її надто добре зрозуміла.

Мене не гуляючої не смів ніхто бачити, а в товаристві Орядина не хотіла вона мене бачити. Те мусіла я зрозуміти, а зрозумівши, мусіла виконати її розказ, коли не хотїла викликати своєю впертостю гіркої бучі дома.

Красніючи з упокорення аж під волосся, я піднялася, щоби сповнити її приказ; але Орядин заступив мені дорогу.

„Не вже-ж би ви дійсно трудилися сама за для цеї дрібної справи?“, обізвався, усміхаючися якось дивно. „Дайте мені! Я передам її якомусь слузі, щоби мав нагоду цього вечера сповнити свій льокайський обовязок! Ми маємо пречінь танцювати!“

У тітки заіскрилися очі, і вона підняла гордо голову.

„Ти чула, Наталко, що я говорила?“

„Чула, тіточко; я йду“.

„Підете самі?“ звернувся Орядин до мене, й я

налякалася його погляду. Його очі запалали наглим гнівом, а його смагляве лице поблідло.

„Я вернуся зараз, пане Орядин“ замітила я, відповідаючи його благаючим поглядом. Нехай би вже мовчав!

„Ну, коли хочете самі віднести, так я вас проведу“. І, не зважаючи на тітчину смішну, розказуючо-зарозумілу поставу, подав мені рамя, й, забравши від мене нещасне corpus delicti, пішов зі мною.

Вона осталася, мов скаменіла, на своїм місці. Я не оглядалася за нею. Але мені здавалося, що і всі прочі гості почули, так як я, слівце, що вона просичала: „Skan-da-lös!“

. . . . . .

У великій притикаючій кімнаті було багато гостей. Деякі грали в карти, деякі в шахи, а инші знов балакали свобідно при скляночці

В одній части кімнати, коло великого, квітами заставленого вікна відкрив Орядин ще вільне місце, і майже незамічені пішли ми обоє туди. Мені підсунув він фотель, а сам притягнув для себе крісло.

Я не сідала. Відвернувшись до вікна, старалася опанувати зворушення, котре заволоділо мною так сильно, що я трохи не плакала. Ніколи не відчувала я так глибоко упокорення і зневаги, як цього вечера, і ніколи не боліло воно мене так сильно, як в цій хвилі!

„Чи ви боронитесь завсігди т а к?“ спитав він, приступаючи ближче до мене і стараючись ухопити мій погляд.

Я не могла відповісти. Затявши зуби й силую-

чись здержати сльози, що тиснулися насильно в очі, я поступилася від нього за ґрупу густих олеандрів, що стояли тут, немов жива стіна, та відлучали нас від прочих гостей, і втерла крадькома сльози.

Але він це вже замітив і зараз спинився біля мене.

„Ви плачете“, сказав зворушеним голосом. „Бачу, що це я виновником цілої пригоди, мені це страшно прикро!“

Я заперечила мовчки головою.

„Ні? О так, я-ж це відчув! Вже з початку цього вечора відчув я. Мені це тим прикріще, що стрінувши вас“... Він не докінчив речення. З невимовного жалю, що обгорнув мене нагло наново, немов могутна, довго здержувана хвиля, закрила я скоро лице руками так, як чинила це вже дитиною, коли мене сильний біль або смуток обгортав — і тихий, ледви чутний стогін вирвався крізь затиснені уста.

„І ви кажете, що ні?“ промовив голосом тремтячим від зворушення. „Але я знаю... успокійтеся! прошу вас, успокійтеся!... цей раз, цей однісенький раз зробіть це для мене!“ І він стягнув лагідно мої руки з лиця і притис їх щиро до уст. „Я вас прошу! прошу вас так, як проситься того, кого любиться! Чуєте, кого любиться, любить!“

Цього було за багато на одну хвилину. Він притягнув мене гарячим рухом до себе, і я мимовільно склонила лице на його груди.

Чи я плакала?

Я вже не знаю. Жалем, зворушенням і якимсь несказано гарним, перемагаючим чуттям приголомшена, я майже не памяталася. Я знаю лише, що

він гладив моє довге ненависне волосся лагідно-лагідно, мов мати, ніжною, любячою рукою і що говорив тихим здавленим голосом якісь успокоюючі, добрі, а заразом — Боже! — і чудно роздражнюючі слова. Слова, якими говориться до малих пристрасно люблених дітей.....

Опісля я почула край чола його уста, почула їх на руках, на волоссю; почула як билося сильно його серце, відчула його зворушенудушу—і я схаменулася. Обгорнена гарячою струєю сорому і переляку, я подалася взад, відвертаючи паленіюче лице в тінь, щоби не бачив!

Але він був мов опянілий.

Обвивши мій стан рукою, впився своїми гарячими очима в мій вид.

„Пожди ще, русалко!“, шептав пристрасно, „ще хвилину, одну одніську! Хвилину ще! Я люблю тепер! Досі не любив ще ніколи; Ти також ні? Скажи, пташко, ти також ні?“

„І я ні, досі ні!“

„Так любімся!“ шептав він...

Він цілував нечутно кінці пальців моїх (лице я ховала), голубив до себе. „Нехай“, казав, „насичуся цею хвилиною за цілий час, в котрім мене ніхто не любив... і — на довгий, довгий час! Завтра я від'їзджаю!“

„О Боже! це не може бути!“.

„І я би не хотів“.

„Так останься!“

„Остався-б, рибко, й обороняв би тебе, але я мушу!“.

„Тепер, Орядин?“

„Тепер! тепер, коли я тебе найшов, русалко прегарна! Коли я тебе не випускав би ніколи з рук, коли тебе любив би й упивався твоєю любовю!“.

. . . . . .

Я сиділа в фотелю, байдужна на голосне сусідство, і слухала з широко отвореними гарячими очима уважно його слів. Він також окрім мене не бачив нікого. Сидів близько мене і говорив упівголос, що не бачив ніколи такої людини, як я. Що полюбив мене з першої хвилі, коли побачив мене, і що не забуде мене ніколи. Він не знав, що моє положення таке безвідрадне, що моє окруження таке невідповідне. Він ненавидить ту, що зветься моєю тіткою; він задавив би її, ту меґеру, ту препогану жінку! Ні, нема на цілім світі гидшого з'явиска, як жінка без чуття, без тонкости, з сухими, чисто практичними поглядами... А я, прегарна русалка його, ц а р і в н а його, з сумлінням, „ніжним мов павутина“, я виростала під її безпосередньою опікою і доглядом і мала годуватися її любовю! Нехай я стопчу ту „любов“ і нехай ані не корюся, не піддаюся нічиїй власті, нічиїй! Чи я це чую? Лиш (він усміхнувся гарно), лиш його!... А я подала йому руку.

„Будучність наша“, мовив з сяючими очима, „і коли вже дібюся до цілі, тоді я прийду! А до неї дібюся! Вже який я „непостійний і віроломний“, але в дечім я й вірний! Ти будеш бачити, пташко!“.

Справді, я хотіла бачити й я знала, що побачу, я це відчувала цілою душею, всіма нервами. О Боже, як все гарно складалося! Коби лише скорше, скорше, коби лише борше забратися звідси,

діждатися „полудня“... Ах, я була така щаслива, була така упоєна, перенята ним, його істотою, кожним його словом і духом, що — як те море з берегів, так і виступила з себе.

„Коби лише скорше, Орядин!“ заговорила я, впявши очі в його гарне інтелігентне лице, (щоби „насититися“ також, говорячи вже його словами). „Я хочу жити, Васильочку, прегарним, чудовим життям. О, ти не знаєш, ти не можеш знати! Чому це так“, шептала я з поспіху, „що ти не можеш в тій хвилі мою душу чути? Ти почув би таку пісню, якої не чув досі ніколи в життю. О, Орядин!“ і розсміялася з якогось щастя, „я тебе дуже люблю!“ Його рука звисала з поручча крісла, ніжна, біла, в пальцях тонка, майже жіноча; я її вхопила так, як чинила це в превеликій, роскішній радости з рукою бабуниною, і притисла її бурливо до себе. „Як ти будеш вже у цілі, тоді ти прибудеш! О яка я горда!.. але я твоя царівна... неправда-ж? Твоя, Орядин“! І знов сміялася, мов та пустотлива дитина.

„Моя! І як то дивно, дивно, що ми досі не зналися!“

„А тепер нараз так добре пізналися! О Орядин, я аж тепер відчуваю, яке життя прегарне!“.

„А я, — що любов така могуча сила!“.

„Ми як раз шість разів бачилися, а нині... подумай лише!“ І веселий, майже свавільний усміх завмер на моїх устах, слова урвалися... На порозі нашої кімнати появилися дві статі: Лєна з ще одною дамою. Обидві підходили до нас. Стара дама прижмурила очі, ніби не розпізнавала мене добре,

а опісля звернулися її очі на його. Лєна несла голову на тітчин лад.

„Де моя мантилька?“ кликнула грубо. „Дай її тут і ходи до дому! Мама кличе, але зараз, бо на нас чекає повіз пана М.!“

Зі мною враз піднявся й Орядин, і я глянула на нього. На його устах грала лиха усмішка, а очі його спинилися ворожо на розігрітім лицю моєї кузинки.

„Таки зараз мусить іти панна Веркович?“ спитав з нетаєним насміхом.

„Повіз чекає!“

„Ага, повіз!“

Мов підтята одним замахом, мов зівяла, звернулась я до нього. Завтра т. є. за кілька годин від'їде він! Моє щастя скінчилося! Мовчки подала я йому руку, а він стиснув її так само мовчки. В нього горіли очі, а я чула, як зі мною заходила зміна. Справді, моє щастя скінчилося! Опісля розсталися ми. Як у сні, оглянулась я ще раз за ним. Він стояв на тім самім місці, не звертаючи з мене очей... О, того погляду я ніколи не забуду! Шалена розпука пірвала мене, а з грудей вирвався зойк. Чому я не мала при нім остатися? Чому! Я-ж його любила, любила, любила! я його царівна!..

III.

Від'їхав. Для мене все завмерло. Ходжу, блуджу, нагадую собі... його нема! Ні в чім нема! Ніде нема! Хвилями шалію, і товкла би головою об стіну. До послідньої сльози ридала би за ним! Ні, кривавими сльозми ридали би за ним!

Понурі маси мрак тягнуться над горами, вітер гуде лиховісно. Смереки на горах хилляться, потрясувані ним, мов у шаленім болю. Я тут, у долині, сиджу сама і прислухаюся вихрові своєї душі...

Дика, невгомонна туга розриває моє серце. Моє щастя скінчилося...

„Ти виглядаєш, Наталко", каже тітка, „так, як би їла саму крейду, а твої очі дивляться так, як би перед ними ставали що хвилі инші мари!"

Лєна усміхнулася двозначно.

„Може й стають мари, мамочко; адже послідний концерт викликав їх!" І її уста викривилися насмішливо.

Тітка підняла очі в гору, і зітхнувши, сказала гірко: „Пошануй мене, моя дитино! Пошануй, не згадуй тих славних людей, бо мені й без них гірко!"

„Знаєш, мамочко, що він таки не вступив на теольогію?“

Я сиділа мовчки над шитвом.

„Так куди забрався?“

„До В., мамочко! Хоче таки права кінчити, чи якісь іспити здавати. Бог його знає! Хоче таки в адвокати йти. Так оповідала Зоня, мамочко, бо мене тото нічого не обходить, так як і він не обходить мене нічого. Заким то він чого дібється! а ще тим більше, що має лише з лекцій удержуватися. Перед своїм від'їздом сварився страшно з Маєвським. Казав йому, що він лихвяр і що не соромиться сирітськими грішми добувати знов чуже добро! Але що він, Орядин, буде паном йому на злість, всім своїм ворогам на злість! Таке там було, мамочко. Він від'їхав тому так несподівано скоро, бо йому прислав якийсь товариш його, якийсь син багатого шляхтича, гроші, і він до нього поїхав! Бог знає, мамочко, як він буде крутити або вже й крутить; мене то нічого не обходить. Зоня така рада, що він від'їхав! Каже: через нього дома лише сцени. І все через гроші! Врешті якось жили би, казала, але через гроші... Тепер їм усім, мов камінь із серця спав“.

При її послідних словах я тихо засміялася.

„Чого ти смієшся?“ спитала тітка.

„Що їм камінь із серця спав. Він упоминався за спадщину по своїм дідові, за гроші, випозичені Маєвським, і через те стався каменем“...

„Це він тобі певно оповідав, коли ви сиділи в поетично украшенім куті, а я мало що з сорому в землю не запалася, що кревнячка мого мужа вда-

ється в розмову з соціялістом!“ І її зимні очі спинилися проникливо на мені.

„Оповідав мені!“ відповіла я, зворушена вже.

„Ха-ха-ха! Славно! Не говорив тобі також, що тебе любить?“ Тут Лєна засміялася в голос.

„Ви не годні мені вже болю завдавати, тіточко, ні!“ Це промовила я цілком спокійно, але заразом перелякана своїм зміненим голосом.

„Чому ти так побіліла коли невинна?“

„Чому? Мабуть тому, що я слаба, що безнастанна боротьба з вами нищить мої сили. Ви певно не гадали ніколи над тим, що струна, натягнена над міру, вривається“.

Вона усміхнулася холодно.

„Отже слаба! Дивно лише, що виросла в тій „безнастанній боротьбі“ мов тополя. Але ти певно о нервах думала?“

„О нервах!“

„Ну, видиш, я зрозуміла тебе зараз. Біда лише, що як раз я в ніякі нерви не вірю. Тому не вірю, що діждалася вже майже пятьдесятьох років, а не мала нагоди пізнати їх впливу. В тебе суть нерви, а я, бувши в твоїм віку, мала замісць нервів соромливість. Розумієш мене? Соромливість! З соціялістами я не вдавалася, а писати також не бралася. Я бралася за голку, за варення, за прятання, за молитвенники — за тото бралась я, але за ніякі питання та ідеї... Ха-ха-ха! нехай мене питали би, я вже знала би що відповісти. Ну, в тебе воно инакше. Погляди вже инші — тому мабуть твоя кров винна. Ти вдалася в твою матір, а вона походила з військових.

Які військові люде — ми то знаємо. Чи це було, н. пр., в порядку, що вона була з твоїм батьком пять років заручена? Що заручилася ще з гімназистом? Я те все знаю і для того тримаю тебе в руках: для того стараюся неустанно зломити й направити твою натуру, бо я знаю, що то значить легка кров. Звідки бралась би у тебе зухвалість говорити з мужчиною, коли це я вважала невідповідним? Звідки береться в тебе кокетерія? Я її тебе не вчила! Я тебе не вчила саме тоді спускати очі, коли мужчина при тобі, щоби він подивляв „довгі“ вії!... Це вроджена кокетерія. Яблуко не відкотиться ніколи далеко від яблуньки. Ти донька твоєї прегарної матінки, котра бавилася в аристократку і завела велику бучу, що її брат жениться з донькою чесного купця, а котра опісля сама вийшла за попа!“

Тямлю, що по тих її словах я спинилася біля неї.

„Обиджайте мене, зневажайте, як хочете“, промовила я дрожачими устами, „коли це дає вам якесь вдоволення і має бути помстою за мою матір, але її саму оставте в спокою! Не вам годиться згадувати мені о ній, не вам, що ви мабуть так само ненавиділи її, як і мене. Я знаю це з уст моєї бабуні!“

Її очі заіскрилися і вона змірила мене зневажливим поглядом.

„Але не тобі годиться давати науки мені, що з моєї ласки живеш, те собі запамятай! А що-до бабуні, то її словами не зібєш мене з толку. Я ліпше знала обох, як ти. Одної ти не знала зовсім, а друга розвезла тебе і впоювала вже з дитинства

панські забаги. Тим то і не могли ми ніколи погодитися. А що я властиво хотіла сказати, то було це, що нехай би мені офіцер станув перед очі, нехай би мені на мою дитину відважився поглянути, тож то почув би своє! А коли тобі хочеться вийти за шабельку або за соціяліста, то — про мене! Я свої руки обмию і не буду ніякому скандалові винна! Моє сумління чисте, я досить навчала і говорила!"

Я хотіла щось відповісти, але саме в цій хвилі отворила мала Катя двері і, звертаючи головку в тітчин спосіб до мене, закликала: „Ходи, Наталко, покажи мені, як задачу робити! Не знаю, як її писати, ту дурну задачу!"

„Зажди хвилину, прийду пізніще!"

„Ждати? Я не хочу ждати! Я мушу тепер написати задачу, пізніще хочу бавитися тай вже! Ходи!" Вона тупнула нетерпеливо-розвезено ногою.

„Катя! Коли кого о що небудь проситься, то чиниться це в спосіб чемний!" упімнула я.

Дівча дивилося мені через хвилину серіозно в очі. Опісля глипнуло скоро на матір і, закопиливши спідну губку, сказало:

„Ти не смієш мені розказувати, розумієш?"...

*

Мені остались лише книжки по його від'їзді. Читаю дуже багато. Хочу станути духово на рівнім степені з ним: хочу щоб не хилився до мене. З ним враз хочу здійматися почерез усі перепони, усі труди, почерез увесь бруд життя, хочу летіти, дібратися до щастя, до „полудня"...

Передумую цілу його істоту, почавши від поодиноких поглядів його, аж до його характеру, до його натури. Раз сказав він:

„Мені закидують, що я не постійний; це може бути, але в двох річах я консеквентний, а то — в ненависти до ворогів мого народа, і в ненависти до тих, котрі мене вразять свідомо. Гай, гай, який я тоді консеквентний! ви не повірили-б". А в любові чи буде вірний? О, він буде вірний, адже він упоюється сам любовю! — Ні, я остануся вже на ціле життя царівна його, прегарна русалка його! Я це відчуваю. Він же дібється до мети, любов до мене буде йому додавати сили. О так! адже вона та сила, що творить. Чи не так? Любов усе переможе. Я лише журюся, як він буде жити, з чого жити?... Він ненавидить тітку, але він не знає, як я ненавиджу того, що зветься йому дядьком. Це правда, що він лихвяр, поганий, скупий чоловік; про те натякнула мені панна Марія сама в одній гіркій хвилині. На жадання Орядина, щоби видав йому хоч дещо з його маленького капіталу, відповів він, що капітал той лежить „в домі", в котрім і він, Орядин, пересиджує. Нехай позичає на дім, у кого хоче, він не має нічого проти того. Так, а дім записаний на Зоню, за котру одну дав би собі і голову стяти. Такий він!

Але я вірю в Орядина, в його здатність, в його волю, і тому успокоююся. Молилась я рідко досі, але за його буду молитися. На горі, в тихій глибині ліса буду молитися. „Над сиротою Бог з калитою" — так бабуня казала!

*

(Девять місяців пізніще).

Гу! як мене переняло холодом! Гріюся і не можу розігрітися... Ха-ха-ха! І чи я все добре зачула, добре зрозуміла? Все? Боже мій, Боже! — і аж нині дізналась я о тім всім!...

Перед пятьома місяцями писав Орядин до Маєвського, щоб йому прислав його гроші. Благав, на чім світ стоїть. Писав, що мліє з голоду, що лекцій, на котрі числив із певностю, не може дістати, а товариші, що спомагали його до тепер, бідні і він не може приймати від них нічого, давиться їх данинами. І много, много такого! А Маєвський відписав йому на те, що коли медведеві діється добре, то нехай не йде на лід гуляти. Що він йому ніколи хліба не жалував, дверей перед ним не зачинював. Що був йому завсіди щирим дорадником і заступав радо місце батька; що останеться таким і на будуче. Однак вибраний Орядином завід не для його. Не для бідного сироти, котрому батько оставив лише скрипку, а мати золоту обручку. Що дідом оставлений гріш має бути на випадок хороби, або иншого нещастя. Дід його бажав собі також, щоби він вступив на теольогію, в їх родині були з рода в рід самі священики. Він, такий сирота, повинен придержуватися традиції і звичаїв родинних і, яко син селянина, звертатися до народа й жити з ним. Нехай тому не фантазує про Бог зна що, а вертає хутко до дому, тай вступає на теольогію, бо час уходить і не вертається. Це він пише йому зі щирого батьківського серця і яко старий досвідчений чоловік, котрий вміє з життям числитись, хоч був також колись сам молодим, гарячим молодцем...

Пять місяців пізніще, значить тепер, писав знов.

Сивіє, каже, з гризоти, та в-послідне просить о свої гроші. Йому ведеться просто, як „собаці". Не пішлете мені моїх власних грошей, пише, то удамся до суду! Схаменіться, коли не хочете мати людскої душі на сумлінню. Не пхайте мене в погань і не забувайте, що викликає нужда в людськім серцю!

А він. Маєвський?

„Отже судові хоче віддати мене мій „син" — казав. „І діждався я з бідної, на сміх полишеної сиротини на старі літа підпори!" І росміявся гірко. „Га! нехай віддає; це вже наслідки нинішної модної фільозофії; і я покорюсь їй. Я лише спитаюся: чи має він свідків на це, як мені дід його передавав гроші? Які гроші? Кілько їх було? І що він, дід його, справді передавав мені їх? І під якою умовою? Врешті, кілько разів казав я йому, що та дрібнища, яка осталась йому по дідові, лежить ось тут у домі, що не пропаде! Досі він і не питався про те докладно, що властиво осталось йому від його родини, аж тепер нараз! Я бачу за тим щось инше", казав дальше. „То пахне чимось иншим; пахне вже юридичними штучками, яких не видумала його голова. Але нехай! Вже який я собі й є незначний і простий чоловік, але остатного кусника хліба не зречуся через його! В мене є і своя дитина! Нині-завтра я замкну очі, і хто тоді стане про неї дбати? Мені би вже й не ходило о тих бідолашних кілька риньских, але мені ходить о те, щоб його чортівську зухвалість зломити. Зі

своєю загорілістю він заженеться в нещастя. Він слухає модних принципів, а знаєте, пане професоре, душу тих принципів? Вона ось в тих немногих словах: „Що твоє, то й моє, але що моє, то не твоє!“ Зрозуміли, куди стежка в горох? Але найно (шепотів злобно), я заграю йому иншої пісеньки! Заграю її, лише най ще трошка зажде! Я лагідний, доки лагідний, але як раз страчу терпеливість, тоді не ручу за себе!“...

І пішов. Ще звенить мені його масний, фарисейський голюс в ушах, ще хата мов тремтить досі, як тріснув сінними дверми за собою. Як я його ненавиджу, ненавиджу, ненавиджу!... Ісусе Христе!

Таким самим солодким, жалісним, рівним голосом обманює він і мужиків, видирає в них гроші за найменшу провину, за дрібку сухого ломачча, або за те, як здибле кого в лісі...

Я перешукала судорожно тремтячими пальцями всі висувки своєї комоди, всі пуделка в ній. Думала найти хоч щось на гріш подобаюче. Але я найшла лише кілька старих, продіравленних монет, які дістала рав від бабуні...

Глуха, несказана розпука обгорнула мене.

Що діяти?

Передумую раз в-раз те, що почула.

„Посилайте гроші на дорогу і пишіть, най вертає!“ радив вуйко щиро.

„І побачили-б ви його, як би я післав гроші на дорогу!“ сміявся надлісничий. „Поверне він сам! Лише най пожиє там ще трошки, най пожиє! Не знаєте? До часу збанок воду носить!“...

Я закрила очі руками, а він з'явився перед моєю душею.

З'явився бліди́й, з тліючими очима, в старій одіжі, голодний!

Я зойкнула. Орядин! чи ти бачиш? Я не в силі тобі помочти! Я, царівна твоя!

І я наче зівяла від двох годин.

*

Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя... гаснуть очі;
Заснули думи, серце спить.
І все заснуло — і не знаю
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світі волочусь,
Бо вже й не плачу й не сміюсь...

Т. Шевченко.

Чи моя душа з утоми завмерла? чи вбійча, безнадійна одностайність зробила мене байдужною? Я вже не розумію себе. Живу від рана до вечера, бо вечера діждатися треба, а ніч пересиплю, бо за нею наступає ранок. Мені однаково, що завтра буде, а позавтра? теж байдуже!

Деколи обзивається в мені голос, що життя винно мені ще багато. Тоді згадую його і розум трачу. Плачу, аж доки не успокоюся. А супокій цей, то ледоватий, тупий сум.

Нераз знов в гарячих днях, коли воздух аж жаркий, опадаю зовсім із сил. Тоді кидаюсь де-небудь у траву і придивляюся малесеньким, ледви видним мушкам, як кружляють у воздусі. Часом засипляю, а він — немов лише того ждав — при-

сниться. Завсіди палкий, веселий... сміється з мене, що в мене сумління „ніжне мов павутинка“...

*

Сьогодні по обидві сиділи ми обі з тіткою в городі і пороли якусь стару сукню. Вуйко, повернувши із школи, запалив собі люльку і сів коло нас.

„Ну і щож, Мілєчку, щож там нового?“ питала тітка, котра не любила довших хвиль мовчанки.

„А що-ж би там нового, Павлинко? от — все однаково: дітвора пустує, не вчиться. Школа для них то кримінал. Лучше би по горах, по дворі гуляла! Га, молодіж! В молодіжі, звісно, думки Бог зна де“...

„А дальше, Мілєчку?“

„Ну, відтак, Павлинко, я зголоднів. Оце найновіще!“ Він засміявся добродушно і глядів за густими клубами диму в воздусі.

„А мене сердить, Мілєчку, що Лєна нічого з Л. не пише“ казала тітка. „Як поїхала, то як би в воду пірнула. Я не розумію, чому теперь діти так скоро забувають на родичів. А вона також!“

„Ну, що-ж? Добре ведесь їй там у тітки і тому мовчить!“

„Це правда, що їй у моєї сестри буде добре вестися, але все таки я рада би знати, як і що“.

„Що-ж би ти хотіла знати, Павлинко?“

„Ей, Мілєчку, тобі треба зараз все як на лопату класти“ відповіла тітка нетерпеливо. „Ти ніколи не здогадаєшся сам того, що треба!“

„Мабуть, чи доволі гуляє, Павлинко?“ спи-

тав вуйко, потрохи заклопотаний, що знов раз не здогадався.

Тітка усміхнулася гірко.

„Ти гадаєш, Мілєчку, що двайцятьтрилітну дівчину висилається задля гуляння в світ? Ну вже що, але на політиці не розумівся ти ніколи".

„Ти вгадала, Павлинко!" сказав вуйко, підносячи високо брови, „вгадала! Я держався завсіди супроти політичних змаганнь байдуже, або здалека. Це не добре, як всі політикують. Для мене мій завід — політика. Ти гадаєш, Павлинко, що з підростаючими хлопчисками не треба також деколи політикувати? Ой, ще й як! Але я завсіди за спокоєм. Найкраща хвиля в життю то хвиля прожита в спокою. Мене мої ученики розуміють і люблять через те. Я і вчу їх любити спокій, і тому, Павлинко, я не бавлюся в політику, котра веде до нарушування спокою. Ні, борба за царську бороду не обходила мене ніколи".

„За царську бороду! але коли тут іде о будучність твоєї дитини?".

Вуйко стрівожився.

„Так що-ж з нею, Павлинко? Може їй грошей треба, а ти не хочеш мені прямо сказати?"

Тітка зітхнула. „О, Мілєчку, коли-б вона гроші мала, то мала би і все, що їй треба. Тоді я би не посилала її в світ між люди"...

„То кажи їй до дому вертати, Павлинко! Всюди добре, але, що правда, дома все таки найліпше"

„Що вона дома пічне? Хто її побачить? З кпм зійдеться? Пропаде тай годі; а літа не вернуться назад".

Go gle

Вуйкові наче світло зійшло в голові. Здогадався.

„Твоя правда, Павлинко. Вже най там побуде якийсь час, там мабуть більше молодіжі, як тут!“

І вуйко знов наложив люльку; всі замовкли.

Я скінчила свою роботу. Поклавши її коло себе, я сперлася вигідно об спинку лавки. Погляд звернувся мимоволі на захід. Сонце спускалося за темно-синяві гори, лишаючи жаристу полумінь на небі. Зубчаста скала, що різко від червоно-золотистого неба відрисовувалася, прикувала мій взір. Там царював дуб велікан.

Ще стояв.

Ні вихор, ні блискавиці не зламали його. Навіть не зігнули. Сильний тай годі! Вдивляючись в ту гарну як в казці картину, я забула на хвильку ціле окруження. Так само жаріло раз і в моїм серці, так само відбивався і він на золотистім тлі моєї молодої, любови жадібної душі. Прегарні фантастичні мрії окружали його так само, як он-ту на небозводі окружають дуба ніжно-рожеві хмари.

Тепер вже все здавлене. Понура тьма відречення облягла бажання і вони завмерли. Більше як рік минуло з того часу, і ніяка згадка, ніяке слово від його не відсвіжило їх.

„Але чому і хлопці нічого не пишуть?“ обізвалася знов тітка. „Передвчора святкувала свої іменини, а з них жаден ані не писнув. Це вже негарно. Я заслужила собі за свою любов і тяжку працю на иншу подяку і на иншу увагу. Але вони пишуть лиш тоді, як їм грошей треба; а як дістануть їх, то і знов мовби позникали з землі. Ти написав би коли до них гостріще, Мілєчку.

Ти занадто добрий. Тим ти їх псуєш, Мілєчку; гостро слово не пошкодить їм нічого, і не пошкодило ще ніколи".

„Ет! що ти хочеш, Павлинко, від твоїх дітей? Вони добрі, послушні, рахуються з грішми, резсудливі — так і чого-ж ще від них жадати? Глянь на других родичів, що ті мають зі своїми дітьми клопоту! А ми — що?"

„Що мене другі обходять, Мілєчку?"

„Мусять обходити, адже ми живємо з людьми! От глянь хоть би і на надлісничого, а Орядин і не його дитина".

„Наші діти, Мілєчку, не пара Орядину. Врешті пішов собі з дому і на тім скінчилося!"

„Ха-ха-ха! На тім скінчилося!" Ні, Павлинко, на тім не скінчилося!"

„Маєвський не посилав йому жадних грошей," відповіла тітка. „Правду сказавши, він не обійшовся з ним гарно. Вже як було, так було, але нехайби був йому капав по кілька ринських; але він — ні — тай годі! Я не кажу, він чесний і добрий чоловік, але коли йде о те, щоби видобути з нього який гріш, то вже не дай Господи! перекинеться в мить у змію! Так чим же терпить від хлопця?"

„То ти не чула нічого?"

„Що-ж мала я чути? Сам знаєш, то не в моїй натурі плентатися по хатах і вивідуватися."

„Так я тобі скажу, чого не чула. Орядин розіграв шалено в карти. Тим пробував мабуть, (міркуй лиш), здобувати гроші на науку. Вигравати було добре, але чим програне віддати? Отже

заскаржив Маєвського через якогось лихваря, котрому записався правдоподібно з цілою душею, о своє майно (він мав від діда якісь льоси), і Маєвський мусить тепер давати гроші, хоч не знати відки бери?"

„І що-ж, Мілєчку?"

„Одну половину заплатив цими днями, а за другу випросився на якийсь час".

„Дурак, Мілєчку!"

„Чому дурак? На що йому клопотів? А може ще й фантовання? Льоси Орядина він з'ужив, це правда, але їх вартість була би для його не пропала, т. є. він би був йому гроші віддав. Він все казав; як віддасть Зоню. А хотьби і не віддав, так Боже мій! за що годував його, виховував? Божим духом він же не жив; Маєвськпй також гірко працює, не сидить із заложеними руками".

„Що я завсіди говорила, Мілєчку? Що я завсіди говорила, що скупий два рази тратить! Як би був йому часом післав який гріш, був би ліпше на тім вийшов. Тепер буде приневолений все віддати. Добре йому так! Дурних і скупих я не жалую. Але Орядин, Мілєчку, Орядин, кажеш, розіграв ся?"

„Грає, оповідають, так що страх!"

„Хто, кажеш, оповідає?"

„Молодий М. Він бачився чи раз з ним в В."

„Він бреше, Мілєчку. Я би йому не повірила у всім".

„Так вірмо лише в половину того, що говорить, то все останеться якась правда. М. говорив, що „колишній реформатор, соціял-демократ зійшов

на пси. Голови, каже, не носить вже тепер як олень, але як той вовк, що на здобич виходить". Так казав. Кілько на тім правди, мені байдуже! Славити Бога, що мої дітн не „реформатори": булнби може також з часом показилися".

„Ха-ха-ха! я знала, що Орядин авантурник. Я завсіди казала і кажу, що яблуко не відкотиться ніколи далеко від яблуньки. Він унаслідив ті нещасні примхи певно від свого батька, а тоті— гонять чоловіка неустанно від щастя до нещастя; зміняють часто настрій душі. Це я знала!"

Мене обняло холодом, і я сиділа недвижно. Зовсім недвижно! Очі дивилися кудись в далечину, руки лежали на колінах обезсилені, а уста немов засохли... Нараз засмілявся вуйко якось чудно.

„Чому ти смієшся Мілєчку?" спитала тітка. „Що я кажу, то правда".

„Я й не сумніваюся в тім, Павлинко. Я лиш собі щось пригадав". — І, звернувшись до мене, вимовив з притиском слово: „Поступовець"!

Я здвигнула мовчки плечима. Все було мені байдуже, і лиш одного на світі хотіла я дізнатися, а то, як йому взагалі ведеться. Хотіла більше „світла" в тій справі мати.

„І чому ти так тихо сидиш, Наталочко? А брови, бач, як болісно стягнула. Жалуєш?"

„Чого?"

„Жалуєш?"

„Чого мала би жалувати?"

„Чого? Ну, тепер наче й не знаєш! Адже терічної оборони, котра, правду сказавши, відбувалася без слів, але для того чуттям не менше га-

рячо. Ти незгоджувалася ніколи з нашим судом про його; але пригадай собі, що я віщував поступовцям і соціял-демократам".

„Пригадую собі, вуйку!"

„Так видиш, я мав слушність, коли остерігав перед його ідеями".

„Чи ви не знаєте чогось більше про його?" спитала я, майже не зважаючи на його послідні слова.

„Та що там! Я такими річами не дуже цікавлюся. Упав морально, і на тім конець; бо віддатися спокусі якоїсь страсти, і не могти опануватися супроти неї, значить, вложити на себе моральний дефект. Боже, Боже! розбурхана страсть в людській груді — це щось страшного! Це те саме, що взяти пістоль і покалічитись на віки — так на мою думку. Другі задивляються на такі річі менше строго, але для мене це найстрашніще в світі! Нехай Господь кожного боронить від таких духових недуг! Ліпша смерть".

„Ліпша смерть, вуйку".

Він поглянув на мене, зчудований, може моїм безтонним голосом, а я чула, що в мене горіли очі дивним огнем.

„Як ти казала, Наталко?"

„Я казала: ліпша смерть, як життя опутане неміччю і брудом".

„Що за дивна зміна в поглядах!" обізвалася тітка глумливо і, заходячи в хату, змірила мене насмішливо очима.

„Вуйку" обізвалась я, оставшись з ним сама, „це не може бути, щоб він зараз спершу піддався

тій убійчій пристрасті". І ожидаючи пояснення, здавалося мені, що його відповідь не останеться без впливу на моє дальше життя.

„Ну, так, зараз спершу ні. Мене вразило в тій історії те, що він хотів тим способом прийти до грошей. Наталко, це після мене дуже нечесно. Те, що він не може в пристрасти ногамуватися, менше огидне. Те я злучив би з його палкою натурою".

„То все певна правда, вуйку, тото, що він хотів таким способом до грошей прийти?"

„Правда. Він не таїв того. Хвалився зневажливо, що на нім мстяться обставини „убогих", і що те, що вони вибрали собі і його за орудця, не важне. Що в нього сильне, невражливе сумління і він обграє маючих спокійно".

„Вуєчку, тепер я вірю!" зойкнула я тихо, і мої уста викривились до якогось усміху. Тому, що в нього „сильне невражливе сумління!"

„Ти могла і так повірити, а що найважніще, не потребувала взагалі одушевлятися ним. Коли би в його була гордість, то повинен був без надумування вступити на теольогію і навіть не просити Маєвського о гроші, коли цей вже такий скупар. А так що? З ким він провадить борбу? Зі своїм дядьком чи з обставинами? Боюся, щоб він не спіткнувся на завсіди в тій борбі. На мою думку це цілком байдуже, котрий завід подає чоловікові кусник хліба, нехай лиш буде чесний і для других корисний. Стан духовний не аби який; освічених людей треба і між народом. Хто хоче дійсно працювати, найде всюди нагоду. Лиш волі треба, Наталочко, а не слів!"

„Він не любить стану духовного; каже, що не годиться з його природничо-науковими поглядами, і що духовенство не має будуччини".

„Так? Він це вже знає? Га, може воно й справді так. Може й не має будуччини. Що правда, епоха безбожности настала. Але я тебе запевняю, Наталко, що погляди природничо-наукові можна з наукою Христовою погодити. Бери на увагу, Наталко: з наукою Христовою! Він міг отже цілком добре вступити на теольогію. Був би мав нагоду працювати для „народу" в найширшім значінню слова. А хоч би і був толкував мужикам по свому, що Бог — природа, а учив їх при тім любови ближнього, чесноти, правдолюбности, учив правди, був би все більше зробив як так!"

„Мабуть не міг, вуєчку!" сказала я тихо...

„Бо фантаст! Бо напоївся иншими ідеями!"

„Вуйку, його погляди проте все не суть, на скілько я їх пізнала, як ви нераз казали: хоробливі."

„Не хоробливі! То не доказує ще нічого. Але замісць того я спитаю тебе, що поможе думання і старання одиниць, коли загал не приймає того? Нехай чоловік буде умний і розсудливий, кілько хоче, але коли він цієї своєї фільозофії не вміє приноровити до життя, то ця фільозофія не праведна. Вона навіть шкідлива, мутить талановиті уми і викликує хоробливий настрій. Ти також так, як і він, перенята тим духом „будуччини": бажаєте чогось, а самі не знаєте чого. Горе тому, хто більше жадає, ніж сам в силі дати; хто будить голод, а не заспокоює його. Що задумує такий Орядин

або йому подібні? Яка в них провідна думка? Хотять долю народу поліпшити, усунути хиби суспільности? Горстка одна? ха-ха-ха! Бачиш, на чім зачипився він один, заки зайшов він до мети? Яка сила його характеру й яка в його мораль? Такі вони всі, оті модні фільозофи і реформатори, що не хотять узнавати долі й недолі — і то, що всі однаково не можуть жити і не будуть жити! Така моя думка, а мені здається, що й думка більшости".

„Я думаю инакше, вуйку! Мені здається, що обовязок кожного чоловіка є противитися тому, що показалося неправим і погубним, а за те приймати те, що подає здібний ум. Допровадити оту упряму „більшість" до пізнання правди й обовязків. Лиш таким чином можливий всякий поступ. Але, на жаль, вуйку, покуса вашого прінціпу занадто могуча і занадто принадна, щоб їй мало що не всі не корилися, хоч душа його — то самолюбство. Хотівши йому вічно коритись, ми не вийшли би ніколи з темряви і з брехні!"

„Так Орядин каже?"

„Може і він каже",

„І ти віриш в те?"

„Вірю. Так само, як в істнування „ідеальних вимог" життя".

Він помовчав хвилину.

„У кожного свої думки", сказав опісля з притиском. „Я тобі бажаю щастя, щиро бажаю тобі його, бо ти одинока дитина моєї дорогої сестри, однак ти літаєш занадто високо думками, а ліпше було би держатися землі і йти давним убитим шляхом. Держись, щоби не поховзлася в життю, як Оря-

дин. Щоб не поплуталась в ідеях і не взяла, замість моралі добра, моралі зла в серце".

Замовк і піднявся з місця.

І я замовкла та поволіклась за ним у хату.

Побачившись на остатку сама в своїй кімнаті, я кинулась безмовно на постіль. О ні, я не плакала! Здавивши долонями виски, я лежала нерухомо. „Зломився, зломився!" була одинока думка, що томила неустанно мою душу. Боже, Боже, Боже! чи не лучче вмерти, як пірнути в бруд і погань?

Лучше вмерти...

*

Неустанно звенить мені в ушах початок так званої Mondscheinsonate Бетовена, неустанно звенить. У тієї сонати цілком така сама пристрасна краса, вона так само нездужає на тугу, як і місячна ніч, перенята чимсь демонічним, от, як хоч би й моя душа тепер!

Справді, в мені прокинулось щось невмолимо-строге. На приклад: я не вагалася сказати в голос: „ліпша смерть, ніж життя опутане неміччю і брудом". І я вірю в це. Хто знає, може-б я була в силі подати йому і пістоль, коли-б зажадав того від мене?

Але може він иншим стане? Ліпшим може? Чи може впаде ще нижче? Чи може стане буденним чоловіком? Іменно буденним чоловіком. Так воно й буде. Час все затре і все буде добре.

Ух! що це за добро, на котрім лише час затре бруд!

Ні, моє серце відвернулося від його. Брудом своїм завдав мені такого болю, як би вмер; однак

смерть має в собі щось помиряючого, коли це дражнить і розриває душу. І чому не вмер уже радше!

*

Чим більше думаю над ним, тим більше нездужаю. Я цілком утомлена. Всі мої думки впились у його поступування супроти себе і других, і висновки їх нищуть мене. Чому знеславився! ах! і чому упадає тепер передо мною!

Та що! він бив мене тими своїми вчинками!

Це-ж конець нашої історії. Тихий, беззвучний, відчутий конець.

І чому піддався тій брудній силі; споганив себе безсильностю, чому забув, що я — його царівна!

*

Якась ненависть прокидається хвилями в мені против його... Чи справді проти його, чи проти немочі? Цього я не знаю напевно. Часом маю таке почуття, як би він перейшов через мене важкими грубими кроками, мов звір...

IV.

(Геть-геть пізніще).

У нас знов перебуває професор Льорден. Він повдовів. І то вже давно повдовів. Я ненавиджу його, особливо коли зачне критикувати Орядина. Орядин слабодух, але ще нижчі від його нехай не критикують його. Найліпше про Орядина говорить ще Зоня. Вона каже, що в нім перемогла його гаряча натура.

Завтра Льорден від'їзджає.

Чого він слідить неустанно за мною своїми хитрими, блискучими очима? І все „Льореляй і Льореляй!“ прозиває мене, а на самоті, мов на глум, каже мені, що я гарна!

*

(Знов пізнійще).

Цього вечора прикликала мене тітка до себе. Мала щось сказати.

Я пішла.

Вона сиділа коло столу і держала якийсь лист у руці. Впдалася мені чомусь прибитою.

„Що вам, тіточко? спитала я, занепокоєна. „Може сталося з вами що немиле? Чи може одержали яку лиху вістку від Лєни, або від братів?“

Вона усміхнулася на силу. „Ні“, відповіла. „Нічого такого нема. Цим разом... то єсть нині йде про... тебе“.

„Про мене?“

„Так! Подумай собі лише! Професор Льорден хоче з т о б о ю женитися!“

„Зі мною!...“ І усміхнувшися якимсь безвиразним усміхом, дивилась я на неї широко отвертими очима. „Льорден, тіточко?“

„Льорден! Але ти, бачу, здивована. Думала мабуть про кого иншого?“ (Послідне слово вимовила з притиском, і її очі впялилися ще гостріше в мене).

Я глянула на неї.

„Про нікого я не думала: а про це вже ніколи“.

„Ну, бачиш, не одно діється несподівано. І я цього не надіялася. Ніколи в світі не надіялася цього. Лист прибув ще нині з-ранку, але я... я... не мала часу з тобою говорити об тім. Він просить о скору відповідь. Впрочім тут нема що багато думати. Ти чей приймеш його, те розуміється само собою!“

При її послідних словах обгорнуло мене несказано гірке чуття, але заразом з тим піднялася вся гордість моєї істоти. Я чула, як в мене очі заіскрилися.

„А коли я цього не вчиню?“

У тітки очі замиготіли: „Як?“

„Тіточко, я не хочу за нього йти!“

„Ти не підеш за нього?“

„Я, тітко, я... я не піду за його!“

„І вільно спитати, чому?“

„Я не хочу його! Тіточко — я за його? Я не можу!“

„Ага! ти хочеш тим певно сказати, що його не любиш?“ Вона сказала це з холодним усміхом і зовсім спокійно. „Ну, що-до того, то він твоєї любови і не жадний“...

„Так?“

„Так, моя кохана! Він вправді пише, що бажає для своєї хатини „голубки-господині“, але це, розуміється, лиш гарна фраза. Певна річ, він, чоловік старший і статочний, не буде мріяти вже про любов. Це й не личило би йому. Він подає замісць любови щось ліпше і щось таке, що може дівоче серце наповнити дійсною вдячностю. Він подає бідній сироті хліба, гарне становиско, поважання і значіння. А ти? Застановися лише, що таке ти? Що внесеш ти йому в дім? Коли ти на це сама не прийдеш, чого я при твоїй зарозумілости і надіюся, то я тобі сама скажу“.

„Лишіть, тіточко, не кажіть! Я сама знаю. Я — то величезний нуль, котрий крім кількох срібних ложочок не внесе йому нічого більше в дім. Але я вам щось иншого скажу, тітко. Я не каліка, щоби без любови приймати дарунки ласки. Тому нехай він обглянеться завчасу за иншою голубкою. Він мені не пара, а я йому. Про любов я вже й не говорю; я його й не поважаю!“

„Так? Навіть і не поважаєш?“—почувся нараз голос вуйка десь за моїми плечима — і він з'явився в цій хвилі в кімнаті. „Ти думаєш, що коли чоло-

вік не цілком молодий, не плете небилиць, не скаче коло дівчини, як комедіянт, так його через те годі вже й поважати, і через те він нездатний на мужа? А на мою думку, то саме він, Льорден, відповідний для тебе муж. Він чоловік не молодий... з дозрілими пересвідченнями, з досвідом, розважний... може йому вдало-б ся твій звихнений ум повести на рівну дорогу, зробити з тебе праведну, нормальну людину, жінку, як Бог приказав. Нам це, на жаль, не вдалося!"

„Впрочім" перебила тітка скоро „впрочім на кого ти думаєш ждати?"

Я не відповіла зараз.

„На кого иншого або й на нікого!", відповіла я опісля.

„Знаменито!" кликнув вуйко і почав зворушений ходити по світлиці.

„Я рада би знати, хто той инший?" обізвалася знов тітка. „Коли-б лише хутко з'явився! Твій час дорогий, Наталко, і може, на мою думку, лиш тепер хосен принести. Послідний рік лишив на тобі якісь сліди; ти — даруй вже за мою отвертість — схуділа й споганіла!"

Я усміхнулася і відвернулася до вікна, що було відчинене.

На дворі стояла тепла осінь.

На небі блистіли незлічимі зорі, а з-за темносинявих гір виринав місяць, мов огняний кружок. Я вихилилася далеко в низ. Мені здавалося, що спокій, який розлягся в природі, перейде і на мене, вплине на мою в тій хвилі сильно зворушену душу.

„Хочеш може з зірок вичитати, коли з'явиться

той инший?", почала тітка наново, коли я на її питання не давала ніякої відповіди. В ту саму хвилю станув і вуйко коло мене, і його рука поклалася важко на моє плече. Обзирнувшись, глянула я в його лице. В тій хвилі видалось воно мені подібним до тітчиного, холодним і камяним.

„Ожиданий инший", говорив з притиском і глумом, „не з'явиться. В послідній часі писали за ним з дому кілька разів, але не одержали ніякої відповіди. Ніхто не знає, де він обертається. Вибий собі проте з голови ті мрії, котрі, як я переконуюся, викохала ти надармо!"

„Чому ви мені оце кажете, вуйку? Ви або помиляєтесь зовсім, або я вас не розумію".

„А я гадаю, що ти мене розумієш!", відповів він і, згорнувши руки на грудях, станув передо мною, вдивившись в мене грізно.

„Що такого, Мілєчку? Що це знов за нові афронти?" загомоніла тітка, водячи допитливо очима від його до мене. Вуйко не відповідав нічого, а замісць того почав ходити по світлиці, що у його бувало все ознакою зворушення або гніву.

„Відай не дочекаюся відповіди від нікого", говорила тітка, „хоч і маю право домагатися її. „Наталко!" накинулась на мене „зараз мені оправдайся!"

„Що-ж мені казати?", відповіла я усміхаючись, „хиба може те, що вуйко помиляється у своїх здогадах, котрі я впрочім зачинаю розуміти. Я не жду. вуйку, на Орядина!", додала сухо.

Вуйко видивився на мене.

„Помиляюся?", кликнув, „помиляюся?" Так тобі цей пройдисвіт не завернув голови? Чому-ж ти

Google

освідчин чесного, поважного чоловіка не хочеш прийняти? Надієшся певно, що він ще поверне і поведе тебе до шлюбу? То я помиляюся, коли кажу, що поміж двома нездоровими умами існує якась однаковість і — симпатія? Другим (говорив вуйко сильно звушений дальше) була би певно така смішна думка і в голову не прийшла, бо ні він не має нічого, ні ти не маєш; однак мені накинулась вона в послідній часі сама на силу, хоч я за нею не дуже й глядав. Ти сама зрадилася, хоч ні разу не промовила й слова. О!", кликнув огірчений, „коли-б твій батечко-фільозоф міг тепер твоє поведення бачити, тішився-б!"

„Тішився би, вуйку, справді, як би заглянув у глибінь моїх думок" — відповіла я гордо, „Ми з Орядином — не криюся з тим — розуміли глибоко одно другого; ми мали однакові погляди майже під кождим взглядом. Однак що-до любови, вуйку, то (тут усміхнулася я мимоволі гірко) ми закінчили вже, заким ще зачали! Коли кажу, що не можу за Льордена вийти, то не для того, щоб я ждала на Орядина, ні, ні! Лише тому, що в моїм серцю живе для його, для Льордена, сама ворожа споминка. Я завзята", говорила я дальше вже тремтячим голосом, „зломлюся або стануся для його і для себе важким горем, але я не зігнуся ніколи, вуйку, ніколи!"

„Ну-ну! це гарні слова, чисто панянські, дівочі!" — обізвалася тітка. — „Нема що казати. Впрочім нічого тобі не поможе. Твої приватні чуття і думки не повинні в тій справі відгравати великої ролі, бо вони псують твою будучність; Богу дякувати, що ще і ми маємо якесь право докинути деяке

слівце до твоїх рішеннь. Ми, твої добродії, заступники безталаних родичів твоїх, ми кормильці твої. Чи ти чула? Ти гадаєш, що такі партії, як Льорден, валяються по дорозі? Ой ні, ні! Ти мусиш за його вийти! Для тебе нема луччої забезпеки на будучність, як та, а навіть і надії на иншу нема. Наш дім не порожний, Лєна і Катя також жиють, а хлопців треба ще довгий час спомагати, доки вийдуть на людей і будуть мати свій кусник хліба. Схаменись, кажу послідний раз по доброму! Хиба ти задумуєш і дальше наш гірко зароблений хліб їсти, кров нашу ссати?"

„Ой тітко!", войкнула я, „бійтеся Бога!"

„Чого-б я мала Бога боятися? Це, що я кажу, правда, і в тим стану хоч-би і до сповіди. Лучче ти бійся Бога! Це в тебе нема сумління й уваги. Але я вже сама поведу тебе, так як я хочу! Аби знала, що з хвилини, в котрій відмовиш Льорденові, стане мій дім для тебе зачинений! Шукай собі тоді иншої стріхи і иншої рідні. Шукай тоді собі свого реформатора!"

Я відвернулася мовчки, притиснувши долонями виски, а вона гукала дальше:

„Треба мати щастя! Друга радувалася-б на цілий світ, що її спасає чоловік з такпм становиском від голоду і холоду, а тут вона..." і урвала. „Впрочім добре йому так!" додала з якоюсь злобною утіхою „коли вже не знав иншого вибору. Правду сказавши, я мала його за розумніщого чоловіка, а тепер переконуюся, що в його курячий розум. Най же радується тепер гарною Льорелай!"

З сильно стуленними устами і болісно стяг-

ненними бровами стояла я, як перше, коло вікна, дивилася в ніч. Серце билося глухо, а за чолом мчалися божевільні, поплутані, сполохані думки, шукаючи виходу з цього положення. Однак дармо! Вони не приводили ніякої полекші, ніякого рятунку, ніякої помочі! Всюди спотикала я перепони, всюди була непотрібна.

„Гляди лише туди, гляди! (слова її падали мов удари на мене). Може він вирине з чарівної темряви і визволить тебе від земських мук!“

„ Коби виринув!“, вмішався вуйко. „Але тої хвилі не діждеть ся мабуть ніхто. Бог знає, в якім закутку світа волочиться він і чи поверне ще назад сюди!“

„І чого-б мав ще назад повертати, якого біса, і кому би захотілося його?“ питала тітка сердито.

„Захотілося! Кому би його захотілося, Павлинко? Маєвському? Той не тужив за ним ніколи. За ним питають із суду. Якийсь брат його батька, про котрого говорили, що хотів його взяти за свого, помер і лишив йому цілий свій маєток. Подумай собі, Павлинко, такому гуляці маєток!“

„Йой, Боженьку! та що ти кажеш, Мілєчку? чи то правда?“

„Свята Правда, Павлинко!“

„І я-ж не кажу завсігди, що треба мати щастя!“, застогнала вона. „Але-ж і вибрав собі наслідника, нема що казати! за одну ніч прогайнує довголітну працю. І кажеш, Мілєчку, цілий маєток?“

„Цілий, Павлинко. Він не мав ні жінки, ні дітей!“

„І богато-ж його там?“

„Не знаю. Мабуть звичайний собі маєточок селянина-ґазди. Небіжчик, чую, жив лише в тім господарстві, пхав у його в весь свій гріш".

„Щоб опісля розійшовся за одну ніч!", докінчила Ліпка злобно.

„А що-ж! Воно завсігди так буває. Одні суть бжолами, а другі трутнями".

„Нема правди на світі, Мілєчку!"

„Нема! і я так скажу! Я працюю ціле життє. гарую як чорний віл, ані не граю ані не п'ю, а все я жебрак! А другий і не робить і не дбає, а йому дістанеться ні сяк, ні так — ет! „правда"!"...

„А що Маєвський на те, Мілєчку?"

„Е, що Маєвський! Він говорить тепер так, як би любив Орядина Бог знає як. Зве його добрим хлопцем і каже, що хотів би, аби він повернув до дому на якийсь час „відпічнути". Це він певно тому так каже, бо Орядин, по одержаню однієї половини грошей від Маєвського, зрікся другої. Впрочім може хоче і видурити від його спадщину; бо він, як я думаю, великий рахмайстер!"

„Ну! а я-ж не казала, Мілєчку? Гой! гой! старий лис, хто його не знає! І я певна, що те йому вдасться!"

„Га! з капіталом в руках можна нині всього добитися. Впрочім ліпше най бере Маєвський, ніж має взяти якийсь жид, бо сяк чи так, а та праця селянина опиниться в руках жидівських! Орядин розвіє її скоро!"

„Страх, Мілєчку! В мене аж нерви задрожали!"

„Прогайнує, програє! Вже коли не боявся він

свого вуйка — все-ж він вуйко! — віддати в руки лихваря, то він і свою душу годен за гроші продати, а не то кусник землі, не здобутий власною працею!"

„Не прогайнує! не програє!" відповідав в моїй душі якийсь голос, і він рвався мені на уста, щоби станути в обороні того, що був в тій хвилі далеко і не міг сам боронитися; однак цей голос застряг мені в горлі, і я усміхнулася злобно. Ба! що я видумала! Звідки знаю, що не прогайнує? Де запорука? Звідки я знаю, який він тепер і чи я дійсно знала його добре? Тепер лежать між нами два роки і те, що його побідило, а мені болю завдало. Я-ж сама вже не та, що була. Тепер немов дозріліща стала. Отже що нас вяже? Ота одна тодішна хвилина, „любов" ота? Ні! Він вільний, свобідний тепер, пан своєї долі — а я... ха-ха-ха! царівна для себе!"

Мені осталося в собою закінчити.

І я знов пірнула думками Бог зна куди.

Тітка як би угадала мої думки. Звернувшись по коротній глибокій задумі до мене, промовила сухо:

„Ми віддалились трохи від властивого предмету, однак я думаю, що справу треба закінчити, і що не будеш нас тут до півночі держати. Нині мусить зробитися всьому кінець, а який кінець, знаєш!"

Мене обгорнула шалена розпука і я приступила до неї.

„Даруйте мені лише цю одну ніч!" вирвалось, мов зойк, за моєї груді.

„До чого? аби комедію продовжати? Ти чула, що я говорила, і так мусить бути!“

„Даруйте!“

Її очи спинилися лячно на мені і вона відступилася від мене.

„Про мене!“ сказала опісля. „Іди, однак будь хоч цей однісенький раз, хоч на одну хвилину для себе самої розумна; а потім (т. є. по вінчанню) як собі хочеш!“

*

Ясна ніч настала вже давно, а я все ще не спала.

Я мучилася.

По великій віконній шибі билася кутиками якась велика муха, бреніла безустанно. Раз тонесінько, жалібно, однозвучно, а раз нетерпеливо нижче і нижче, опісля знов болюче.

Я лежала, мов тяжко хора. Побиваючись божевільними думками, замітила я, що заслухувалась мимовільно все наново в той тонесінький, жалібний бренькіт. Що їй такого? Чого побивалася? Чи її мучила туга за полетом в зористу холодну ніч, і вона товклася, шукала даремно виходу? Чи може попалася нехотячи в павутину, а та, уклавшись на ніжні крильця, гамувала її? Коли-б так, то я знала вже наперед, що з нею станеться. Звільна або й нагло спуститься звідкись з гори на неї павук, ухопиться її тонесінькими, довгими ніжками, облутає, обмотає... Вони хвилину поборються... Вона в борбі зойкне дивним, тонесіньким голосом; опісля він переможе її і таки випсе кров...

Це знала я вже наперед.

І знов стала я про себе думати. Чому звернулися мої думи до минувшини, коли передо мною спинилася вже будуччина? Передо мною виринали картини з моїх наймолодчих літ. Я думала про померших родичів, про бабуню, і про те, що вона мені завсігди об них оповідала. Прим., як нераз радилися над моєю долею. Я була в них лише одна однісінька, і тому мало все добро світа мені припасти. Батько пестив мене, майже не випускав з рук, а мати розпадалася...

Та ба! настав такий час; що все розпалося...

Обернувшись бистрим рухом до стіни, склонила я голову глибше к грудям і притиснула розпалене чоло до холодної стіни. Скоро сплівали великі гарячі сльози по лицю...

. . . . . .

І дальше гналися думки вперед, пориваючи з собою погані брутальні картини. Помчались також попри мертві одностайні хвилі, в котрих молодий ум побивався голодний, висліджуючи власною слабою силою безпідставні упередження, нівечив їх і рвався до правди. А далі, далі доля усміхнулася до мене...

„Будучність наша“, казав він тоді певним гордим голосом, і „ти побачиш“. А я, упоєна любовю, котрої не зазнавала від нікого, повірила. Однак у чім наша будучність? В мене нема її в нічім, хіба може в його є вона. А тепер я і „бачу“. Бачу, що любов не завсігди буває тією могучою силою, об котрій говорять, що вона творить. Йому вона не змогла стати навіть талісманом проти брудних пристрастей і покус. Чому не обізвався ані одним словом,

чому не признався хоч і до сумної правди, може би... а то ворожі уста донесли, що весло сили загубив, що човен розбився, а сам потонув...

Я і він. Обоє ми станули вже при цілі; добились уже будучности. Йому остається лише „прийти“, як обіцяв... І, плачучи, розсміялася я з такої будучности. Він спіткнувся нікчемно при першім вихрі; бо і в чім же лежала його сила? Вона не могла вже тоді в нім бути. А я що таке? Що мучить мене в день і в ночі, чого ще мені забагається?

І я поринула у свою власну, розлючену, зневолену душу, мов у яку непогідну бурливу ніч, — Бог знає за чим...

Муха все ще бреніла. Срібне світло місяця лялося вікном у кімнату, а старий годинник цокав тихесінько, мов той дідик в пантофельках, щоб нікого не забудити своїм ходом.

Гадки кружали за чолом мов пчоли в улию, і я піддала ся цілком їх потузі.

Шо мені нині вечір говорила тітка, і що я їй відповідала? „Коли Льорденові відмовиш, говорила, тоді шукай собі иншої стріхи, щукай реформатора!“

Перед моєю душею виринула легко зігнута стать старого тирана, його чигаючий взір, кінчаста борода. Я закуспила зуби. В горлі давила, як і перше, мішанина шаленого сміху і плачу. Лучче вмерти!

А відтак станув і він передо мною. „Пожди ще, русалко!“ шептав пристрасно „ще одну хвилину, я л ю б л ю тепер!“

Коби хоч перед душею не ставав, було би лекше, а так і ті спогади завзялися на мене.

Вмерти мені? Вмерти? шептали скоро уста, і судорожно зарилися пальці в волосся. „Я не хочу вмірати!“ сказала сама аж у голос.

І знов минали хвилина за хвилиною.

„На иншого або на жадного буду ждати!“ відповіла я тітці. Що за плитке самодурство, котрим обманювала саму себе! Адже тим „иншим“ не був хто инший, лише Орядин, а Орядин — ну, що-ж з ним? От як поплуталася в самодурстві, котрим хотіла спастися; яка дурниця вийшла! Мені ні на кого ждати. Люди в моїх обставинах не ждуть. Не їм можна кермувати своєю долею. А коли серце противиться, збожеволієш... нехай собі! На те хліб є. Хліб не один раз показався найпевнішим ліком на упрямість і любовні химери. Хиба би може ще завтра... о „завтра“! ха-ха-ха! завтра!

Я втиснула лице в долоні і — думала, чи не думала? Тихо, тихо, тихо...

Вона все бренить жалісно, тонесінько... здається безконечно. Бореться ще? Чи вже конає?...

І чому я це без потреби обминаю? Адже і відчуваю я і знаю, що в однім закутку мого серця сидить якесь „щось“ і сміється нишком злобною веселістю. Це „щось“ знає, що я завтра стану перед тіткою і мої уста, не затремтівши ані раз, вимовлять „піду“. І я піду!

. . . . . .

Чому я плачу? Що на таке життє родилася? Адже і в мені повинна бути якась відпорна сила, а чому я піддаюся? Якій силі улягаю я?

Мені нераз здавалося, що я сильна, що я горда; я була навіть об тім твердо переконана. Думала

навіть, що я ліпша від других, що стою вище (о смійтеся!) від других, заслужила на прегарну долю; що не поступила би ніколи супроти „власних переконаннь“, що вмерла би скорше... а тепер, коли настала хвиля показатися такою... тепер... ні! я не знаю, що тепер!

Друга пішла би може де в „світ“. Я ні! Чого мені в світ іти? Чи там ліпше? Всюди однаково, а я була би й деінде також однакова, значить: безсильна.

Ні, я вже „піду“. Таки піду! Знаю вже напевно, що так зроблю. І ще раз у послідне кажу собі, нікчемній, підлій, що... піду!...

*

Як думала так і сталося.

Вранці поволіклася до тітки і заявила, що піду. Обоє, т. є. тітка і вуйко, аж засяли з радости.

„І не надіявся від тебе чого иншого, Наталочко“, мовив вуйко, потираючи з задоволення руки. „Знав я таки добре, що ти собі розумниця, що любиш лише боротися. Упряма трохи. Ге-ге-ге!“

Я не відповідала нічого, хотіла як найборше знов віддалитися. Мені боліли очі, і я була обезсилена до крайности. Тітка придержала мене ласково, і навіть, вперше в життю, поцілувала. Ненависне „рудаве“ волосся діждалося, що рука Її не цуралася його погладити.

„Ти, звісно, не можеш ще оцінити свого щастя“, пояснява вона мені, коли Її погляд відкрив щось то на моїм лицю. „Застановись лише над

тим, що ти увійдеш у зовсім уряджений дім, в котрім не буде певно бракувати ані одного цьвяшка, ані найдрібніщої річі, і що тото все значить! Я переконана, що він справить ще не одну гарну річ, щоби свою молоду жіночку, свою — як то він з німецька каже „Льореляй“ — задоволити. Я знаю мужчин, що любили свої другі жінки сто разів більше як перших. Льорден виглядає також на такого чоловіка. З першою жінкою женився може задля маєтку, однак за тобою, о скільо я це замітила, він формально побивається. У старшого чоловіка це не маловажна річ. Тобі буде добре у його“.

Мене обгорнуло погане, гидке чуство, і я відвернулася від неї. Вона цього не замітила. Махаючи в-одно маленькою срібною ложечкою, говорила спокійно дальше.

„Він має гарну платню, Наталочко, а дитина, малий, слабий хробачок, має осібний маєток по матері. Коли би вмерло — чую, що дуже мізерне — то маєток припав би на батька, бо у матері окрім старих родичів не було ніяких ні братів, ні сестер. Ну, а він, звісно, не взяв би маєтку з собою до гробу!“

„Ох, тіточко, не говоріть таке!“ просила я її, а вона розсміялася весело.

„Годі-ж бо, годі!“ успокоювала підсолодженим, аж немилим голосом. „Того нема ще чого лякатися! Тому він ще не потребує вмірати, що говориться об можливім випадку. Видиш? Поетична мана спала тобі вже з очей, коли подумала об тім, а з тим і об усім! Побоюєшся вже о своє щастя?

О дитинко! В кожній хвилі життя треба чиспитися, треба дивитися на все розумом, а не серцем. Так на пр. ти над тим певно ані хвилинки не думала, що, вийшовши за Льордена, станеш і для нас не аби-якою підпорою. Лєна і Катя будуть могти не раз і не два у тебе побувати, тобі-ж вони сестри, а Льорден також обох сердечно любить. До Лєни горнеться мов до рідної сестри. Ти, правду сказавши, нам таки чимало вдячности винна. Ми тобі ніколи кусника хліба не жалували. Вчили, не щадили труду, щоби вивести тебе в люди. Не гріши, Наталко, уважаючи себе нещаспивою. Бог наділив тебе ще доброю долею. Подумай, як другі живуть, і чи трафиться другій так скоро, ні з цього ні з того, муж з таким становиском, чи трафиться увійти в зовсім уряджений дім?"

Вона ще довго говорила і переконувала мене. А я, встромивши очі в срібну ложечку, слухала й не слухала. Опісля вчіпилися мене слова: „зовсім уряджений дім, зовсім уряджений дім", і дзвеніли мені довго-довго в ушах...

*

Отже я вже у цілі. Що-ж би ще мало бути? Одним словом священика мається все втихомирити, все забути і поховати. Замісць того присягну моєму мужові вічну любов, вірність і послух. Що-небудь з минувшого життя забірати в нове — зовсім не потрібно. Минувшість поховаю.

Ці слова пишу без гніву і не в розпуці. Я спокійна. Неначе-б на віки позбулася всього несупокою...

*

(Пізнійше).

Я не знаю, але я або підла, або трус! Я боюся голоду, або смерти, а моральної смерти я не боюся! Чи це так має бути? — Що я „спокійна", я писала колись тут. Ха-ха-ха! така спокійна, як прикована голодна вовчиця. Щоб наситити тіло, запродую душу. За те я гідна назви скотини! Це сама найліпша назва для таких, що так поступають, як я.

*

При таких нікчемних, обезславляючих обставинах годі бути „чоловіком". А я вважаю чоловіка чимсь божеським. Чому не удавлюся тим кусником хліба, що, затроєний їдовитими словами, подається мені за страву? Що це за трусливість і нікчемність, що приковує мене про те все до життя? Так, як ланцух тоту собаку до буди...

Хвилями я не вірю у велич чоловіка. Він занадто дрібний зі своєю натурою. О хто мене переконав би, що зароди в його душі не єсть брехнею, що вони не на те, щоб статися колись убійчою силою для других?

Нікчемна, нужденна, малодушна істота — оце я! Не маю навіть відваги вмерти. Чи не так само, як — Орядин?

*

Вмерти — значить не бути. Чому я не хочу вмерти? Я думаю, що це тепер не любов приковує мене до життя. Це якась грубша сила, а я ще такий слабодух, що не можу їй навіть опертися!

*

Дома кажуть, що я стала, як змія.

„Чому нічого не говориш? Що знов у тобі коїться?“, питає тітка. „Ходиш, як би тобі душу трійлом замулило, очі горять лиховісно. Ой не гріши, небого, не гріши, не гріши!“

„Як змія!“

Угадали. Я вюся, як змія. В мене стрелнили, та-не застрелили. Через те в мене тепер всі сили напружені. Я відчуваю, що й я не була доси міцна, що сила будиться в мені аж тепер...

*

Коли я стану сильна? Чи як воля перемінить-ся в діло, перестане бути пустим поняттям? Як переможу сама себе і стану, в вищім змислі слова, паном над собою? Я роздумую над тим, чого і кого мені боятися?

*

Гу! як це погано приймати від долі милостиню, як обезславляючо!

*

Хто перший придумав поняття „щастя“? Хто видумав це блудне світло, що викликує стілько сліз, що творить мрії, котрі здійснити людська натура ще зовсім не здібна. Чи не зав-часу видумали його? Його пора могла би хиба бути в „полудню“ людскости. Однак їй ще далеко до полудня, тепер же — чи вона йде правою дорогою до його?...

V.

Тиха, ясна, зімова ніч.

Сніг уклався білесіньким покривалом на землю. Смереки на горах, обвислі інеєм, обвиті мракою, дрімають. Тихо, ледве чутно життя. Зійшовший місяць упивається величавим спокоєм.

Всі сплять.

У моїй світлиці горить світло. Пишу.

Орядин повернув до дому. Одержавши звістку про спадщину прибув, щоби перебрати її, і щоби спічнути по брудній, деморалізуючій борбі, що підтяла його моральні й фізичні сили. „Я пробував всього“, оповідав він, „до **minimum**, щоби добитися до мети. Ще не добився до неї, ще далеко, а сили майже вичерпані. Це маю вам завдячити“. Так говорив до надлісничих. Ніхто не чинив йому закиду, ніхто не докоряв ані одним словом. „Не сміли“, казала насмішливо Зоня. В його цілій істоті було стілько відпорности, стілько наказуючого мовчання, що ніяк було у його жадати оправдання.

Що йому маєток дістався, не врадувало його надто. Казав, що навіть не зробило на його глибшого

враження, що так уже збайдужнів. Так само остався байдужним, коли йому надлісничий заявив, що віддасть йому і другу половину грошей, котрих він, Орядин, зрікся. Що йому їх не потрібно, а йому молодому, що має ще тілько боротися, здадуться. Він пронизав старого очима, і усміхнувшись згірдливо, сказав, що добре, що прийме їх.

В перших днях по своїм приїзді не виходив майже з дому. Годинами пролежував нерухомо на отомані, підложивши під голову руки та вдивившись у супротплежне вікно, або в що небудь.

Чи роздумував над дальшим життям, над своєю будуччиною, чи над спадщиною, що дісталась йому так легким способом і могла не одно змінити на добре, чи над чим иншим, ніхто не знав. Ніхто й не допитувався. „Також не сміли", мовила Зоня...

У дві неділі по його повороті відбулася між ним і Зонею „буча". Лєна, котра, як і всі инші, тепер для мене настроєна ласкаво, ділиться за мною кожною своєю думкою. Вона була свідком тої сцени. Балакалось між иншим о деяких знакомих і мимовільно перейшла бесіда на мене, при чім він довідався о моїх заручинах з Льорденом.

„Хто, хто виходить за Льордена? спитав.

„Наталка!"

„Наталка?" А по малій задумі додав: „Ага, вона! Верковичівна!"

„Вона. Адже ти її знаєш?" закинула Зоня.

„Знаю, знаю!" відповів змішавшися. А по хвилі додав з глумом: „Отже вона виходить за його! ну-ну!"...

„І що-ж на тім дивного, Василю?"

„О, дивного властиво нічого: хиба лиш те, що вона не здавалася мені одною з тих, що виходять за перших ліпших, які їм навинуться. Впрочім всіляко буває на світі“....

„Вона не конче хотіла за него йти“.

„Але таки выходить!“

„Так за кого-ж було їй іти?“

Він не відповідав зараз. „Вже за кого небудь иншого, лише не за його“.

„Так! то могла була ждати без кінця. О скілько я знаю, то її не сватав ніхто“.

Він спаленів. „І звідки-ж ти то так добре знаєш?“ питав насмішливо. „Чи вона перед тобою сповідалася“.

„Передо мною не треба сповідатися. Я знаю тут всіх, що могли би женитися, а ті не взяли-б її. Прочі-ж то голодники, Василю!“

„Це ти на мене!“ звернувся до неї бистро і очі в него загоріли.

„Бог з тобою, Василю!“ боронилась дівчина, чимало зчудована його гнівом. „Ти преціиь не сватав її ніколи!“

Він знов почервонів, немов його хто окропом посипав і відвернувся від неї до вікна, в тінь. Трохи згодом спитав: „Яка вона?“

„Хто такий?“

„Ну, адже вона, вона!“

„Ага, Наталка! Та як то, Василю, „яка вона?“

„Чи щаслива? І чи любить його також „страшно?“ І розсміявся чогось...

„Не знаю, чи любить. Сумніваюся навіть, чи щаслива. Правда, Лєночко? Від заручин стала якась дика, навіть змарніла“.

„А яка була перше?“ І його очі спинилися вижидаючо на Зоніних устах.

„А яка-ж би? Вона поводилася завсігди так, мов би була чимсь ліпшим від нас. Чи не так, Леночко? Тепер стала ще дражлива, уста в неї як би забули усміхатися, стала от н. пр. — pardon — як ти“.

„А проте все рішилася за него вийти!“ повторив знов. „Шкода її!“

Зоня усміхнулася жартовливо. „Так бери ти її, коли тобі її так жаль!“ промовила. „Тепер маєш уже господарство, і лише жінки тобі бракує!“

Ух! як він на неї видивився, а очі як заіскрилися в його. „Не глузуй собі з мене!“ казав. „Знай, я тепер не до жартів настроєний!“

„Так я настрою тебе до них!“

„Пильнуй себе! Вже ви мене так настроїли, що я змарнував свої сили!“

Зоня спалахнула. „То ми тому винні?“ накинулася. „Ох! це славно! Ми може також винні, що ти в карти грав і пропускав гроші!“

„Не ваші гроші пропускав я!“

„Ні, але чужі!“

Він став білий мов сніг і зближився до неї. „Ти відки це знаєш?“ спитав, а очі в його так і горіли.

„Знаю!“

„Хто тобі казав?“

„Той, хто знав“.

Він мов збожевілів з лютости, чи з чого. На столику коло його стояла цінна ваза. Вхопив її, і кинув об землю так, що розтріскалася на дрібні кусні. „Так!“ сказав опісля несвоїм голосом.

„Ти!“ зверещала Зоня і запінилась собі.

„Цего я тобі ніколи не забуду!“ сказав він.

„О, я знаю, я знаю дуже добре, що ти казишся, почувши правду. За неї то готов і мститися!“

„Ти не маєш наглядати моїх учинків!“

„Наглядати ні, але свої думки про тебе вільно мені мати, і я скажу їх навіть тобі прямо в лице. Ти слабодух помимо свого таланту і енергічного поведення; а по друге ти забрукався морально і тому не поважаю тебе так, як давніще!“

Він розсміявся вимушеним сміхом, а опісля сказав: „Де моя провина, і в чім проступок супроти себе самого, тямлю аж надто добре, і я сам для себе справедливий суддя. Але ви, що не бували ніколи людьми, ви попхали мене на ту собачу дорогу, на котрій я на вашу думку „забрукався“. Та пождіть, колись поклонитесь ще мені, але тоді я і в вас найду хиби. Ви лицеміри!“

Зоня тремтіла від зворушеня.

„Це подяка, Василю, за ту поживу, що тобі мій батько подавав?“

„Трійла подавав!“

„Ти негіднику невдячний! Я мала тебе за чесніщого чоловіка, хоч сперечалася з тобою так часто! Тепер я тобі цієї обиди не забуду!“

„То не дражни мене!“ говорив погаслим голосом. „Як би ти знала, кілько я всего пережив, то ти би була ліпшою для мене!“

„То гамуйся; на те дав Бог розум“.

„В мене нема бабського сумління“... І змірившії її зневажливо очима, вийшов з кімнати, гримнувши за собою дверми.

„Видиш, який став?“, говорила Зоня. „Ми аж на лицемірів виавансували. За те він став культурніщим. Давно вірив ще хоч в ідеали, а тепер“... І не докінчила, скрививши уста згірдно...

. . . . . .

Отже на його думку я не мушу заміж виходити за Льордена, а коли виходжу, то видко з того, що я буденна легкодушна особа.

Нехай і так! Може правда і по його стороні. Але чим стоїть він вище від мене, якою силою? „Безоглядністю?“, як сказала ще Зоня, чи своїм „сильним сумлінням?“... Впрочім мені тепер все байдуже, що хто, а навіть що і він про мене думає, чи добре чи зле. Для мене головна річ та, що я сама з себе незадоволена, не можу себе поважати, як повинна. Я немов пережилася. Ох, як пусто, нудно, як глупо! І ми обоє любилися!

*

На силу випхали мене до Маєвських з якимось шитвом, хоч як я випрошувалася. З ним не хотіла я подибатися. Вкінці пішла, з гордим — сама не знаю, від чого — усміхом на устах. Тілько вступила в хатні сіни, як серце в мене нараз затовклося сильніще, і я на цілім тілі задріжала якби перемерзла. Так, це тому, що боялася чомусь побачитися з ним, хоч говорила собі неустанно, що він не обходить мене нічого, що не люблю його вже. І дійсно, вже як я в послідній часі думала і відчувала, то чуство и любов не находило в моїм серці місця; я не любила ані його ані нікого другого.

Вечором попросили до чаю. Напротив мене осталася одна склянка і одно крісло порожне.

„Де Василь, Зоню?“ спитала панна Марія.

„Або-ж я знаю? Мабуть пише в своїй кімнаті“.

„Що це він пише та пише?“

„Не знаєте, що? Він переводить щось, як казав, із скуки“.

„Так іди, Зонечко, і приклич його, а то чай вихолоне зовсім“.

Зоня пішла, а ми обидві наче поніміли. Вона обняла рукою його склянку, чи гаряча, а мені не було до розмови. Впрочім це було дивно. Тепер, коли я знала, що певно побачуся з ним за кілька хвилин, стала я нараз цілком спокійна, і цей спокій був аж ледоватий. Так сиділи ми, доки не явився, він. Перша увійшла Зоня, а за нею він. Змінився на перший позір, [не дуже. Не знаю, чи Зоня нарочно не сказала йому, що я була в гостях, чи може вид мій був такий відражаючий, що угледівши мене мов налякав ся; — але привітався ласкаво, навіть усміхнувся якимсь сумним вимушеним усміхом. Опісля заняв місце проти мене і схиливши голову мішав махінально чай.

При світлі, що падало ясно з висячої лямпи, побачила я його ліпше. Він був марний і блідий, а в цій хвилі, о скілько я його розуміла, зворушений. Його високе чоло з імпертінентною (як Зоня казала) морщиною „пихи“ між бровами, видалося мені в цій хвилі наче мармурове, уста упрямо стулені. Повік не підводив ані разу; так само, видко, не бажав і уст отвирати.

Мене обгорнув якийсь сором. Ціла його істота свідчила мені чомусь наглядно об тім, що за цілий час розлуки не займалися його думки ані разу мною. Що між ним і мною виросла якась межа, що те, що між нами зайшло, затерлося безслідно, і що було би смішно натякати на якісь звязки між ним і мною. По нім було це видко. Я соромилась своєї вірности і відчула, що вона не була потрібна.

Чи може я помилялася? Може.

Здавався потрохи пережитим, але в його істоті було щось независиме, щось сміле, безоглядне. Ах, це були наслідки його „сильного невражливого“ сумління! говорила я до свого серця, котре поборювало всі сумніви одним замахом. Воно визирало з цілої його істоти, і надавало йому ціху сили і рішучости. Я чулася просто „гнучкою“ перед ним.

Враження, котре зробив на мене тепер, коли я на силах так підупала, було надто сильне, щоб я могла його в одній хвилині перемогти; тому сиділа я так само мовчки, як він. Лише Зоня, прудка і говірлива, щебетала по свому і втягала зручно всіх по черзі до розмови.

„Не хорі ви потрохи, Наталочко?“ спитала панна Марія, „ви такі бліді“.

„Ні, я здорова“.

„Дивуєтеся, панно Маріє?“, зажартувала собі Зоня: „залюблені виглядають завсіди мізерно!“ Вона глянула, на-пів усміхаючись на-пів допитливо, на мене. Я не могла на той невдалий дотеп найти відповіді, тому змовчала.

„Чому ти свого перстеня не носиш?“ говорила далі. „Пожди но, скажу я це професорові“.

„За великий, могла-би загубити".

„Ну, коли вже так, то ліпше не носи! Професор, хоч і який собі там ученний, а все таки не зміг би в те не повірити, що згуба перстеня віщує розлуку. Вона не була би йому дуже на руку, не так?"

Я мимовільно глянула на неї благаючим поглядом, чому порушувала вона цю мені так немилу тему, і то саме тепер! Орядин відгадав мій душевний настрій, чи підхопив мій взір, звернув голову до Зоні і, не споглядаючи на неї, сказав прямо: „Ти нині дуже жартовливо настроєна, не розумію тебе!"

„А я тебе також ні, Василю. Чи богатирі роману, що ти його переводиш, не побралися, і слово „розлука" дражнить тебе?".

„Це не роман, що я переводжу".

„Мені здавалось, що роман. Впрочім що ти читав так завзято, коли я увійшла в кімнату? Ти й не замітив мене?"

„Читав новелі Ґаршіна. Кінчив як раз *Attalea princeps*".

„Ах, *Attalea!*" обізвалась я мимоволі, мило зворушена.

„Читали?" Він підвів у перше голову сміло за мною, і його очі впялилися в мене з якоюсь неспокійною цікавістю. „І що-ж" питав з лихо затаюваним поспіхом.

„Гарна!" відповіла я.

„Гарна, це певно, але чим гарна на вашу думку?"

„Тим, що осталася своїм намірам вірна!"

„Дійсно, не боялася нічого..."

„Ні, і смерти не боялася!"

Він покраснів ледви замітно. „Чи це послідне зискало вас так для неї" спитав з легким відтінком глуму.

„Саме те. Це пречінь щось дуже гарне".

„Що?" спитав. „то, що вона вмерла, не побачивши свого властивого неба? Ну, це справді дуже поетично".

„Ні, тота її постанова: добитися помимо всього до цілі", відповіла я.

„Але-ж вона не добилась до неї; не побачила пречінь того небозводу, об котрім мріяла".

„Так. Та чи це таке важне?"

„На мою думку важне".

„Вона вірила, що побачить своє прегарне небо, а та віра вчинила її такою сильною. Ах, така сила мусить двигнути! Хиба ні?"

Я вдивилася в його широко отвореними очима і чула, що вони в мене розгорілися. Наші погляди стрітилися. Його очі засяяли, а біля уст появилася ледви замітна злобна усмішка, що пригадувала мені якусь дивно прикру хвилю.

„Так, так, вона не була буденна сила", сказав він, „їй їй треба поклонитися. Згинула, але хоч оставила віру в силу. Це скріпляє сумніваючихся і слабосильних, і піддержує саме тоді, коли вони хитаються!"

Я відчула, що ті слова його й усміх той були в мене цілені. Усміхнувшись болючо хотіла я щось відповісти, але надумавшись зараз замовкла. Чого вже боронитись! — Ми замовкли.

Зонині очі спочивали жадно на нас, особливо на мені. Та на її жаль звернулася я до панни Марії і почала говорити об чім иншім.

„Вам би десь конче виїхати в літі, Наталочко“, мовила старенька панна. „Ви так засиділися; те впливає зле на дівчат; це я з досвіду знаю. Ви би зараз поздоровіли, повеселіщали; от попросити-б вам гарно в тіточки“.

„Та де вже мені їхати, панно Маріє! Не їздила досі ніколи, привикла вже так. Впрочім мені нічого не треба!“

„В літі відай ваше весілля, Наталко, правда?“ спитала Зоня.

„Не знаю, Зоню“, відповіла я тихо.

„Тітка мала казати Лєні, що відбудеться в літі, підчас вакацій“.

„Може...“

„З певностю; пізніще не може професор на довший час з дому вибіратися, а він же хотів би як найскорше оженитися“.

Я не відповідала, чула лише, як поблідла.

Я би не була думала, що він годен до якої небудь особи так привязатися“, говорила Зоня далі. „Мені видиться, що його ідеали — книжки; не так, Василю?“

„Панна Верковичівна подобалась йому, о скільо я собі пригадую, зараз з першої хвилини“, відповів Орядин і в тій же хвилі піднявся із свого місця. „Не закурите собі, панно Маріє?“ (вона любила часом закурити) — питав зворушеним голосом, і його очі промайнули блискавкою по мені.

„Як постараєтесь о циґаретку“...

Він наче лише того ждав і вийшов. Мені стало ніяково, і я піднялася з крісла.

„А то куди?“ обізвалися обидві жінки.

„До дому вже!“

„І чого так скоро?“, загомоніла Зоня. „Останься ще, а то прибіжиш лише, щоби привітатися і попрощатися. Пожди, я заграю тобі Шумана Aufschwung. Вивчилася вже добре, а ти прецінь уроджений знавець тонів“.

Ми встали від стола, і Зоня засвітила світло.

„Нема Василя з циґаретами“, обізвалася старенька панна, „у його ще певно й світла нема, а він клопочеться“. І сказавши це, вийшла.

„Коли би так панна Марія була молода“, сміялася Зоня, „то певно була би з них добра пара: вони страшно люблять“.

„Вона така добра“.

„А він?...“ Вона держала запалену лямпу в руці і мов ждала на мою відповідь. Очі в неї світилися так, як світяться вони у кіточки, що спинилася на самоті біля клітки з пташкою.

„Він тобі брат, то ти певно лучше його знаєш“, відповіла я спокійно.

„Ну, вже-ж!“ І ступила наперед. „І так на пр. можу сказати, що став таким прикрим, яким не бував перше ніколи; хвилями буває по просту нечемним. За ті два роки, що перебув серед високої культури, переміпився чимало. Досі висміпав матеріялістів, а тепер сам готов статися ним. Впрочім це, як я думаю, не гріх... і я лише кажу, що переміпився; але в. чім иншім не згоджуюся з ним. Я не радила би нікому спротивлятися його змаган-

ням, бо без „пімсти“ не обійшлось би вже певно. Панна Марія зводить у його все на нерви й каже, що він подобріє і повеселіщає знов. Може бути, але поки-що стоїмо ми обоє на воєнній стопі“.

Вона увійшла до сальону, а панна Марія повернула з Орядином. Спрятавши незамітно посудину зі стола, віддалилася з кімнати, і ми остались самі.

Я стояла коло столу і переглядала якісь свіжі часописі, що панна Марія склала для мене, а він стояв також тут і лагодив циґарету для старенької дами. В сусіднім сальоні грала Зоня. Нині не могла я музики слухати як звичайно. В мені самій хвилювало так чудно, чудно... чи сумно, я вже не знаю. „От, яка стріча наша!“ думала я раз-по-раз, а часопись так і дріжала в руках від зворушення моєї душі.

„А я й не ґратулював вам ще досі ваших заручин!“, обізвався врешті поважно, — „але вам і так певно не багато на тім залежить“....

„Мені й на думку не приходить, надіятися чогось подібного, т. є. ґратуляцій. Не думаю взагалі над подібними річами“.

„І від мене?“

„І від вас і від инших. Через те не зміниться нічого для мене“.

„Так ви хочете зміни? В чім же, на пр.?“ І він звернув свої великі блискучі очі цікаво на мене, мов хотів мене до дна душі розслідити.

Я відповіла йому спокійним повним поглядом. Що він хотів в мені збагнути, коли вже знав так докладно, що я буденна людина? Опісля сказала я:

„Зміни в тім, щоб могла розпоряджати своєю особою, чи там своїм *я* так, як сама хочу".

„Хиба-ж так не є?"

„Бачите, що ні".

„Виходить, що ви не чуєте ся вповні щасливою, чи властиво вдоволеною?"

„Ні, але прошу (і я всміхнулася), не жалуйте мене для того!"

„Ага, ви боїтеся того співчуття!"

„Вашого не менше, як і других. Ненавиджу те чуття!"

Він усміхнувся весело: „Не знаю, чи всі згодилися-б з такою вашою думкою".

„Нехай кожний думає і відчуває, як собі хоче. Я одна не зношу співчуття. Я переконалася, що через те дух дрібніє. Подумайте лише, чути вічний плач і жалі над собою, гу! Немов каліка без рук і ніг, або без очей!... І це має бути якимсь доказом „любови ближнього?"

Він засміявся, а я з ним, однак на-силу.

„Так ви волите боротьбу і само терпіння?"

„В дечім волю. Впрочім я люблю боротьбу, (і я дивилася на його повним, спокійним поглядом), але таку, з котрої чоловік виходить сильніщим і чистіщим. Таку боротьбу люблю!"

„Так боріться!"

„Задумую".

„Тепер сама найліпша пора".

„Ви іронізуєте".

„Я? О, зовсім ні; і я боровся!"

„Як боролися?"

„А так, щоб добитися до цілі".

„І що-ж?“

„Утомився!“

„Втомилися, і чи на завсіди?“

Він здвигнув плечима.

„Ви можете мимо того добитися свого, значить: у вас не може ніхто відбити позитивної цілі“ сказала я, „тому що добитись до неї залежить від вас самих, але я? Подумайте собі, яке життя передо мною! Яка ціль у мене!“

„Так придумайте собі яку небудь!“

„Чи це можна?“

„Можна“.

„Що-ж ви придумали би на моїм місці?“

„Я придумав би перше... і то найперше розручитися“.

„О, це не можливо, це зовсім не можливо, пане Орядин!“, відповіла я скоро, сполохана немало наглим чуттям, немов би він нарушував тими словами тайну моєї душі, що тліла на дні її й істнувала більше як чуття, ніж як сформуловані зариси яких небудь думок.

„Видите? Ви вже аж налякалися!“ сказав він з легким відтінком глуму в голосі „а однак це на мою думку повинна би в вас бути п е р ш а ціль, коли пересвідчилися, що ви не... незадоволені“...

„З того... розумієте мене?... з т о г о нема в мене виходу!“, відповіла я тихо. „Але скажіть щось инше, щось, що не було би злучене з тим!“

Він знов здвигнув плечима. — „Далі я не знаю. Хіба казав би ще „бути щасливим“, але це також злучене з тим, що ви боїтеся нарушити!“

„Що я боюся нарушити!“ прошептала я ледві

чутно за ним, немов завмираючий відгомін його голосу... „А крім того нема вже нічого пане Орядин?“

„Та що-ж би? Чогось неприродного не можемо здобувати нашими людськими мізерними силами і нашим чуттям; ми-ж люди!“

„Так, ми люди!“ — сказала я і хотіла додати: „А мені все здавалося давно, що я буду дуже, дуже щасливою!“, але не сказала цих слів, задавила їх.

Він стояв он-там недалеко від мене, мовби не той сам, що звав мене колись своєю царівною, русалкою прѐгарною, мовби не упивався ніколи моїм видом, не цілував ніколи ані одного пальця моєї руки, і що все те викохала лише моя уява, а йому щось подібне ані на думку не приходило; здавався якимсь таким перенятим самим сухим чистим розумом, настроєним більше до глуму, ніж до зрозуміння якої небудь душі, що я боялася послідні слова вимовити. Впрочім — по що? Щоби пожалів? Ні! І я відвернулася гордо від його...

В сусіднім сальоні кінчила Зоня гарний твір Шумана різкими, короткими акордами. Я звернулася до неї туди, щоби подякувати їй за гру, котрої нині майже не слухала, і щоби вже попрощатися. Вже перейшла „огневу пробу“, котрої так боялася, перед котрою, йдучи сюди, аж дзвонила зубами. Тепер успокоїлася аж до холоду і хотіла йти геть.

Він і собі вийшов з кімнати.

Попрощавшися з усіми вийшла я, а на подвіррю стрінула його знову; чекав на мене.

„Хочу провести вас до дому“, сказав, запинаючи старанно своє пальто аж під шию, „щоб не

замерзли. Цього би вам Льорден ніколи не простив. А propos того", додав опісля побіжно, „чи ви дійсно хочете за його йти?"

„Не „хочу", тільки мушу?"

„І що-ж це значить: „мушу"?

Я відповіла йому щось про „обставини, зависимість, сирітство" і т. п.

„Е, що там!", відповів, „коли вже мусите йти з дому, то віддайтесь хоч за такого чоловіка, котрого могли-би шанувати і котрий подав би вам инший бит, значить, щоб хоч стояли собі матеріяльно пишно, а так... що він за один? От незначний, здивачілий старий перґамент, де вже він вам п а р а!" І засміявся до власних слів.

В мені прокинулося щось. Не почуття обиди, о ні! і не охота обороняти неприсутного Льордена, котрого я справді дуже не любила і була-би рада не бачити його вже ніколи в життю. Це була радше якась тонка, тонесенька душевна струна, що обізвалася тепер на поклик сміху його, але обізвалася чудно-болючим, негармонійним зойком. В тім сміху його було щось, що мене відіпхнуло від його.

„Якже мені жити при вуйку далі, коли тітка доказує майже що години, що я для них тягарем? Що вийшовши за Льордена, стала би й їм нераз в пригоді, бо я їм винна чимало подяки? Під такими услівями ждати на щось „добре" в жаден спосіб не можу. Я вже таки піду за його!"

Він знов розсміявся.

„Так", говорив, „піду за Льордена, або піду, тай утоплюся, але дома сидіти не буду! Як раз ці слова пригадують мені знов ваше вражливе, мов

павутина, ніжне сумління, котре звернуло мою увагу на себе, скороми лише спізналися. Ви осталися ті самі".

Я усміхнулася іронічно. „Думаєте, що справді так, пане Орядин?"

„Вірю в свої слова, панно Верковичівна!"

„А що ви зробили би на моїм місці?"

„Я? Сидів-би попросту дома і ждав ліпшої долі. От, що зробив-би я! Не гриз ся-б буйною жорстокою фантазією якоїсь там тітки. Сидів-би з переконанням, що їм хліб запрацьований. Ви чейже не сидите дома без діла?"

„Ні! і мови об тім нема!"

„Отже бачите! У вас надзвичайно багато чуття, багато того, що люди вважають „консеквенцією, багато „характеру", а замало"...

„Розуму?", докінчила я.

„Ні, Наталочко (!), математики за-малу у вас! От що! — А без неї ви пропаща людина в теперішніх, наскрізь матеріялізмом перенятих часах!"

„Так що-ж мені робити?"

„Не слухати завсіди лише ніжного чуття; слухати більше розуму!"

„А коли годі?"

„То пропадете. Значить: груба брутальна буденщина, та сильна могутна власть роздавить вас. Ви не зможете їй опертися. Впрочім це вже повинні ви знати, що буденних істот є більше і що вони суть „панами" в звичайнім змислі слова. Такі, як ви, упадають у своїй одинокості".

Я усміхнулася. „Це гарна перспектива!"

„Ну, що-ж робити? Це все в обставинах має свої причини. Хто їх там поборе!"

„Ви не опирались-би їм?“

„Я опирався їм. Значить, хотів жити після свого ума. Ставив н. пр., мораль стоїцизму також вище від моралі милосердя. Не хотів просити помочі у дядька, не хотів і від товаришів нічого, що діставав-би від них аж по викликанім у них співчуттю. Так що-ж? Змінив свої думки. А з пімсти за те, що я опирався їм, значить: обставинам, вергли мене в рамена поганої страсти, що я трохи не потонув в ній samt Haut und Haar. Бачите, я грав страшно в карти. Впрочім, ви мусіли це чути, хоч я не знаю, як називано цей обяв у мене. Чи карою Божою, чи пальцем Божим, чи квінтесенцією люду мого батька. чи може ще якимсь вищим знаком, за для котрого я мав іти „в божий дім“? На кожний випадок „визирало“ щось з тої пригоди. В дійсности привела мене до того якась шалена розпука. Але я грав шалено; страшно грав я! Кажу вам, купався цілою душею в тій страсті. Ух! аж мені самому тепер гидко. За якийсь час, і майже так саме скоро, як подобалося, обридло мені те все, і я ходив мов затроєний, з затисненими зубами з лютости на себе самого. Якого біса підчинявся я тому лиху? Дав заволодіти собою аж до гидкости? Ніхто в світі не приневолив би мене тепер і доторкнутися хоч однієї карти! Розпрощав ся з ними вже на завсіди!“

„Це дуже гарно, Орядин!“

„Даруйте, Наталко, але я не покинув того тому, що воно „не гарне“, а тому, що обридло мені“.

„Так ви можете панувати над собою!“

„Чому ні?“

„А гидким обставинам ви опирались-би?“

„Ах, що там „обставини“! я, сам один? Це-ж крапля в морі!“

„А коли-б таких більше як ви?“

Він повернув живо головою за мною, опісля всміхнувся не то жартовливо, не то іронічно.

„Чи ви носитеся з думкою „будувати щось“? спитав.

Мені стало і стидно і жалко моїх слів.

„Ні“ відповіла я сухо.

„Ну, я би вам це й не радив. Ви не найшли-би надто багато помічників; стратили-би надто скоро і ту одробину довірря до людей, яке може ще живе в вашім серці“.

„Моє довірря до людей захиталося і без того сильно“, відповіла я, „і я не ожидаю від будучности нічого. Передо мною лежить праця, значить, обовязок, котрий сповняти, нехай і механічно, вважаю за найсвятішу задачу чоловіка!“

„Отже зрікаєтеся щастя?“

„Якого, пане Орядин? Того, щоби була надальше тягарем родини?“

„Ах, ви не хочете мене розуміти!“

„Що називаємо щастєм? Поодинокі чуття в поодиноких хвилях? Тих не можна і так продовжити. Впрочім... не говорім об тім! Скажіть мені радше чому ви мені н. пр. ніколи не писали? Я... я була-би деколи заговорила до вас“.

„Чи я вам це обіцяв? спитав бистро, майже з переляком.

„О ні, зовсім ні! Я вас об тім і не просила. Я лиш собі так думала“.

„Ну, а я вже налякався, що не додержав може слова". Опісля додав: „Не писав, бо був завсіди дуже занятий, мав стілько грубих клопотів, і жив до того мов собака. Вже мало-мало не пішов до „соціялістів" на службу". Тут і розсміявся. „Бідний мій вуйко вмер в саму пору, значить: маєток його дістався мені у сам відповідний час. Бачите, цілком так, як у повістях. Коли біда найбільша, зараз поміч найдеться. Але що я хотів вам сказати, щоби повернути знов до першої теми? Розручіться з професором. Це чиста дурниця, виходити за такого. Загинете!"

„Не велика шкода!"

„Ну, шкода, шкода!" повторював нетерпеливо. „Нас усіх загалом не шкода! Але коли вже чоловік раз лише жиє, так нехай-же жиє так, як чоловікові годиться. Така моя думка!"

Я не відповідала. Ми зупинилися коло нашого дому і я подала йому мовчки руку на прощання. Він діткнувся її, і ми розсталися...

*

Так то все було.

Все буває инакше, ніж собі чоловік уявить. „Ідеалізуючий простір" творить те, що любиться так часто якийсь „фантом", не подібний навіть до живої тої істоти, що збунтувала нашу душу до глибини.

Саме так ведеться мені з Орядином. Дивлюся тепер на його цілком иншими очима і не знаю, чи моя уява віддалялася від його і любила щось цілком инше, чи він змінився справді так сильно? Одно лиш певне: таким не є, як жив в моїй памяті.

Я втомлена і знеохочена.

Він каже розлучитися з Льорденом. Думки стати жінкою Льордена я зовсім не маю і саме над тим не думаю. Не знаю ще нічого ясного, нічого, що носило-б характер рішучности в собі, але відчуваю, що зміна якась зайде в моїх обставинах, чи зла чи добра — не знаю. Поринаю думками Бог зна куди, і не маю спокою.

Саме тепер рада-би я знати (це смішно з моєї сторони), чи я Орядину ще трохи мила? Дещо з його істоти говорить, що так, а дещо супротивляється тому. Деколи бажаю того, а часом мені це таке байдуже!

Онодги спімнула я Зоні, що він змінився, а вона заперечила це. Казала, що він лиш „виробився", значить „дозрів", з усіми своїми прикметами, вродженими й набутими. Я думаю, що йому щось хибує, або лучше сказати: те „щось" виступає в нім слабше, як давніще, щось, що я у всіх людей люблю і що мене так сильно привязало до його. Якась тонкість, чи чистота...

(Пізніще).

Супроти мене він нераз аж покірний, і мені здається, що та покора обгортає його мимовільно; каже, що таки поважає мене дуже глибоко, хоч споминав про мене майже легковажно (тоді, як відбулася „буча"). А мене болить, коли він кориться хоч-би й мимовільно. Ненавиджу це чуття, а тоді, коли кориться, ненавиджу й його.

(Знов пізніще).

Думаю, думаю, думаю і не видумую нічого. Він не вдоволяє, ані не успокоює, ані не ситить

мене. Я в чуднім, чуднім настрою. Мені так тісно, так сумно і ні в чім не можу найти опори. Від Льордена утікаю душею, і мені й на на думку не приходить зостановлятись над своїм будучим життям. Я лиш сказала, що „піду", але я ще й тепер не погодилася з тією думкою. В мені прокидається стілько помислів, стілько думок, аби змінити своє життя, зірвати зі всім поганим дотеперішним, що я майже давлюся тим.

Читаю в кожній вільній хвилині і пробую навіть знов писати, хоч те мені не йде легко; в мене думки за неспокійні.

Роблю порівнання між людьми і людьми, між ними й обставинами, а відтак спиняюся над Орядином. Він не говорить тепер про свої любимі ідеї, а „нарід" не проходить йому й через уста. Ох, що то час може! два роки станули між нас і змінили нас так сильно!

Його присутність мучить мене. Що це таке? Жалію над ним. Але не те відпихає мене від його, що він „купався в страсті", лише инше...

Одні книжки оживляють ще мене, инакше в тім заколоті я погибла-би...

*

(Знов пізніще).

Нераз я духом така сильна, що йшла-би у найстрашніщий бій, а нераз прикликую бабуню на поміч! Бабусенько моя золота, чом ти мене покинула, чом не з'явишся, не додаси мені сили, не прийдеш із порадою, не полюбиш твоєю вірною любовю! Бо в кого-ж мені шукати пристановища?

Чим утихомирити душу свою? Хто покаже мені, куди йти, я-ж така сама, така сама! кругла сирота! Недоля батожить мене, що аж гнуся, вгинаюся; вона потрясає мною, а як ще вихор настане? О вихор, тоді змете мене, мов те сухе опале листя безслідно.

Сила? Хто вчить мене бути сильною? Чи мені шукати підпори в других? Де-ж єсть ті другі, хто вони? Ох, воно так гарно, як жінка находить підпору в мужчині, а й противно, мужчина в жінці! Але-ж чи може дійсно душа з душею злитися, чи це припадком не є фраза, в котру лиш віриться підчас любови?

З ним бачуся досить часто. Деколи бачу, що я його умом перегнала, а деколи корюсь я перед ним. В нім є щось, що панує надо мною, що притягає і відпихає мене. Часом бачу, як підлягає впливові моєї істоти майже цілком, як підлягає взагалі сильним вражінням, а часом переконуюся в друге, ні, в десяте вже, що через цілі ті два роки був ріжними, преріжними справами так занятий, що ледви коли й подумав про мене!

*

(Знов пізніще).

Ми вже досить давно не бачилися.

Зоня прибігала до нас, і між иншим на тітчине питання про його, замітила, що став у послідній часі знов „нестравним“ і що в його ґеніяльній голові коїться правдоподібно знов якесь лихо.

Щож-би то з ним могло бути? Думаю стілько над тим, майже гризуся ним... Чи він мені не байдужий?

А з Льорденом що? Боже мій, Боже мій, що з ним робити?

Я затискаю зуби, чоло морщиться і в далеку далечину лину поглядом...

*

Вчора вечором були ми з Лєною у Зоні оглядати якусь балеву сукню. За кілька днів відїзджає вона з батьком і панною Марією на баль до С.

Він був також увійшов у кімнату. Коли глядить на мене довше, то я зараз мішаюся.

Говорив мало і виглядав зажурено, але чого? І чи на довго?

„Ви дуже зле виглядаєте“, замітив мені, коли ми на хвильку остались самі. „Чи ви думаєте дальше так жити? Я вас не розумію. Подумайте, який кінець вас жде, ви загинете!“

Я придивлялася одному великому олійному образови з намальованим нічним краєвидом, котрий викликував уже часто мій подив, і чинилась, що не дочувала його слів.

„Скажіть що!“ вирвалось нараз нетерпеливо з його уст.

Я скинула на його оком.

„Знов мене жалуєте?“ спитала я. „Мене тепер всяке співчуття лише болить“.

„Скажіть ліпше: обиджає!“ спалахнув він. „Льордена чуття не обиджають вас!“

Я здвигнула байдуже плечима.

„Його чуття мені цілком байдужі; впрочім я не можу за це на його гніватися, що він вибрав собі мене за жінку“, відповіла я. „Його ціла провина може лиш та, що не любить мене такою лю-

бовю, якою любив-би мене може хто другий, однак чи люблю я може його? Чи може обиджає мене тим, що дає мені нагоду подякувати за ласкавий хліб і мати свій? Ми лиш за товар міняємося. Моя праця, хоч і без ясного характеру, про те все не менше цінна, як його хліб. Я і в його хаті буду від ранку до вечора працювати; знаю все, що мене жде!"

„Але-ж ви танете!", закинув він.

„То, то лиш так"... відповіла я. „У мене стілько думок, то вони нищуть мене і гноблять поки-що".

„Як?"

„О нічого, нічого"...

„Коли-б я мав те переєвідчення, що ви станете хоч матеріяльно пишно, то ще помирився-би з тим".

„Справді?"

„Справді. Чому дивитесь так на мене чудно?", спитав. „Це великий фактор у людськім життю, вірте мені! Все проче маловажне; значить, тому маловажне, що без того можна обійтися, можна його побороти"...

„Орядин, що на вашу думку маловажне?"

„Ну, так звані симпатії і антипатії!"

„Ви поборювали-би в собі щось подібне, н. пр. симпатію?", спитала я, не звертаючи очей від його.

Він усміхнувся зневажливо: „Чи ви не вірите в мої сили вже зовсім?" спитав.

„О, я вірю!", сказала я, тепер навіть з переєвідченням. „Я лиш хотіла-би знати, чи ви поборювали-б також це „маловажне" задля хісна?"

„Ви просто дитинні, коли таке питаєтеся",

відповів він. „Врешті нині я не можу цього знати, але мені здається, що коли-б я лиш хотів, то міг-би побороти“...

„Я лиш те хотіла знати!“, відповіла я сухо і відвернулася знов до образу. А він не говорив більше нічого. Крутив неустанно вуса і глядів кудись безмовно вікном.

В годину пізніще зайшов за мною до сальону, де я прислухалася до співу Зоні з молодим її поклонником і сиділа, потонувши в чудних думках. Сівши мовчки коло мене поруч софи, справляв свій годинник.

„Над чим ви думаєте?“, спитав по якімсь часі.

„От думаю!“

„Н. пр. над чим?“, домагався він. „Може над своєю будуччиною?“ (Мені причулася іронія в його голосі).

„Ні, в цій хвилі ні!“, відповіла я, усміхаючись слабо. „Тепер застановлялась я знов над тим, що є люди такі, як нації. Властиво, що характери поодиноких людий є анальогічні характерам поодиноких націй. Не правда-ж? Так на пр. є характери, по котрих можна з певностью надіятись, що сповнять цей, або той учинок, сповнять щось неожидано великого, сильного. Є переняті якоюсь красою, що остається завсіди і в ріжних випадках свіжою і є свобідна від усіх буденних додатків. Такі є й нації. А противно є знов натури, одарені багато, але напоєні наскрізь смутком. Змагають до всього, але не здобувають нічого. Їх істота перенята наклоном до терпіння і туги, мов ростина до соняшного тепла. Я власне думала“, говорила я

далі, підчас, коли він уважно слухав, „що ненавиджу цей тон вічної туги, так як ненавиджу н. пр. одностайний тужливо-хорий усміх на блідім лиці нашого народу. З самого жалю за минувшиною ми вже ослабли, а жалібна мельодія, що дзвенить у нашій душі, і котру ми так добре розуміємо, заколисала всі наші сили до немочі. Чи не так? Ах!“, докінчила я гірко, „це правда, я також донька українсько-руського народу!“

„Ви-ж казали, що любите боротьбу!“, обізвався він.

„Люблю, але скажіть, чи ви вірите у відродження таких характерів, або народів?“

„Чому ні? Але вони потребували-би, щоб хтось посторонній їх рушив?“

„Посторонній?“, повторила я сумно. „В тім і лихо, що вони не мають у собі того імпульсу; що мусять тих „порушенн“ дізнавати аж від других. Я думаю, що так успособлені єства не мають жадної будучности. Вони подобають на арфи еольскі, що грають лиш тоді, коли вітер порушить їх струни, а й тоді грають сумно. Над тим я не думаю саме тепер перший раз. Над тим думаю я частіще і звичайно настроюють мене такі гадки сумно!“

„То не гадайте об тім!“

„А ви не думаєте ніколи над чимсь подібним?“

„Я держу мої думки кріпко в грянцях“, відповів він. „Значить, не хочу розуміти душі загалу. Що з того за хосен? Хіба сумовитий настрій!“

„А я віддаюся таким думкам цілою душею“...

На те він не сказав нічого.

Мене обняла гірка нетерпеливість, подібна до

лютости. Чи був це також наклін до терпіння до туги, що жив у мені, тяжив так дуже в душі? Нагинав нераз до долу, давив! Коли-б існувало щось певне, щось, у що можна-би вірити, як у поворот весни, щось величне, свобідне!... Коли-б щось таке існувало в чоловіці!

Я сказала йому, що думала.

„Чогось такого нема в чоловіці!“, відповів він на-пів сумно, на-пів насмішливо, підперши голову мов у задумі рукою. „Думання, відчування та і все проче подібне — це чисто матеріяльна процедура, і відорватися душею від умов свого внішнього буття чоловікові годі; ми не повинні забувати, що в великій части ми раби своїх вроджених склонностей“.

„Я не хочу в те вірити“.

Він здвигнув плечима.

„Преціньлюдська воля не є ніколи цілком свобідна!“

„Чей так зле не є!“, замітила я, усміхаючись глумливо.

„Чому ні? Унасліджения само назначує характер“. І з тим замовк. Я також замовкла, але трохи згодом сказала: „Те, що ви кажете, я властиво знаю, але я не дуже хотіла би тому піддавитися; воно поправді сумно“...

„Що?“ спитав він. „Що і найгордіщі дерева мають своє коріння в землі — це сумно?“

„О, ні, але що ми так часто у своїй немочі вимовляємося саме тим. Впрочім я думаю, що про те все есть люди з визначними характерами, котрі мають вплив і мимо окружаючих їх сил; але для таких істот не можуть існувати права“.

„Отже видите, чого вам журитися?“

„Я не журюся!“ відповіла я, усміхаючись... „Я лиш думаю. Що инше остається мені? Цього не може мені ніхто відобрати!“

Він знов здвигнув плечима і дивився в безнадійнім ожиданню вперед себе.

Я мовчала довший час, а відтак почала півголосом майже несміло: „Орядин? Чи все треба приписувати обставинам? Скажіть!“

„Які-ж ви чудні!“

„Я хотіла-би мати якесь вдоволення. Як би ви знали, як то тяжко, коли н. пр. думки блукають і не находять нічого; блукають у чімсь неяснім, великім, ведені більше чуттям; ах, я того не можу сформулувати! Аж ненавиджу себе нераз за те; себе і старинний звичай той, що зветься життям. Чому воно не подасть мені нічого такого, в чім би моя душа могла роскошувати?

Він поглянув на мене. Погляд той був спокійно допитливий, поважний.

„Крізь ваші думки і почуття віє також той так званий „подих будуччини“, це порпнання в себе, що відвертає від внішнього світа. Воно має щось у собі. я того не перечу, але думаю, воно не має будуччини. Чоловік належить до світа внішнього, він звязаний із ним тисячними нитками і тому нехай поринає в його! У вас справдішний дар до аналізи. Я виджу що ви дуже змінилися. Коли-б я менше-більше не знав, як ви жили, то спитав би в вас: Як жили ви з тієї пори до тепер?“

„Чи можна оставатись однаковим?, спитала я,

мов засоромлена його доганою, хоч не просто на мене вимірену.

„В головних зарисах — можна“.

„В мене не було життя з подіями“, сказала я.

„Ах, у те я не вірю“, відповів він із якоюсь нетерпеливістю.

„В буденнім змислі слова, пане Орядин!

„Але-ж ви мусїли щось переживати, якісь події, або щось подібне. Бачите, я не вірю в так зване життя „без подій“, особливо коли наслідки доказують що инше!

„Отже і ви не вірите?“, відповіла я з мімовільним відтінком гіркости. „Знаєте, мені саме тепер приходить один цитат з Лєссінґа, на думку: „Вони не находять у жадній трагедії подій, хиба там, де поклонник дівчини паде їй в ноги і т. п. Їм те ніколи не хоче подобатися, що всяка душевна боротьба, всякі наслідки різних думок, котрі себе посполу осувають — це також акція; мабуть тому, що вони думають і відчувають за механично і при тім не можуть замітити ніякої акції. З такими людьми поважно сперечатися просто нема потреби і шкода заходу...“*) Вірите тепер?

„Ах, у те вірив я завсіди!“, відповів він живо. „Я лиш спеціяльно у вас думав найти щось инше. Врешті я вам перебив; мені здається, що ви хотіли щось сказати“.

„Хотіла!, говорила я дальше“, „в мене не було життя з „подіями“. Я лиш читала, думала, а опісля заручилася. Однак тепер, тепер, коли я те

*) Abhandlungen über die Fabel — Лессінґа

вчинила, будиться Бог знає що в мені, перемагає мене. Я відчуваю то так, як відчувається приплив хвиль, що мають у слідуючій хвилі збитися над головою. Я давлюся тим припливом!

„Ви потребуєте багато соняшного блеску і барв!“

„Ах і простору, Орядин, чи так званої свободи. Инакше обтовчуся об усі ті буденні чесноти“!

„В тім я вас розумію“, відповів він, „однак у тім ні, що ви заручилися!“

Я усміхнулася роздражнюючим усміхом.

„Чому й мені не бути судженою? Це пречінь також щось, що годиться „з життям внішним“, щось людське. Це удосконалює жінку“.

„Але без любови?!“

„Не впадайте в романтизм, пане Орядин! Любити і віддаватися це щось зовсім відмінне; смішне, що зводять завсіди одно з другим до купи. Н. пр. і ви, що зветє антипатію і симпатію дурницями“!

„Зводять до купи! кажете, Наталко. Мов ви вперед не любилися і аж потім побиралися“.

„Мов би не любилися ніколи, пане Орядин, а про те женилися! Врешті“ додала я по короткій задумі, „не знаю, чи любов конечна до супружества, значить те чуство, що н. пр. я уважаю любовю. Воно щось инше від привязання“.

„Так на вашу думку що таке любов?“

„Ну, на мою думку — це прегарне ніжне миготіння, котре існує в цілій своїй повноті дотп, доки його не заявиться словом. Опісля воно бліднє і никне. Властивий характер того чуства, це

якась „метеликуватість“, або той блеск сонця, що, не є всюди, а й годі його здержати, що миготить кризь усі нерви в деяких хвилях, у пишних, прегарних хвилях, Орядин, а опісля зникне, і чоловік пригадує її собі мов запах якого цвіту. Чи можна те ставити на рівні з тим неповоротним, пересеченим чуством, що зветься в першім ліпшім супружестві також любовю? Скажить самі! Але ні; лучше я скажу сама один доказ: Моя тітка запевняла мене дуже часто, що не знала ніколи, що це таке „любов“; і я вірю їй, що вона не любила ніколи; по простy в неї нерви за грубі до такої тонкої гри — а проте вона живе з вуйком дуже добре! Що це таке?... Чи це любов така, як я кажу, чи привязання? Чи не виходить тут на моє?“

„Ви починили в останніх двох роках дуже глибокі психольогічні студії“ відповів він із легкою іронією. „Це мабуть і вигладило нерівности між вами і професcором Льорденом!“

„Це не вигладило нерівностей між мною і Льорденом. Тут стоїть світ мовчки“.

„Щоби світ не стояв мовчки, залежить від вас!“ відповів він.

„Від мене?... Так, це правда, воно залежить дійсно і від мене; це є власне те, чим я хвилями мучуся і „давлюся“, але через те я може також переконуюся у своїй силі!“...

„Я вас не розумію!“

„Зрозумієте колись! Врешті, прошу вас дуже, не згадуйте мені його. Тоді ні, коли думаю собі щось цілком, цілком иншого. Не гнівайтесь, але не робіть цього ніколи!“.

Я просила його живими, майже переляканими очима, а він, усміхнувшись іронічно, глянув на мене. „Це не згоджується з тим, що ви казали колись ту; а іменно, що любите боротьбу!“, сказав.

„Я люблю боротьбу; люблю, люблю! Ви мене не знаєте!“

„Може й дійсно не знаю“. І він схилив знов голову в долоні і задумався також над Бог знає чим...

. . . . . .

Я була зворушена, роздражнена. Була би плакала, але не з жалю. З нетерпеливости. І він мене гнівав. З кождого його слова визирав завсіді якийсь „хосен“, щось „розумне“, якась „користь“... Це мене болить.

„Над чим ви думаєте, Орядин?“... звернулась я вкінці до його, щоб не сидіти мовчки.

„О, мої думки не інтересні!“ відповів він. „Я звичайна натура, а ті справляються скоро з собою. Я йду завсіди найкоротшою дорогою, то й гадки мої буденні“.

Це мало мене вколоти, (воно й укололо), а йому справити якусь приємність.

„Дайте мені щось оживляюче до думання, Орядин, щось, що пригадувало би лісний воздух, щось ясне, соняшне!“ просила я його з-тиха.

„Від мене жадаєте ви цього?“, питав він роздражнено. „До того я не здатний!“ І він замовк нагло, а тимчасом якийсь нервовий вигляд опанував його лице.

„До чого ви здатні?“ спитала я.

Він розсміявся так, що я, не надіючися сміху, прокинулася.

„Ви смієтеся з мене, Орядин?“, спитала я, впявши в його уважно очі.

„Знаєте, що?“ сказав, не зважаючи на моє питання. „Я веду також із собою боротьбу, яку?, скажу колись пізніще, а поки-що дайте ліпше мені щось оживляюче до думання!“

„Ну, коли так, то я скажу вам оце: Ідіть своєю дорогою, і не дбайте про загал, коли маєте на оці гарну ціль!“

„Я йшов уже раз своєю дорогою; це знаєте вже“.

„І то було зле?“

„О стілько зле, що не добився нею до цілі“.

„Це не може бути! Ідіть лиш витревало далі: сильна воля поборе все“.

„Я хотів би той дар мати, що ви, а то дар: одушевлятися, Наталко!“

„І у вас він є!“

„Ну, я цього не знаю“.

„Я знаю, Орядин. О, я вірю в вас! не знаю, яка ваша боротьба, але не спроневіряйтесь ніколи тому, що давало вам досі відвагу і право бути гордим. Не дбайте про загал і йдіть своєю дорогою, доки не опинитесь високо-високо!“

Я вхопила його за руку і стиснула її кріпко, а очі в мене заясніли.

Він вдивився на мене здивований, а опісля усміхнувся.

„Чи у вас бувають частіще такі пориви?“, спитав.

Його питання заболіло мене, і я опустила очі в низ.

„Чи це порив?“
„О, це може бути і настрій!“

*

Він не згадує ніколи ані одним словом, що я була колись його „царівною“, мов би це не він, а хто инший любив мене. А я мовчу і собі горда, горда мов той олень. Нехай мовчить, думаю, коли вже так, коли вже не може любити більше, але нехай не дорікає мені Льорденом!

Правда, він не знає, що в моїм серці діється і що в нім не так супокійно, як я виглядаю, що в нім дозріває думка розірвати ненависні звязі і відвернутися від усіх на завсіди. Справді, оце дозріває в моїм серці, але поки-що це лиш моя тайна і я не виявляю її і перед ним, хоч би й як питав мене. Ох, лиш сили додай мені Боже, сили, щоб я не спроневірилася собі і правді; а я поборю всю погань, яку тілько стріну по дорозі свого життя!...

VI.

(Знов пізднїще).

Я вже знаю, що я йому не цілком байдужа, хоч маю також те переконня, що забув би мене знов скоро. Але я? Чим він мені? Сама не знаю відповіди. І люблю і не люблю, і притягає і відпихає мене, і жаль мені його і засуджую його, а одного таки не можу забути, іменно того, що він син того самого народа, котрого вірною донькою є я.

Нераз говорить з огнем, порываюче про яку небудь справу, зараз „отвирає“ кожному очі, а коли спитаєш його пів години пізніще про те саме, видивиться на тебе, усміхнеться зневажливо, і скаже: „Не маєте над чим иншим думати?“ або: „Хто би собі над тим голову ломив! З того не будете жити!“... Це мене відпихає від його, воно показує в нім отупіння для тонших ідей. Чи він давніще не був таким, чи може я того не розуміла, чи таким зробила його боротьба о бит? О, хто би мені обяснив це! Тепер і не замічаю в його давної тонкости в чуттю; вона є у чистих натур без ріж-

ниці, у мужчин і женщин, особливо у поетичних натур. Але про те все є в нім щось, що мене приковує, і я знаю: це та сила, що не дала йому потонути в вирі бруду.

*

Це діялося нині з ранку.

Я ходила в город годувати кроликів. У своїх білих кожушках вони ледви замітні на снігу, і лиш їх червоні лагідні оченята свідчать, що це вони! Мене знають добре. Дрібні, малесенькі, прискакують безшелестно до мене, утирають свої мохнаті борідки об мої руки — я їх люблю...

Цеї ночі упав знов свіжий сніг. Уклався на гіллі дерев, на всім немов надиханий. Величезні, дорогі мої гори Карпати, зі своїми біло поприбираними лісами блестіли сріблясто проти сонця, а над усім тим миготіло ясне, майже прозоро-сине небо...

Навкруги тихо, урочисто, саме так, як би все на час здержало віддих і ждало на щось святе. В таких хвилях молюся. Не словами, але серцем, душею молюся. Бажаю, щоби існуюча краса наповнила і моє серце, щоби стало чисте, прозоре, мов та імла, що десь-не-десь звисає ще над деревами!

Так молилась я, а в пять минут пізніще перервав несамовитий звук дзвінків санок то урочисте ожидання, і я опинилася перед Льорденом...

. . . . . .

„Оставте мене, оставте мене!“, просила я стрівожена, коли ми остались по раз другий самі, і він мене хотів цілувати.

„Чи таке поведення пристоїть судженій?“, спитав він, усміхаючись на-силу.

Я мовчала. Не знала, що сказати. Чула тільки в очах сльози і велике пригноблення так, що ледви волікла за собою ноги.

Він підійшов наново.

„Так я вам уже раз казала, тепер казала!“, говорила я, не зводячи неспокійного погляду з його, щоби не скористав з тої хвилі.

„Я люблю соромливість“, сказав він, „вона украшає женщину мов вінок з білого цвіту, однак все має свої гряниці. Я знаю, що роблю, в мене є на те права!“

„Ні!“ відповіла я хвилюючим упрямим голосом.

„Ні! Ха-ха!“

„Ні! Ті права не годяться з моїм серцем!“

„Так? Гай, гай!, бач, як розфільозофувалася! Врешті нехай буде тепер твоя воля. Я знаю людську натуру; ти дикун, моя красуне... на часок, ха-ха, на часок!“

О, Боже мій!..

І я його просила, щоби не чинив більше того, не цілував мене ніколи. Ніколи, коли я того не схочу. Я того не можу знести, ніяким чином, ні за що в світі! Чи він того не розуміє!

Ні, він того не розумів!

Я цілком прибита. Така стрівожена, що трохи не скричу в голос, коли почую його за собою. А він собі з того жарти строїть, стаючи коло мене нечайно, або сідаючи близько коло мене. Тітка і Лєна сміються на ціле горло з мого страху, особливо тітка, аж за боки береться. А я не знаю, що

в тім є смішного... Також накинувся на мене, для чого не ношу його перстеня. Сказала я йому, що за великий. Тоді він намігся сам у правді переконатися і засунув мені перстень сам на палець! Гу, як я боялася його дотику! Як не люблю його рук! Довгі такі, ніжно виплекані, потроху дрожачі — цілком такі як він, як кігті які!... Коли увійду до хати, то слідить все мовчки поглядом за мною; підкручуючи вуса, водить очима то сюди то туди. Ох!

Тітка каже: говорив їй, що дуже мене любить і що дуже гордий на свій вибір, що його товариші будуть цілком „зафраповані", побачивши в його таку красу, і що він мов помолоднів...

Це неправда, що я його суджена! Не може бути правдою; я освободжуся від його! Ах! що нема нікого, хто би за мною вступився! Як би бабуня жила!... Бабусенько ти моя золота, щира, вірна, поглянь, що зі мною діється! Глянь, чия маю бути, і на що ти мене викохала! Ти називала мене своїм ангелом. Пригадуєш собі? Вечорами, коли ми клалися на спочинок, ти оповідала, що дівчата мають бути чисті, як цвіт лелії, встидливі мов голуби. Тоді ти називала мене своїм ангелом і лелією!...

Видиш ти тепер свою лелію? Видиш, хто має її зірвати? Або чи хто перед нею стане і заслонить її білу одіж перед брудними замахами!... Дивись, бабусенько... дивись!

*

Я не хочу довше над своїм життям поетизувати.

Льорден від'їхав. Він прибув, щоби умовитися, коли ладити весілле. Воно має відбутися підчас вакацій, отже за чотирі-пять місяців, цілком ти-

хо; — і зараз другого дня маємо „ми“ (ха-ха!) від'їхати. Я стояла підчас тієї наради сперта об стіну і слідила за розмовою. З їх думками я не годилася; я відчувала, що не стану його жінкою. І я не стану нею! Нехай діється, що хоче, але життя свого не запропащу. Я хочу жити, але не так, щоби лише по світу волочитися! Ось що я рішилася вчинити. До часу вінчання винайду собі яке місце, значить: піду десь за товаришку, а відтак відмовлю Льорденові. А коли не найду місця... ні, про це не хочу й думати, це не можливо! Ах, але тут дома також годі оставатися! Врешті я не дамся дальше гнобити!

*

Я сиділа при вікні і читала Флямаріона „Бог у природі“. Нині читала я ліниво. Проміж гарні, щирі думки автора вмішувалися мої приватні думки. Я думала над своїм рішенням, наймитися за товаришку, над характером такого „становиска“ в порівнанню до моєї аж до хоробливости гордої, чутливої натури, над заняттєм такої „товаришки“, далі над моєю „рідненою“, над Льорденом, над Орядином...

На дворі непогода.

Великий пластовець літає в гострім вітрі, бє горстками об віконні шиби, мчиться то в один то в другий бік, а вкінці укладається білісеньким покривалом всюди. Цілі громади кавок злітаються звідкись, кружать то над одним то другим деревом; сідаючи, чорніють на осніженім гіллю мов малі демони і колишуться недбало. Маленькі їх гострі очі аж іскряться з близька. Одна усіла близько мого вікна, звернула свою чорносиню головку до него і мов уражена моїм цікавим визираннєм, вдарила

люто крилами і відлетіла. На дорозі було пусто і лиш тільки один віз котився по ній. В мені забилося лячно серце: на возі сидів Орядин. На козлі коло візника лежав куферок подорожний. Отже він від'їзджав. Куди?, по що?, з якої причини? Все те мінялося блискавкою в моїй голові, і мені стало жаль. Тимчасом він переїзджав по-при дім і, побачивши мене, поздоровив. Трохи згодом стало на дорозі знов глухо й пусто.

Куди він поїхав, за чим? думала я неустанно, занепокоєна. Я мов почула гризоту совісти, що судила нераз його гостріше. Бог знає, що в його на умі! Чому я не любила його тепер так, як перший раз, чому не упоювалася ним так, як перше? В нім є щось, він інтеліґентний, бистроумний і гарний! Ох, яка примхувата я вдалася! Не дурно й тітка казала. Понуро впялився мій погляд у хатину, що стояла напроти нашого дому. Вітер змітав неустанно свіжий сніг з її даху, підносив свавільно якийсь старий червоний обрус, на плоті розвішений, і якусь дитячу сорочку... Під шопкою лежала ялинка, призначена на різдвяне деревце. За кілька день Різдво. Радісні дні для цілого світа...

Мені сумно, понуро. Я неспокійна. Перед мною лежить стілько боротьби! Мені не ладитись до радісних свят, але до бою, до гіркого бурливого бою. Та нехай! Я не піддамся, я хочу бути щасливою!

Але що з ним? Може поїхав на село? Панна Марія споминала недавно, що він носиться з думкою їхати туди. Згадував також, що покинув би студії і пішов ґаздувати...

*

Знов весна. Знов той оживляючий весняний запах, ті самі лагідні подуви вітру, що зворушують воздух, будять до життя, що спочивало в глибокім сні. Знов міняються ясні тихі ночі, несказано, упоюючо красні, як колись. Все, все як колись! Фіялки дрібнесенькі, любимці мої, цвітуть, ліси соснові, березові розвиваються, зеленіють пишною зеленню! Зузулі гомонять лісами, кують, проча пташня розщибається; а серце в грудях розходиться з самої роскоші. Я сама вештаюся день у день по лісах, мов та справдішна русалка, з розпаленими щоками, зі сміхом на устах, з щастям в очах! Здорова, міцна, я поринаю в гущавину, шукаю дороги, сміюся!...

Сонце всюди.

Повно його всюди. Гарно, прегарно жити!

*

Я довго не вписувала нічого. Не було що й записувати. Життя однакове в великім і в малім розмірі. Маю багато надій, що одержу яке місце. Про мою тайну знає лише панна Марія; вона годиться з моїм поступованням і додає мені відваги. Орядин пробуває на селі; поїхав дійсно тоді на село, коли я його бачила. Панна Марія журиться ним, бо не знає, що він задумує почати. Часом говорить, що покине науку й піде жити в народ; нераз каже, що втомлений і хоче спічнути; иншим разом знов, що буде ще бачити, що становисько не робить „чоловіка“, що тепер стілько глупоти у всім і всюди...

„Що він уважає глупотою?“, питала я.

„Я не знаю“.

„Так не говорив він давніше, панно Маріе!“

„Ні! То боротьба о бит настроїла його так ворожо, навела на його такий сум, затерла стілько. Це буває завсіди так — і воно дуже сумно — чи неправда?“

„О, певно!“

Однак вона все вірить у його; передчуває, що його будучність буде ще світла.

Певно; коли би покінчив свої студії.

Вона гадає, що покінчить. Він честолюбивий. Врешті належить до натур, що жиють скоро, і коли би опинився раз знов посеред праці, а спосібність одушевлятися збудилася би в нім знов, позабув би всі гіркі „інтермецца“ свого молодого життя!

О це й розходиться головно, о це, щоби знов одушевлявся.

„Це певно тяжко“, говорила дама, „і те мусів би в нім хтось збудити, інтеліґентні одушевлені люди, або яка жінка. Якась гарна, освічена жінка. Це було би добре!“

Особливо знайомости такої женщини бажала би вона йому. „Між нами, сказавши“, говорила „занедбався він дуже і то у всім. Не замітили ви цього? А то нічого не впливає так хосенно, облагороднюючо на ум мужчини, як приязнь із освіченою женщиною“...

*

Мати таку свободу, щоби бути собі ціллю!

Передовсім бути собі ціллю, для власного духа працювати як бжола; збогачувати його, збільшати, довести до того, щоб став сяючим, прегарним, хвилюючим, зоріючим у тисячних красках!

Передовсім бути собі ціллю й обробляти самого себе, з дня на день, з року до року. Різьбити себе, вирівнювати, щоби все було складне, тонке, миле. Щоб не осталося дісгармонії ані для ока, ані для серця, для жадного зі змислів. Щоби жадоба за красою утихомирилася.

Бути передовсім собі ціллю, а опісля стати або для одного чимсь величним на всі часи, або віддатися праці для всіх. Боротись за щось найвище, сягаюче далеко поза буденне щастя...

Такий мій ідеал.

Свобідний чоловік із розумом—це мій ідеал.

*

Пощастилося!

Я одержу місце ще перед „вінчанням". Стану за товаришку в однієї маючої Угорки, вдовиці по лікарі. Яка я рада! Яка я свобідна, легка, певна себе! Сміюся знов щасливим сміхом. Мені здається, що в моїх жилах кружить кров швидче, а думки стали гнучкіші. Усміхаюся сама до себе, а тітка, запримітивши той соняшний настрій, думає, що це я так на весілля тішуся. Лише перед послідною сценою маю відразу. Значить: перед сценою відмови й переслухання. Сцени такі мені взагалі ненависні.

Що Льорден скаже? Ух, паганий той, з довгими дрожачими пальцями, пугач той!... Ха-ха-ха! це інтересно, що він скаже! Але я не буду нікого щадити й вискажу все що-до крихітки. Йому скажу: „Ви, мій пане, не обходите мене ані трохи! Будьте ласкаві, поїдьте собі де між свої люде і привезіть собі яку „золотоволосу" Німочку, а мене оставте!

Що вам із такої особи, що волочиться по лісах, кохається в птахах, в шемранню дерев, упоюється їх життям, а не вашим". А Лєна, — ах! отта „дитиняча" істота з вічно-жіночими прикметами, з фарисейством на устах, вона буде шаліти з радости, що я таки не виходжу заміж. Під тіткою розпадеться земля, а вуйко загнівається! „Ти одніська дитина моєї одніської сестри, що ти наробила!" А одніська дитина одніської сестри дуріє з утіхи, що перестане бути каменем дома. Чуєш це, бабусенько?... Твоя лелія, твій ангел відважується ужи-вати своїх крил! Ні, тепер я вже прямо до неба полетіла-би, до тебе, бабусенько моя щира, щоб побачила ти мене, щасливу тепер, наскрізь перея-ту жадобою життя.

Яко воно й ні буде, а одно певне: всі будуть гадати, що я зірвала тому з Льорденом, що Орядин тут. Та це мене не дуже журить, нехай кождий думає собі, що хоче.

Орядин був слабий. Повертаючи з села про-студився і лежав хорий. Тепер вже одужав. Лєна його бачила, каже, що його очі „відновились" і що дістав инший голос! Чи й инші думки? Це хотіла-би я знати! Я думаю дуже часто об нім. Я хоті-ла-би його бачити великим, значним. Великим — із характеру, або значним — із праці для народу свого!

Мій ум такий спокійний, що я майже неустанно (т. є. в свобідних хвилях) учуся і читаю. Мрію об тім, щоби стати колись писателькою. Чи буду здатна до того, научать люди, або й час, а може прийду і сама на те. В моїх найтяжчих хвилях була така

праця одинокою моєю розрадою, ставала мені якоюсь вимогою життя. В тій праці купається моя душа, поринає в ній, а хоть-би я й не зазнала жадного иншого щастя, так праця така є ще завсіди більше чим буденним щастям.

*

. . . . . .

Я хотіла-би з ним поговорити. В думці говорю з ним майже неустанно. Уявляю собі його великим і характерним; всі його вважають таким, а він працює; працює не лише тому, щоби йому було добре, бо не маловажить, як доси, вільнодумних ідей, називаючи їх „дурницями". Одушевляється їх правдою як давніще; і тому, що він такий, я люблю його. Люблю його любовю такою, що миготить крізь усі мої нерви, є широка як море, і нова. Красою своєї душі мусів-би залити мою душу; купатися мусіла-би вона в багацтві його душі. Така сила покорює мене вже тепер, а міцна і вироблена прикувала-би мене на завсіди. Тоді він видається мені чистим і ніякий наліг, і ніяка брудна споминка не вгинають його, і він має право носити голову гордо.

Я його люблю таким, яким-би мав що-йно стати; таким, як є тепер, не могла би я його вірно любити; побоювалася-би неустанно, що тій любові настав-би кінець і тоді не осталося-б мені нічого крім пересвідчення, що ми колись належали до себе. Такого щастя я не хочу. Я не хотіла-б щоби саме по середині життя „зайшов", як сонце, але щоби був мені до кінця життя світочем, і саме від

тієї хвилі, в котрій ми подали-би собі руки на завсіди. Не хотіла-би, щоби любов завмерала тоді, коли противно повинна-би міцніти. Так я собі нераз думаю.

*

Це було в пополудневій порі. Всі в хаті полягали дрімати, поспускавши на вікна ролєти, а я пішла в сад і лягла в траву, але не спати. Воздух був жаркий, тихий, пересичений запахом цвітів і живиці; соняшні проміні пересякали все довкола. Я находилася в найтихішім і найгустішім куті саду, лежала й приглядалася ніжним барвним метеликам, що літали раз живим, раз утомленим нечутним летом над цвітами, або недбало у воздусі, та прислухалася тонесенькому бренькотові ледво замітних комашок, що упоювалися на сонці своєю власною пісенькою, або приглядалася цвітучим рожам.

Недалеко від мене, коло білих штахет росли вони на-знак, що там находився отвір, ведучий до саду Маєвских, від котрого ділився наш город білими штахетами. Саме тепер цвіли ті рожі. Їх широкі, гарні листки тиснулися до холодного заліза і аж лисніли на сонці, а рожі мов потомилися від спеки, особливо ті матові жовті; декотрі з них поспускали головки, немов повмлівали з превеликої роскоші... У воздусі миготить — і він немов отяжів із запаху і спеки...

Так! Отті жовті матові рожі потомилися. Мабуть із любовних мрій; коли тимчасом чорнопонсові, жаристі, пересичені рожі, ніби дрімали. Мені пригадалася новелька Данця Якобзена „Тут повинні

би рожі стояти". Ніколи не читала я щось поетичнішого. Розмову обох чурів знала я майже на память, а займав мене особливо той жовтий чура, „без історії".

Опісля думала я й про Орядина. Він був гарний мужчина, це правда, але-ж нехай би був трохи инший, инший, н. пр. „все такий, щоб його можна кохати, боготворити", говорила моя розмарена душа; однак я не формувала нічого, не думала нічого ясного, певного... Кругом мене хилилося все до якогось мов розкоханого півсну і манило до себе...

Одного разу говорили ми з Орядином про час полудневий. Він називав його найкращим із денної пори, і я бачу, що він дійсно гарний — чи може більше упоюючий? Здається, в нім осягає все найвищий верх, стає на хвильку тихо, мов до віддиху по тяжкій ранній праці. — Саме такою здавалася мені оця хвиля тепер...

Я лягла лицем у траву. Сонний бренькіт комашок розлягався ліниво, однозвучно по цілім саду, настроював чим раз більше до сну, однак я опиралася йому. Врешті я вслухувалася і вдумавалася у все те, що мене окружало, і тихе безшелесне ріжнородне життя довкола мене причувалося мені якоюсь ніжною, несказано гармонійною мельодією, не завсіди чутною, а й невловимою слухом, і не зрозумілою кожному! — Я вслухувалася в неї цілою душею, і мені здавалося, що моя душа то лиш один тон із сеї цілої гармонійної мельодії, і зливається тому так радо з тою широкою барвною струєю, що зветься природою, упоюється нею, мов земля сонцем і теплом.

Легкий подих вітру заворушив листям і заколисав стеблами. З городу Маєвського донеслися до мене слабо голоси якісь, і між ними причувся мені й голос Орядина. Я підвела голову, наслухуючи напруженим слухом, однак голоси затихли, і настала попередна тишина. Я знов опустила голову на руки.

Що Орядин тепер робить? Я його давно не бачила; він подужав зовсім і хоче назад на село вертати, чи на завсіди? Хотіла-б я його де небудь побачити, та й поговорити з ним.

Пізніще встала я і підійшла до фірточки, задержуючись коло рож. Були прегарні! Над жовтими схилилася і спростувала одну похилену. „Ти, моя любко, нездужаєш на тугу“ подумала я, „а ти щаслива“, приповіла понсовій... Відтак сперлася об штахети і дивилася в сусідній сад. Всюди було так тихо, розмарено всюди, що я перенялася нею наскрізь. — Пересичення і роскіш в природі подражнило мене, і мені забажалося, щоб мене хто небудь побачив. Але мене ніхто не бачив. У саду не було живої душі. Дерева росли так густо, що заслонювали всякий вид у глубінь саду, а навіть зільник, що ріс десь недалеко, а в нім переспджувала звичайно родина, ледви виднівся зпоміж дерев. Я відвернулася відти і хотіла вже відходити, однак мені причулися знов мов голоси... Жду хвилину: ні!, це мені лиш причулося. І там певно сплять. Боже, як можна в таку прегарну хвилю спати! І я потонула знов поглядом у пренишну зелень довкола мене. — Нараз налякалася я несподівано, спаленіла і цофнулася. Чи я була сліпа чи що?... Тут по лівій

стороні фіртки між густо засадженими берізками, де стояла вигідна лавка з поручем, — не було тут нікого?

Тут був хтось, а я й не бачила...

Орядин лежав тут. Руки підсунув під голову, а лице мав заслонене капелюхом; здавалося, дрімав. Я усміхнулася — отже тут сховався він від соняшних промінів і від Зониних дотепів! А тут навинулася непрошена „русалка", відкрила сховок і сміялася. Чи будити його чи ні? Чи випадало? Я дивилася хвилю на його... Ні, це не було гарно, що я дивилась тут на його, мов той злодій, лучче вже збуджу його. Хто знає, коли побачимося знов так на самоті, як би бачились тепер у цій гарній хвилині; я від'їду вже незадовго і може побачимось нині в-послідне! в-послідне! Це не гарно. На всякий случай зміниться пізніще не одно! Кожне стане инше, я ступлю на нову дорогу, зовсім мені досі незнану, а він — хто знає, що з ним станеться ще!

Мене обгорнув хвилевий сум, і я поглянула знов на його. Отже це закінчення тодішнього початку, подумала я собі. Що на нім, на тім закінченню? А що було би, як би було сталось инакше? Ні, не хочу про все те й думати, не люблю тих закінчень із їх млявими побожними прикметами; воно добре, що сталося так, як є, що можу ще боротися і переживати щось нового. Я рішилася закликати його, щоби поспорити трохи, тим більше, що ми не бачилися майже три неділі.

Він не спав. На мій несмілий поклик схопився мов з'електризований, а уздрівши мене біля штахет, спинився геть коло мене урадуваний.

„Це ви! як ся маєте?, сказав, усміхаючись і подав руку. „Я не спав, лежав лиш так, в хаті тепер пересиджувати просто гріх! Це гарно, що ви мене покликали! Ходіть у наш город, сядемо на лавку!“

„Ні!, ходіть до нас!“, казала я, а в тій хвилі поправилась: „Ні!, не приходьте, бо“...

„Як побачить тітка, то буде крик!“, докінчив він, розсміявшись весело.

Я сміялася з ним і була дуже вдоволена, що так сталося, що ми стрінулися. Його погляд промайнув по мені блискавкою і задержався на моїм лиці.

„Ви нині такі гарні, виглядяєте мов саме щастя! Що в вами?“

Я спаленіла й глянула не на його, а кудись в иншу сторону. „Що-ж би мало бути зі мною?“ відповіла я. „Хочу бути щасливою“.

„Дуже мудрий намір!“, відповів він - все ще весело „і я маю такий намір, але мені чогось маркітно“.

„Чому?“

„З ріжних причин. Між иншим, борюся сам із собою о так звану „будучність“, хоч знаю, що вона не принесе мені нічого особлившого і є потрохи правдивим блудним огником!“

„Чи вона вела вас блудом досі?“

„Не вела, але могла-би й повести, як би вірив ій занадто!“

„Так у що-ж вірите?“

„В що? Чи є яка абсолютна правда?“

„Давно говорили ви инакше“.

„Давно говорив я инакше, бо давно вірив у

якісь ідеальні вимоги життя, вірив в те, що чоловік мусить їх сповняти, а тепер не вірю і в це і в те, що зветься „будучність“!

„Ви знов говорите таке, Орядин, що мене гнівае; встидайтеся!“

Він викривив із легкою погордою уста.

„Чого мені встидатися?“, спитав їдко. „Того, що я пізнав життя і людей, і тих так званих освічених людей“, пересяклених наскрізь „натуралізмом“ аж до гидкости, і що, переконавшись у їх справжнім змаганню і їх „послідній фільософії“, перестав перед ними кланятися і їх подивляти, як давніще? „Ви знаєте“, додав „я хочу покинути свої студії і йти жити між народ?“

„Так це правда, Орядин?“, спитала я, немило зворушена, видивившись на його великими очима.

„Правда, а здержує мене від того лише те, що я не люблю народу, значить ту грубу необтесану, хоч і добродушну, незіпсовану ще масу, котрої не зрозуміє цілковито тонче думаючий ум; що серед тієї темної товпи чоловік освічений із своїми думками стоїть сам мов палець. Я говорю правду, отже це здержує мене від того, і я не можу ще рішитися цілком“.

„Так не йдіть між люди, що не притягають вас своїм життям, для котрого не маєте змислу... Ви самі змарнувались-би, а їм не придалися також на нічого! Кінчіть свої студії, ви майже вже у цілі, було-би навіть гріхом покинути все. У нас числиться один освічений чоловік за двох-трьох, — не забувайте й цього! У вас суть обовязки і супроти вашої народности!“

„Я знеохочений, Наталко, Послідні роки відобрали в мене запал до всякого вищого змагання, і я жадний спокою!“

„Ви віджиєте знов, Орядин!“, намовляла я живо. „Теперь вже піде все ліпше, тепер маєте якийсь маєток, ідіть лише знов вибраним шляхом! Бачите, життя дійсно дуже, дуже гарне! Робіть те, до чого ви спосібні, що небудь, Орядин, лише щоби все було поправне, властиве вам, і щось таке, що можна-би поважати!“

Він усміхнувся так, як би перед ним стояла дитина і оповідала з розгоряченими очима прегарну казочку. Я усміхнулася також мимоволі. „Я вам добре раджу“ — додала я, „послухайте мене!“

„Ви вважаєте мене спосібнішим, Наталко, ніж я справді є!“

„То завдайте собі праці щоби стали таким, яким я вас уважаю: розумним чоловіком із вірою в ідеальні вимоги життя, пориваючим приміром для загалу. Нашому народові треба проводирів всюди і всюди!“

„А відтак що, Наталко?“

„Відтак наступить нагорода, це-б то поважання, вдоволення, краса... Ох, Орядин, коли-б я була мужчиною, так як ви, я не вагалась би ані хвильки, якою дорогою йти, не зважаючи ні-нащо летіла би в гору, мов орел і кликала ще й других за собою!“

„І ви переконані, що за вами злетіли-б і другі в гору?“

„Переконана!“

„А я ні! Орли літають без товариства“.

„Ну“, відповіла я гордо, „але за те вони сильні і не жалують своєї самотности, їм і не личить приставати з плєбейськими духами!“

„Так орли чинять, Наталко, а люди не орли!“

„Ні, вони щось більше і благородніще, чим зарозуміла дика птиця! Вони в моїх очах щось дуже красне, а бодай щось таке, що може бути красним. Що вони ще не такі, то инша річ; об тім я й не говорю“.

Він розсміявся і дивився на мене з очевидним вдоволенням, а очі його сіяли дивним світлом.

„Не смійтеся, Орядин, я не люблю, коли ви смієтеся з моєї бесіди від серця“.

Він не зводив з мене очей, мов-би я була якимсь образом, або чим.

„Так, так, мій пане!“

„Я чую, що так!“, відповів знов усміхаючись, „і я подивляю ваш дар одушевлятися. Я того не маю. Моя душа втомлена, тужить за супокоєм, а це знак, що старіюся!“

„Саме в тій хвилі сказали ви неправду Орядин!“

Він розсміявся.

„Встидайтеся! Тому що ви стали лінивi і вибагливі, то вам здається, що старієтесь!“

„То ви хотіли-би, щоб я став яким небудь орлом?“

Я усміхнулася мимоволі. „Я хотіла-би щоби всі Українці були орлами!“

„Щоб орлом бути, треба все таки стати на якійсь висоті, на відсторонню: а це не згоджується з людською натурою і не творить щастя. Чоловік не любить носитися з якою небудь думкою без

людей, що так само думали-б, як він, — чи не так? Що він без загалу, Наталко? Відірваний член, що гине на самоті".

„Коли він індивідуально сильний, то буде й на самоті чутися щасливим, розуміється не буденним щастям; свідомість сили вдоволить його".

Він дивився вперед себе весело, а по якійсь хвилині сказав:

„Є люди, що живуть на скрізь у-одно зі світом, одного й бажають, що, так сказати-б, розходяться, розпливаються в масах; а є знов люди, що дивляться в бік; є врешті люди, що горнуть все в себе, всю красу, всі твори людського життя. Чим більше набирають у себе всякого „світла", тим незрозуміліщими стають для свого окруження. Чи не роблять вони самі себе незрозумлими?"

„Для буденних умів без сумніву, Орядин"

Він дивився через хвилину на мене, а опісля сказав: „Дивна річ, ви шукаєте в-одно боротьби".

„Чоловік зрікається великого життя, коли зрікається боротьби!, каже десь новочасний фільософ Ніцше" відповіла я йому.

„То ви тужите за таким великим життям?"

„Я не знаю..., я тужу..., але ви знов будете сміятися, Орядин, коли я те скажу".

„Ні".

„Я тужу за барвами, за світлом, за гармонією".

„Ви тужите за красою і досконалістю!", докінчив він поважно. „Але який кінець того всього?"

Я здвигнула плечима і усміхнулася сумовито. „Я не знаю, Орядин, однак я марю нераз об якімсь великім щастю, або прегарнім душевнім спокою!"

„Ну, марити можна, пісні свого духа можна прислухатися і не без цікавости, однак з часом настає і тому конець. Не скажу, що все те, що вас тепер обходить так глибоко, станеться вам байдуже; те не наступить у вас може ніколи, тому що ви вмієте, як я вже перше замітив, одушевлятися, так як другі вміють малювати або грати; — ви лише зміните спосіб погляду на річі, іменно візьме в вас обєктивний критицизм перевагу. Вам буде вестися як мені. Коли я пересвідчився, що в змаганнях кожного криється потайний плян, що свідчить про особисті інтереси, відвернувся я з відразою від усієї тієї німої комедії, яку грає на жаль так само молодіж як і старші, — і затужив за самотою. Я дійшов до переконання, котре заявлю вам словами згаданого вами перше „пророка“ Ніцшого: „Wir sind ein Pöbelmischmasch, das Heute, und das will Herr sein!“

„То сумне переконання, але на те ще є відрада, Орядин! — Ви кажете словами Ніцшого: „Wir sind ein Pöbelmischmasch, das Heute, und das will Herr sein!“ — а я відповім вам на те словами того-ж самого пророка: „Das überwindet mir, Ihr „höheren“ Menschen!“

„Так, Наталко, „Ihr „höheren“ Menschen!“, — однак звідки возьмете тих вищих людий?“

„Ми самі станьмо ними, учім других ставати ними“.

„Ва!“, сказав він насмішливо, „хто перемагає себе лиш тому, щоби стати „вищим чоловіком?“ Хто журиться про ідеальні вимоги? Хто зрікається ототно користей? Покажіть мені нині таких? Та ні,

я спитаю лиш просто вас, чому н. пр. виходите ви за чоловіка, для котрого не маєте ні крихітки любови, або хоч поважання? До чого тут оця досмертна лож? Коли ви йшли-би дорогою „вищого чоловіка“, то повинні радше вмерти, як таке чинити?“

„Я вже не є його суджена!“

Він видивився на мене і спаленів. „Ні? Чи справді, Наталко? не жартуєте?“

„Не жартую. Я ще не сказала того Льорденові, однак за кілько днів довідається об тім, а небавом потім покину я й свою рідню“.

„Яке-ж щастя!“, сказав він, віддихаючи глибоко, і його очі засяяли.

„Це щастя завдячую собі сама. Я і вдячна оцій хвилині, що вона звела нас ще раз на прощання на самоті. Я від'їду до Чернівців, Орядин. Там дістала я місце товаришки в однієї дами“.

Він ледви дослухав, що я говорила, вхопив обі мої руки і потягнув їх до грудей.

„Ідіть зі мною на село, Наталко!“, просив зворушеним голосом. „Ви-ж знаєте, що я вас люблю, станьте моєю!“

„Це не може бути!“ — відповіла я так само зворушена, уникаючи його гарячого погляду.

„Чому ні?“

„Тепер я не можу“.

„Так у вас завмерла вже всяка прихильність для мене?“, спитав.

„Я не знаю..., я тепер дійсно не можу“.

„А однак ми були собі колись такі близькі“...

„Справді, однак між нами лежать наслідки

часу... Ах, Орядин, оставте мене ще! Мені ще треба самій боротися, а й вам так само!"

„Я не хочу більше боротися; ви чули, що я говорив. Ідіть зі мною на село, і жиймо лиш для себе!"

„Перед хвилиною казали ви, що не любите простого народу!"

„Я його не люблю, але я вас люблю! Ви вистарчили-б мені за все проче! Ходіть зі мною хоч-би й завтра, хоч-би й зараз!" Його очі окинули мене жадно, гарячо, і він приступив близче до мене. Я мимоволі відступилася на крок від його і боялася глянути йому в лице, щоби не перенялася також тим, що заволоділо ним у тій хвилі так сильно. Я боялася впливу його гарної милої істоти, що, облита соняшним світлом, пишалася передо мною в своїй повній красі.

„Щоби вам осталося, коли-б ви перестали мене любити?"

„Я не переставав-би вас любити! Ідіть зі мною, жиймо для себе!"

„Я не можу. Не можу й на те згодитися, щоб ви закопалися за для мене і змарнували свої сили. Орядин, я так вірю в ваші спосібности! Врешті подумайте над нашим народом, над тим бідним народом!... Мене неустанно гризло би сумління, що я відірвала йому перед часом одну силу для себе і вона змарнувалася, не жиючи в спосіб, відповідний її характерові. Подумайте, Орядин!"

Він зітхнув глибоко і потер нетерпеливо чоло й очі. Я бачила, що мої слова не оставалися без впливу на його, що однак бореться чогось із собою.

„Подумайте, Орядин!", просила я його лагідно.

Він усміхнувся слабо і поглянув десь далеко вперед себе. „Те одно не давало мені ніколи супокою!“, сказав врешті, „той нарід! Це правда, він страшно нещасливий, однак“...

„І в його життю нема ще полудня!“

„Нема полудня!“..., повторив звільна, протяжно. „Це дуже пригнітаюча гадка, однак“...

„Що-ж однак?“, спитала я живіще, приступаючи знов близче до його.

„Ми не здібні осягнути це полудня. Ми не осягнемо його ніколи, бо в нас за слаба сила супроти ворожої потуги!“...

Мене обгорнули розпука і жаль. „Ви знеохочені до крайности, Орядин! Ви не є свобідний і гордий чоловік, коли так об нашій будучности думаєте!“

„Не відмовляйте мені почуття гордости, бо я його маю!“

„Так беріться до чогось, робіть щось, якусь працю, що сталась-би світочем для других, а потіхою у вашім життю, що чинила-би вас твердим, могучим і гідним поваги. О, ви би це могли, як би лише хотіли! Я знаю, знаю, що могли-би!“

Він усміхнувся і притиснув мою руку до уст. „Це все гарно, що ви говорите і ви кажете правду, однак скажіть, чи підете за мене, коли так вірите в мене?“

„Тепер ні, Орядин, я не можу! Впрочім що вам із такого буденного щастя? Воно міриться лиш годинами, ми й не оглянемось, як його кінець настане, а тоді що? Скажіть, що тоді? Ні, ми обоє не здібні до того, нам треба широкого, барвного життя!“

„Попри мене минає тепер щастя і я хочу його тепер спіймати!“, сказав він зворушений, і його очі засіяли.

„Це не є щастя!“, відповіла я.

„Я відчуваю, що щастя“.

„Ви відчуваєте лише тепер так. Коли-б ми побралися, то це, що здається вам тепер щастям, щезло би; ми стоптали би його несвідомо, і нам не осталось-би нічого... мені не осталось-би нічого!“ Це послідні слова договорила я майже нечутно. Він мінився мені перед очима. Я бачила, як його гаряча натура брала над ним верх, як у нім варилося і як якісь гарячі, нетерпеливі роздражнюючі думки рвалися йому на уста.

„Що ви говорите!“, розсердився. „Скажіть радше, що ви мене не поважаєте, що я в ваших очах упав, що я вам за малий герой, що не вистарчаю вам більше, як вистарчав може колись!... Ах, ви мене ніколи не любили!“

„Я лиш вас любила!“

„Так чому-ж не хочете вийти за мене?“

„Я не можу, Орядин, тепер ні, тепер ні!“

Він поблід. „Оце мене й лютить, що тепер ні!“ сказав.

„Може колись пізніще!“, благала я, шукаючи його зворушеного погляду, що блукав десь неспокійно наді мною. Я терпіла разом із ним у тій хвилі, однак чула виразно, що не смію піддатися його благанню за-для себе і за-для його самого, за для його будучности, що запропастилась би в простім, його вдачі цілком невідповіднім заняттю, котре не

ситило-би його духа, не давало-би відповідного корму ні його, ні моїй душі.

„Що значить: колись?“, спитав він бурливо. „Я не вірю в ніякі „колись“, це чули ви пречінь від мене! Я вас тепер хочу, як стоїте ось тут переді мною, з вашим теперішним чуттям, із теперішним знанням, і з теперішнью красою. Я вас тепер люблю“.

„Коли-б ви мене зрозуміли. Орядин!“, промовила я, піднімаючи як у розпуці руки до нього. „Я не так думала! О Боже мій, як це вам сказати? Ми змінилися обоє тоді, коли не належали до себе, і мусіли-би знов змінитися, щоби могли собі наново і на віки належати!“

„Я це бачу. На вашу думку я себе „сплямив“, відбився з дороги чесної, з дороги „вищого чоловіка“, а тимчасом ви... скажіть мені отверто“, перебив себе дрожачим голосом, „я вам не вистарчаю, не правда-ж?“

Це була важка хвиля. Я чула, як мені зникла вся кров із лиця, як його жаркі очі впилися в мене і, дожидаючи нервово відповіди, вичитували із спущених очей і зі зворушення цілої моєї істоти те, що уста не могли ніяк вимовити.

„Наталко, погляньте на мене!“

Я не могла.

„Лише раз, однісінький раз, щоб вичитав свою долю!“ Його голос краяв моє серце, і я затисла зуби. Несмілим, розгорілим, переляканим поглядом окинула я його гарне, тепер аж побіліле обличчя і, стрінувшись із його жаркими, великими, в тій хвилі аж страшними очима, спустила зараз очі в землю.

„Ну, як же?“, спитав зміненим від зворушення голосом і, склонившись до мене, взяв мої руки, що розривали нервово якісь листки, між свої долоні. Мені здавалося, що мене доторкнулося розпалене залізо, а не його руки, котрі я так любила, котрим приглядалася з подивом, як мелькали по струнах ніжно-зручно підчас гри на скрипці, і я відтягнула, мов з'єлєктризована руки, від його. Цього одного руху було йому мабуть доволі, щоб його роздражнити ще більше, бо, не ожидаючи довше моєї відповіди, обізвався на ново: „Не правда-ж те все, що я кажу? Не вгадав я може ваших думок? Ви хотіли-би мене мати инакше „спрепарованого“, а то більше на ваш лад, після вашої жадоби краси. Таким, яким я тепер є, не могли-би ви мене довго любити, не могли-би накормити своєї ненаситної уяви; я вам за дрібнодухий, за мало гордий, за буденний, за слабосильний до „боротьби проти буденщини“, з котрою ви не годитеся, — не правда-ж?... Тому ви тепер не хочете мене!“

„Тепер ні, тепер ні!“ шептала я за ним у несказанім зворушенню, не підводячи ще завсіди до його очей.

Він відгорнув бистрим рухом волосся з чола і розсміявся добре мені знаним лиховісним сміхом. „Знаєте, що?“ сказав. „Зробіть мені ту ласку скажіть, кого ви тепер любите, коли вже не любите мене!“

Я підняла голову і глянула на його довгим щирим поглядом. „Я нікого не любила, Орядин, крім вас, нікого иншого в світі. Коли те, що жиє тепер у моїм серці, можна назвати любовю до мужчини

то на ту любов маєте ви одні право, однак мої чуства належать ще й до якогось иншого світа, світа, котрого я ще не знаю, лише існування його відчуваю, про нього мрію. Описати вам його докладно я не в силі, але бажаю його пізнати і в нім жити. Коли-б це навіть мав бути світ терпіння, то я й на нього згоджуся!"

„Це цікаво!" сказав він. „Я переконуюся, що у вас нема змислу для дійсности. Когось любити і не послухати голосу серця, не ущасливити самої себе і инших, цього я не розумію. Куди горнуться ваші думки, до чого клонитесь ви, чого виглядаєте ще в життю? Отсе ненаситне щось у вас — отсе ненавиджу я у вас, задавив-би те одним рухом, щоб не виступало більше проти вашого власного щастя, щоб не росло, щоби замовкло на віки і піддалося звичайним життєвим законам! Всі прочі ваші закиди проти цього — то дитинство!"

Я дивилася на нього широко отвореними очима.

„Як ви казали, Орядин, що в мене нема „змислу для дійсности?"

„Нема, ані одної іскорки нема!"

„То я була-б вам у життю лише тягарем, і ми не годилис-б ані в наших бажаннях, ані в наших змаганнях! Коли так, то лучше нам розійтися!"

„Тіштеся!"

„Я не тішуся. Мені жаль, що ви мене не розумієте; я хочу ще жити иншим життям, як досі. Ні, ви не розумієте того, хто хоче бути цілковито чоловіком. Коли раз освободжуся від усього того, що пригнітало і путало мене тут, тоді стане для

мене кожний день — днем празничним. Я вже тепер відчуваю роскіш такого життя!"

„Ага! життя товаришки старої дами!" закинув злобно і викривив згірдливо уста. Ледви споглядав на мене, лише колись не колись кидав на мене поглядом лютим і насмішливим, мов би хотів мене бити.

„Вам це може смішно", відповіла я, зранена глибоко гостротою його глуму, „однак у моїй душі намулилося стілько, наболіло так, що чую, що виздоровію і подужаю зовсім, коли вирвуся раз із цієї невольничої загороди на свободу. Чи я буду щаслива, чи ні, не знаю, але нехай пожию хоч короткий час після своєї вдачі! Нехай не корчуся, не таюся із своїми думками, не чую день у день, що я тягар, — а вже те само вигладить мій ум, спростує мою похилену гордість, осмілить мою силу і збудить довірря до себе самої!"

„Коли так, то я буденного щастя не зазнаю!" закинув знов.

„Не кажіть так, я лиш не хочу взагалі так скоро якого небудь „закінчення" в своїм молодім життю. В мене ще так далеко до „полудня"; нехай натішуся красою життя!"

Він розсміявся. „Вищий чоловік ще не найшовся", — сказав і глянув на мене згірдливо.

„Я не ожидаю його і не йду його шукати, хоч я переконана, що він з'явиться і між нами. Не всі перестали вірити в будучність і не в усіх завмерла віра в великість людської вдачі, — він надійде!"

„Тоді й вибє година вашого щастя!"

„Тоді вибє година „полудня“ для нашого народу“.

„А я з'явлюся тоді і побажаю вам щастя!“ говорив з лютостю. „Ні, я побажаю вам вже його тепер!“ Він ухопив із роздражненням мою руку і стиснув її так сильно, що я з болю аж зойкнула; опісля верг її від себе.

„Я міг би вас задавити!“ говорив далі. „Ви мабуть і не свідомі того, якого болю завдали ви мені тепер!“

„Успокійтеся! Чому не хочете мене розуміти?“ просила я, а сльози так і тиснулися до очей. „То ви раните моє серце, перше тим, що рветеся на шлях, котрий не повів-би вас до щастя, а друге тим, що не хочете мене розуміти! Ні, ви мене не розумієте, не бачите, як роздираєте моє сорце!“

„Того я хочу. Ми вже не маємо з собою нічого спільного!“

„О, маємо! Успокійте мене!“

„Н!!“

Він відвернувся.

„Орядин!“

Він станув.

„Чому не хочете запанувати над собою? Я-ж хочу і вашого і свого добра!“

„У вас є ще будучність!“ відповів глумливо.

„Не відходьте з таким серцем!“ просила я, простягаючи до його руки.

„Моє полудня тепер!“

„Це не може бути!“

„Коли ні, то воно для мене не настане вже ніколи!“ І обернувшись, пішов.

„Орядин, подумайте!“

Чи чув він мої слова? О Боже, чи зачув ще? Відходячи, сміявся лихим, морозячим сміхом...

. . . . . .

Немов не та сама, кинулась я знов у траву.

Жарке світло сонця лллялось на мою голову. Бжоли і комахи бреніли й миготіли у воздусі, раювали в золотім сяєві; десь-не-десь зашелестіло в траві, зесичав зелений коник польний, підскочив, і потонув знов між листям, зник з очей. Зелено-золотиста ящірочка виховзнулася безшелесно зпід каміння, вигріваючись на сонці, розглядаючись і прислухаючись осторожно найменшому шелестові, готова в кождій хвилі блисковкою зникнути кудись. Врешті тишина. Тихий, лагідний спокій.

Спокій? Чи отсе не крутився зі мою цілий світ? Не хвилювало все, мов розбурхані хвилі, не кипіло якоюсь лютостю, роздражненням? Прогнівався на віки, прогнівався, а любив! І в чім моя провина? В тім, що я бажала йому кращої долі, а собі хоч не багато свобідних днів, заким подала-б йому руку? Я плакала, і плачучи пристрасним плачем, думала неустано про його. Це не були сльози жалю, що котилися з моїх очей, це були радше сльози якогось несподіваного переполоху, що обгорнув мене, як те дитя, що перепудиться бігом розсваволеного коня, або чимсь подібним тай разплачеться!

„Моє полудня тепер!“, мовив із гордою впертостю. „Тепер!“ Що це мені за полудня, коли він ні свобідний, ні сильний! Яке то полудня! Бо в моїм життю ще поранок, на-пів мракою сповитий,

і я жду ще на сонце, що має зійти і роз'яснити прочі дні мого життя.

Отже любив! однак чому поводився нераз так, мов-би між нами не було й споминки цієї одної, прегарної хвилини, що осталася мені ще й досі окрасою смутних днів? А нині розлюбився на смерть... Я розсміялася нараз півголосом і була задоволена, що дожила того, що.., любив. Ух, який був лютий! який був гарний у тій хвилі, саме в тій, коли відходив, відвертаючись від мене гордо, коли я даремно простягала руки і просила, щоб успокоївся! Він: ні! Єй Богу, тою одною хвилиною з'єднав собі мене більше, ніж цілим своїм попередним поступованням, я майже набрала довірря до нього. Однак ми покінчили вже на віки з собою. Що-ж, він не зрозумів мене, а я... я не могла тепер вийти за його; коли стане з часом міцнішим... може тоді... врешті хто винен, що ми розсталися мов вороги?

*

Німецкий „пророк" Фр. Ніцше так питається десь в однім із своїх творів:

Твоя вартість: „Чи ти правдивий? Чи лише актор? Заступник? Чи само заступлене? А вкінці ти може наслідуючий актор?"

Відносини до людскости: „Чи хочеш йти разом? Чи йти вперед? Чи для себе йти? Треба знати, чого хочеться і по що".

Думаючи над Орядином, задумуюся мимоволі над цими словами.

*

Орядин поїхав на село, однак має відси їхати до Ч., де хоче від тепер пробувати і складати іспити. Панна Марія просила мене доносити їй все, що про його вчую; вона його дуже любить. Я мусіла їй те пообіцяти, хоч я переконана, що ледви чи стріну його раз або два на рік. Впрочім ми розсталися справді погано. Він прогнівався, очевидно, на віки, а я не виджу ані найменшої причини коритися перед ним. Тепер я не могла инакше поступити. Може поступлю колись инакше, колись, як у мені замовкне „жадоба краси", а „вмисл для дійсности" прокинеться. Поки-що тішуся кожним гарним сонячним днем.

VII.

Змовчу про той час, у котрім мимо розваги сумувала я за для розлуки з Орядином; змовчу і про той час, в котрім відослала Льорденові відмовний лист і вижидала відповіди. Це не була маловажна річ і вимагала багато сили. Тітка не знала нічого об усім, взагалі з домашних не знав ніхто нічого. Крадькома пакувала я свої річі і книжки й нервово ждала тої хвилі, коли — настане буря. І діждалася її; замісць листу приїхав Льорден сам. Відбулися сцени і сварні, котрих не забуду ніколи.

Льорден ігнорував мене зовсім, і аж щось у годину по його приїзді і по якійсь тайній конференції між тіткою, вуйком і ним, покликала мене тітка до своєї кімнати, де находилися всі, а навіть Лєна. З ледяним спокоєм і не глянувши на мене, заявила мені тітка, що я „сотворіння гідне знищення“ і спитала опісля, що я вчинила, і що, вчинивши отсе, тепер властиво думаю.

„Ні, воно було-б інтересніще довідатися по що дала слово?“ відозвався Льорден дрожачими устами

і глянув гнівними очима. „Чи не тому припадком, щоби грати також інтересну ролю, коли мене не було? Га?“

„Мене приневолили до того поступку обставини!“ відповіла я спокійно, не зважаючи на його обиджаючий тон.

„Що, обставини!“ загомоніла тітка. „Це значить иншими словами, що я тебе силувала? Хаха-ха! Гляньте на неї, мої кохані; переконайтеся самі, чи правдолюбні так виглядають! Говори, не спускай очей, ми переглянули уже всі твої махінації!“

„Пригадайте собі, тітко, той вечір, той для мене тяжкий незабутній вечір!“ сказала я і відвернула від неї погляд. Скілько я вже через неї і натерпілася, однак корити її при чужім чоловіці я ніяким чином не могла.

„Бачиш“, кликнула з лихою усмішкою, „що ти й сама не знаєш, що говориш! Невдячнице ти! Ніколи, і до послідної хвилини не хотіла ти розуміти, що я для тебе чинила. Тепер переконуюся, що викормила собі змію!“

„Не гнівайтеся, поважана пані“, успокоював Льорден, „не гнівайтеся! Чи це варто? І за для кого? Я — продовжував із їдким усміхом — дуже й дуже рад, що ціла отся справа повернулася в инший бік. Хто знає, що було-б ще скоїлося за кулісами, коли дещо змінилося в життю других людей! Я завсіди побоювався, особливо довідавшись“...

„Чи маєте ще мені що сказати, тітко?“ перебила я йому різко, відвертаючись від його зневажливо.

„Чи не маю?“ відказала глумливо. „Я позволю собі моє перше питання повторити, а то: що ти тепер собі думаєш? Що гадаєш із собою чинити?“ Вона дивилася на мене многозначучним поглядом, а я зрозуміла її. Я не мала в її домі, як це вже і від давна знала, тепер нічого шукати.

„Ще нині вечером вийду з вуйкового дому!“ заявила я. „Через завтра остануся у панни Марії, а позавтра поїду до своєї нової пристані, т. є. до Ч. Там приняла я місце товаришки в одної дуже поважної дами, вдовиці цо лікарю. Мені остається тепер лише подякувати за все добро вуйкові і вам, тітко, та забратися до нового життя. Дальших обовязків не маєте супроти мене.

Мені здається, що коли-б земля була перед нами розступилася, не були-би тим так налякалися, як моїми словами. Тітчине лице мов задеревіло, а довкола уст блукав безмисний усміх.

„Отже так уладила собі життя! Ха-ха! це не зла ідея і не без романтизму — не правда-ж, Мілєчку? Ти здивувався давно, а я в остатнім часі навіть перечувала вже щось подібне, іменно коли зачула, що деяки особи рішилися зложити раз іспити... Впрочім мені здається, що до сего ідеальогічного рішення мусимо дати свій дозвіл, не так?“

Вуйко сидів цілий час мовчки і курив люльку. Він був дуже заклопотаний моїм поступованням супроти Льордена, а зачувши тепер, що маю опустити його дім, зворушився сильно. Винявши люльку з рота, дивився на мене не то налякано, не то благаючо.

„Ну, що-ж, Мілєчку“

„Наталко! це, це... ти таки хочеш нас покинути?“

„Не гнівайтеся, вуєчку, але я так рішилася.“ З тими словами приступила я до його і поцілувала його руки; наші погляди стрітилися.

„Ця постанова болить мене дуже; цього я не надіявся ніколи дожити від одніської дитини моєї одинокої сестри. Це не може бути, Наталко, не може бути! Чи я тебе виганяю з хати? Чи я тобі жалую хліба?“

У його блиснули в очах сльози, і мені стало його жаль.

„Ні, вуйку, ви не жалуєте мені нічого!“ відповіла я зворушеним голосом, „однак я мушу йти! Позвольте мені, я вам за це буду так само вдячна, як за те, що позволили мені читати! Того не забуду я вам ніколи, вуєчку, ніколи! Згодіться з моєю постановою, нехай я попробую власних сил, зароблю й деинде кусник хліба. Чи лиш я одна йду такою дорогою? Те, що я задумую, не має в собі нічого злого; впрочім я йду в чесний дім; не бійтеся, вуйку, я не зроблю вам сорому; і не забуду, що я одніська дитина вашої дорогої сестри, внучка чесної, благородної жінки!“

„Ой. Наталко! що мені з тобою діяти!“ зойкнув вуйко, зворушений до живого, і вийшов чомусь із кімнати. Я й собі забиралася до відходу.

„Ого! пожди ще, ти моя панно!“ кликнула тітка, заступаючи мені дорогу. „Ти думаєш, вже дозвіл в кишені?“

„Дозволу мені не треба!“ відповіла я. „Незадовго стану повнолітна, а крім того маю після

вашого приказу шукати „реформатора“. Тут його нема!“ Я звернулася до дверей, сильно зворушена, щоб учечи перед дальшими замахами на спокій моєї душі і не виставлятися на обиди і зі сторони Льордена, однак і він піднявся зі свого місця.

„Прошу дуже“, обізвався, „веліть іще хвилечку задержатися, хвилечку одну, щоби дещо із наших рішень почула.“ І, звертаючись до тітки, сказав, як перше, що замітив уже від давна, що Льореляй тужить за кимсь, що сторонить від нього, мов від ворога. Тому й рішився він від своїх остатніх відвідин, звернути їй „свободу“ і вижидав лише відповідної нагоди до того. А що та щаслива і довго вижидана хвилина наступила скорше, ніж він сам надіявся, то він тому рад, незвичайно рад. „Бо вона, поважана пані, приводить мене в дуже миле положення просити вас о рученьку вашої, мені дуже, дуже дорогої, умної, і справді освіченої донечки!..“

Зчудована до крайности, а заразом зворушена мило, майже втішена тим оборотом цілої прикрої справи, глянула я на тітку, а вона... та ні, описати добре вираз її лиця просто годї. Її холодний, проникливий погляд і гостре камняне лице змінилося, змнякло, і вона в одній хвилі забула все.

„Беріть її, беріть мою любу, добру, щиру дитинку, вам даю її з щирого серця!“, кликнула велично. „Ах, Лєночко, відповіж йому сама, голубочко!“

Лєна, почервоніла, збентежена, захоплена несподіваними освідчинами, не стратила, як звичайно, так і в тій хвилі, духа і простягла як стій обидві руки до нього.

„Я вас із першої хвилини поважала високо“, говорила з соромливою покорою, „а що-до любови... то я не терпіла ніколи на ту поетичну хоробу... не бавилася нею, і не можу нічого об ній говорити!“

„Зовсім так, як я!“, вмішалася радісно тітка. „Однак і вона наступить, моя дитинко, наступить скоро, все має свій час, своє призначення, ти переконаєшся. Ах, яка я щаслива, що Бог дав мені такого зятя!“ Сказавши це, зложила руки мов до молитви, встромила очі в стелю і дивилася через довгу хвилю нерухомо в одну точку.

„І я щасливий, дорога мамуню“, обізвався Льорден, „і дякую з щирого серця Богу, що все так добре склалося!“ А відтак звернувся до мене і сказав патетично: „Das sind die Weisen, welche durch Irrtum zur Wahrheit reisen, und das sind die Narren, die im Irrtum verharren!“

„Об тім я глибоко переконана!“ відповіла я, усміхаючись мимоволі, і завернулася вже втрете до дверей, однак і цим разом не могла ще вирватися.

„Слухай, Наталко!“ звернулася тітка до мене, мов по хвилевій бистрій задумі. „Ти можеш вже тепер остатися, я прощу тобі все. Правда, ти завдавала мені твоєю безумною вдачею, твоїми романтичними примхами нераз гризоти і болю, затроїла не одну приємну хвилину, дражнила нераз до крайности, я мусіла через тебе не один раз сердитись, не один раз відігравати перед світом комедію, однак Леночка відійде з дому і тому я...“

„Даруйте, тітко“, перебила я її холодно, „так як річі стоять, то між нами нема більше пожиття,

не може бути. Ви помиляєтеся, думаючи, що маєте мені що прощати, а я з моєї сторони буду старатися забути про все. Я йду на хліб заробляти; між чужими людьми найду може більше серця, а коли не найду, то хоч буду знати, що ті люди не споріднені зі мною, і працю моїх рук купують. Я вже втомилася приймати стілько „милостинь“ тай соромлюся милостині; я не каліка, що не година заробити собі своїми руками кусник хліба!“

„Але ти чуєш, що я тобі прощаю!“

„І я також, Наталко!“ обізвалася Лєна зі смішною зарозумілістю.

Мені вдарила кров у лице. „І ти?“

„І я, і я!“ відповіла вона, пригортаючись з афектованою ніжностю до Льордена, мовби боялася з моєї сторони якого нападу та шукала вже завчасу в нього рятунку.

„Що хочете мені простити?“ спитала я тремтячим голосом. „Те, що затроїли мені найкращі дні мого віку, замутили довірря до людей, навчали лиш ненавидіти? Як далеко в минувшість сягає моя память, все погорда і глум були одиноким кормом, який ви подавали моїй душі. Бабуня вмерла, а з нею вмерло і всяке чуство і милосердя в тім домі. Ніхто не застановлявся над тим, що й я маю серце, що, привикнувши з наймолодчих літ до ніжного окруження і тонкої щирої опіки, я по втраті найдорожчих осіб мусіла себе почувати двічі осамоченою і несщасливою, потребувала хоч одробини теплого чуства, коли вже не любови. Однак на болісний зойк моєї душі не звертав ніхто уваги; те, що накипіло в серцю, могло оберну-

тися і в зло, для мене і для других статися горем, але те не обходило нікого. Між нами нема нічого що нас вязалоб. Тому я йду і йду радо; коли я досі була для вас лиш накиненою чужиницею, то й від тепер не буду для вас чим иншим. Кажете, що хочете мене задержати. З любови, чи тому, що я добра сила робуча? Ні, я йду, і нам остається лише з собою попрощатися на віки."

„Тепер вже я не прощу тобі більше!" кричала тітка. „Не прощу, а й проклинаю! Ти гадино, ти невдячнице, геть з моїх очей! Ох, Лєночко, що я все говорила!.."

Я пішла.

„Забирай із собою і свої лахи, щоб не спаганювали мені хати!" чула я ще за собою, а далі: „ґувернантка!.."

*

Природу описувати — трудно, особливо нічний краєвид.

Я хотіла-би нинішний вид буковинських гір задержати на віки в памяті, а передовсім одну частину краєвиду. Високу, стрімку, густо поросту лісом гору, відділену від сусідної гори глибоким, узьким яром. У тім яру все темно, однак я його знаю, він не страшний. По спадистих стінах його повиростали густо смереки і то вони здалека такі темні. Серединою між великим і дрібним камінням котиться потік. У мерехтячім світлі місяця блестить місцями мов зеркало. Тло, від которого відбиваються гори — то синяво-сріблисте небо, засіяне зорями, ніжними миготячими зорями.

По-над стрімкою горою, що піднімається під

те спокійне пишне склепіння, мов великанська піраміда, стоїть місяць. Його фосфоричне сяєво немов уділяється вершкам столітніх смерек і ті наче тонуть у нім, — у нім і в прозоро-синявій мраці, що сповиває цілий ряд гір.

Далеко-широко розляглася глибока тишина, і все те: краєвид, місяць, мраки і місячне матове сяєво, пригадують собою дивні казки, переповнені смутком, щастям, сльозами, усміхом, пристрасною любовю, не відповідною до нинішних часів.

В ту далечину, що наводить на душу тугу, полинув мій погляд.

Я мов олицетворений сум. Моєму сирітству нема пари. Болем прорита душа проливає сльози, а очі, сухі, широко отворені, їли-би той вид, що бачать. Я понесла би її, куди-б і не зайшла, оцю батьківщину мою, гори мої, смерекові великани мої, їх красу і силу, та могутню поезію їх. Вони одні не цуралися сироти, кормили її спрагнену душу своєю тихою німою красою, виплекали своєю вдачою характер у мені, напятнували його своїм сумовито-тужливим пятном, тому я їх дитина...

А від тепер вже не буду їх бачити. Не почую ніколи поважного шемрання бору, сміху гірських потоків, що спішать буйно-свавільною ходою кудись далеко в незнані сторони, не підслухаю тихої розмови прастарих дерев, не буду любуватися ростом молодих; — всього того вже не побачу ні в свято, ні в будні — ніколи, ніколи!

. . . . . .

*

Я сиділа вечером при отворенім вікні в кім-

наті панни Марії, сперши голову в руки, і дивилася тупо в городу перед себе, втомлена, сплакана. Саме перед хвилею повернула я з кладовища, де прощалася з бабунею і посадила якісь цвіти. Вже ніхто не загляне до неї, не обполе могили, вузенька стежечка до неї заросте густою травицею, а на широкім могильнім камені будуть вигріватися в ясних жарких днях холодні ящірки...

Так думала я і не могла вже плакати.

Зпоміж дерев і корчів просунулася якась постать і звернулася до мого вікна; то був вуйко.

„Ти покидаєш нас, Наталонько?“ промовив дрожачим, здавленим голосом. „Я цього не перенесу! ото діждалася в мене раю „возуленька“ одинокої моєї сестри!“ І, отворивши широко рамена, пригорнув мене до грудей і розплакався.

„Останься, останься!“

„Не можу, вуєчку!“

„Сиротино ти моя бідна!“

„Годі, вуйку!“

„Коли-б покійна бабуня те знала, обернулась би в гробі!“ хлипав крізь сльози.

„Вона й так обернулась би, як би знала, яка я безталанна“.

„Подумай, що ти йдеш між чужі люде!“

„Я не йду просити милостині“.

„Це на одно виходить“.

„Я йду, щоб стати собі ціллю, вуйку!“

„Мрії, моя рибко!“

„Ні, правда, батеньку!“

„Розбурхана уява, дитинко!“ говорив, притискаючи мене раз-по-раз до себе.

„Свідома воля!“

„О Боже, Боже!“ зойкнув він.

„Слава Богу, батеньку, не побивайтеся!“...

„Ти не знаєш, що це значить іти між чужі люде“, сказав по хвилі.

„Чи я тут дома не жила між чужими людьми?“ відповіла я. „А до того я не хочу вже до тих належати, над котрими добрі люде мусять і без любови мати милосердя“.

Опісля просила я його, щоб задержав мене в памяті, любив і дальше, щоб від часу до часу писав і не забував тієї, що ще тілько його одного мала...

„Стережися, моя... моя дитинко!“ перебив мені нараз несміливо. „Ти знаєш, перед ним... він також в Чернівцях. Не сходься з ним надто часто!“

„Не бійтеся, вуйку!“ відповіла я, усміхаючись гірко, „Ми може й не заговоримо до себе ніколи в життю, а не то, щоб він відвідував мене!“ І я оповіла йому всю правду і як ми розсталися. Він зчудувався дуже, а коли я попросила його, щоби об тім мовчав перед тіткою й иншими людьми, подав мені щиро руку. Заразом зробив мене уважною, що в Ч. має тітка багато добрих знайомих і що ті дістануть певно наказ пильнувати мене. „Тому бережись, моя рибчино, щоб тебе не втопили лихі язики, бо Ч. не велике місто...“

Відтак наступило прощання.

Він плакав, мов дитина, а я успокоювала його. Я мусіла йому обіцяти, що, коли-б мені й там не велося, то верну назад під його стріху — і вкінці він пішов, як приїшов, нишком, хильцем... Бідний вуйко!..

Бабуня передала мене й о г о опіці...

VIII.

Вже третій рік кінчиться, відколи покинула я дім своїх кревних і пробуваю між „чужими". Дама, в котрої я жию, це вдовиця по лікарю, Хорваті, що звався Марко, заможна й не молода вже женщина. Дітей у неї нема, крім одного сина від першої жінки її мужа, а син той є лікарем при маринарці.

Дивна це женщина, а ще дивніша минувшість її. Багата, образована, пішла з замилування виховувати діти в аристократичних родинах, у котрих проживала аж до часу свого знайомства з лікарем Марком.

„Але з чоловіками мені не щастилося" оповідала мені раз. „Мій перший муж вінчався зі мною на смертельнім ложі, нагла недуга звалила його, і я довго, довго не могла того щирого гарного чоловіка забути; а з Марком не пішло також ліпше, бо з ним жила я лиш пять років. Цього чоловіка любила я так, як не любила може ще жадна жінка. Він не женився зі мною з любови, а більше, як казав, з поважання і тому, що в мене було образованнє. Стараючись о мене, заявив мені отверто,

що не любить мене так, як любив свою першу жінку, що однак не дасть мені причини чутися з ним нещасливою і жалувати свого поступку. І він говорив правду і додержав до послідної хвилі свого життя даного мені слова, значить: уладив мені життя як найкраще. Я не могла йому докоряти, що не відчував для мене такого чуття, як я для його, о ні; він просто не міг у друге любити, належав до тих вірних глибоких натур, що не відновляються в своїх чуствах, а мають у своїм життю лиш раз „весну“; — така натура була в його. Я була горда, що він як-раз мене вибрав. Він міг ще світлішу партію зробити, однак його прикувало моє образование до мене і пересвідчення, що я одна гідна виховувати його сина по його дорогій незабутній жінці, і що він чується тим щасливий... І я виховувала цю його дитину з найбільшим стараннем та й не жалую свого труду і любови, бо нагорода за це наступила вже. Іван (так звався той син) то одинока радість мого життя, а як Бог допоможе, то послідні літа прожию коло його; — це обіцяв він мені, і він додержить слова“.

Він уступив лиш на якийсь час до маринарки, головно тому, щоби звидіти світ; опісля хоче осісти тут і зажити життям і звичаями свого колись так почитуваного і загально любленого батька. Я не знаю його, того Івана; від часу, як я тут у пані, Марко не відвідував її ані разу, але вона зве його своїм ангелом, а листи його до неї дишуть глибоким поважанням, тонким чуством і незвичайною інтеліґенцією.

У пані Марко широке знання, а дар бесїди імпонуючий. Коли говорить, можна за нею писати.

Її мова поправна, інтересна, і в неї разить лише одно. Обдарена багатою фантазією, пересаджує кожну прожиту подробицю, представляє її майже неможливою. Часто оповідає цілі романи, в котрих грає завсіди сама головну ролю. Я прислухуюся їй радо. Всї її оповідання уложені так зручно, кінчаться так щасливо, що вона ними бавить, мов книжка. Її вигляд симпатичний, а сама вона поважна, спокійна і держиться дуже строго давного доброго тону. Це послідне личить її істоті знаменито, і я не можу собі уявити, як вона могла-б уживати таких рухів або слів, як тітка, або навіть і таких поглядів. Як раз вона дама „наскрізь добрих обичаїв", і я її за те дуже поважаю. О, яка-ж ріжниця між нею й тіткою! Ні, це вже таке щастя, що я дісталася до неї, що мабуть иншого й не просити мені в Бога...

Коли я оповіла їй свою одностайну історію, розказала вона мені свою майже в тій самій хвилі, мов у відповідь і з якоюсь гордістю. В її історії було стілько романтики, стілько подій, стілько осліплюючих хвиль, що я майже соромилася свого життя „без подій". „Так, так, говорила вона, „і то не є ще все, що я тут оповідаю; коли-б списала те все, що прожила, кілько поклонників мала я в своїх молодих літах і з якого роду, то не одна завидувала-б мені, або й прозвала безумною, що я слухала лиш голосу серця, а не розуму і не впбрала за мужа якого ґрафа, лиш лікаря"...

Я люблю і поважаю її щиро, а вона для мене добра і щира, мов бабуня.

„Бідне дівча!" каже мені нераз, гладячи раз-

по-раз моє волосся, (о, вона його так часто подивляє), ви навіть не знаєте, що то значить бути „молодою“, а ще менше „молодою і гарною“, та за те ви скінченний характер. Коли мій великий льос виграє (вона об тім часто говорить), то виберуся в велику подорож і заберу й вас з собою“.

„Тоді поїдемо до Швеції і Данії“, обзивалася я і майже чула, як мої очі засяяли. Я була в скандинавську літературу „по уха“ влюблена, і мріла все об тім, щоби побачити хоч Данію, як не всі ті північні країни з їх чудово-гарними краєвидами, з їх фіордами, з їх мужами, як Стріндберґ, Брандес і пр. Особливо до Данії тягнуло мене. І. П. Якобзен, котрого творами я, мов звуками улюбленої рідної пісні, впоювалася, був її сином, і все, що тикалось тієї дрібненької країни, займало мене глибоко.

„Добре, до Данії, а також до Італії, до Неаполю“... Вона усміхалася любо до мене, мов рада була вже тепер з моєї утіхи, яку я мусіла-б тоді відчувати.

Однак великий льос не виграє, і ми сидимо тихенько та живемо спокійним, одностайним життям.

Пані Марко займається політикою, прегарними гафтами, своїм городом і цвітами, котрими всі покої її дуже гарного помешкання майже переповнені. Я віддаюся по сповненню своїх обовязків, як каже вона, „приватній фільозофії“.

Живемо в згоді, і між нами не заходять ніколи такі непорозуміння, як н. пр. з тіткою. Вона виразуміла і зглядна, впрочім і зовсім инша людина як тітка. Часами буває дражлива, але це має свою причину в її недузі (у неї серцевий блуд), і тоді буває майже невиносимо прикрою. Однак чи я не

перебувала школи, в котрій навчилася складати покірно крила гордости? Чи зносила я тілько горя на те, щоб не узглядняти настрою хорих? Ні, я стала терпелива і лагідна, а та моя лагідність ломить тверду вдачу старої дами і з'єднала мені щире привязання її на завсіди.

„Знаєте, Наталіє", казала мені одного разу по викликаній нею сцені, „що я просиділа-би нераз і годину та дивилася-б на вас, як ви сидите онтам похилені над роботою, на ваш лагідний непорочний профіль, на ваші сумовито зложені уста, котрі свідчать ясно, що знаються з жалем аж надто. Тоді говорю собі самій: чому сироти нещасливі? Чому й я нераз така прикра і жорстока для вас, хоч знаю добре, що вас вигнало зпід рідної стріхи між чужі люди. Чому, чому воно так? Не гнівайтеся дитинко, на мене, говорить, Бог мені свідком, що це недуга чинить із мене таку тиранку і що ви мені дорогі й милі мов власна дитина"...

А я кинулася до неї та просила її, щоб не говорила так, що того не можу слухати, що вона добра, що я недугу від вдачі вмію розріжнити і що я не уражена, ні, нехай вона собі не робить закидів, не дражнить себе даремно; що може я й спраді провинилася чим, сама винувата за її злий гумор... а сльози так і тиснулися до очей, тиснулися, і я з болю мало що в голос не зойкнула! Але перемогла себе. Я мала те пересвідченяя, що вона була справді добра, бачила пречінь не раз, як рятує деяких бідних, що лиш коло неї туляться, а й для мене добра, і вже тим самим гоїть рану, що признається, що завдала її. Мені й цього доволі, я й за це вдячна...

Знайомих маю досить, однак щирих товаришок лиш дві. Одна, — то молода малярка, прехороша поетична душа, а друга молода заміжня й дуже інтеліґентна жінка, на імя Оксана Б.

З чоловіком своїм розвелася по році подружжя. Не був їй до пари. Їх подружжя було „непорозумінням“, як оповідала сама, котре не могло чим иншим скінчитися, як розлукою. Любов до нього змінила її, а щоб не „отупіла“ цілком, розвелася з ним на неозначений час і вернула до родичів, у котрих пробувала й досі.

„Не думайте, що він лихий чоловік“, говорила мені, „він навіть дуже добрий, і лиш ми не розуміємося! Я за податлива і за мняка супроти його хоробливо консеквентної вдачі, жорстокої упрямости, і він мене нищить своєю істотою. Що-ж, чи було нам за-для церковної звязі і далі жити разом та замучувати себе? В мене є маєток, і я пішла своєю дорогою, а він остався радо сам. Ми розстались в мирі і так, що коли одно за другим затужить справді, можемо знову зійтися...

Говорила заєдно, що вже в натурі подружжя лежить те, що воно тратить із часом на красі, і що модний чоловік нездібний до його. Або може нездібні до його немічні характери? До нас заходила дуже часто, з панею Марко зналася вже від давна і була навіть її вченицею, а її сина т. є. лікаря — звала своїм товаришем. До мене горнулася, мов та бджола до меду, а я любила її так само щиро. Була вражлива, честолюбива, і дуже музикальна, а з саркастичного настрою не виходила майже ніколи. Мене впевняла, що я характер тра-

гічний з „артистичними зарисами“, і що не смію ні-за-що в світі „віддаватися“. А я й не думаю ніколи виходити заміж.

Я . лася „приватній фільософії“, щоб казати вже словами доброї Марко, і жию собі спокійно, цілком удоволена. З товариств, в які ходжу рідко, вертаю майже завсіди втомлена і розстроєна. Я, молода, чуюся між ровесницями самотною і старшою. Оповідала я раз про те пані Марко й питала в неї, що це таке?

„Ви виросли понад буденьщину і традиціональні погляди“, відповіла вона, „а дух ваш мчиться вперед, тому чуєтеся в їх товаристві самотною. Чим дальша висота, тим і самотніша, — чи вам це ніколи на думку не приходило? А вп-ж хочете стояти вище. До вас прикладають те саме мірило, що до других пересічних молодих дам, однак ви не мовчіть стілько; виявіть себе самі свому окруженню, надайте собі самі вартість, не ждіть, щоб її надавали вам инші, а може й такі, що не знаються на вас!“

„Я не маю дару бесіди, пані Марко; вп-ж це знаєте!“

Вона сміялася.

„Невже ви не думаєте ясно і льогічно?“

„Може й не думаю, не знаю“.

„Але-ж бо я в те не вірю!“

„Мене привчено з дитинства мовчати так, як і терпіти“.

„Чи відчуваєте тому потребу писання, що — як кажете — не маєте дару бесіди?“

„Я не знаю“, відповіла я, „однак знаю те,

що писання є для мене тим, чим воздух і світло".

А там — була ще одна причина, за-для котрої я товариств уникала; пані Марко також її знав. „Ви полохливий характер", сказала мені раз, „замкнений мов та нічна цвітка, належите до тих тонко зорґанізованих натур, що вже краснїють, коли їм лиш на долоню глянути".

Така вже дивна вдалася.

Заходжу звичайно в родини урядників, але тоді „прикидуюсь" майже несвідомо в якусь иншу людину, доступну їх думкам, а своє „я", котре відслонюю лиш поодинокім вибраним, заслонюю обережно перед їх цікавістю.

Одного разу привів мене один молодий розгарячений чоловік до того, що я відслонила перед цілим мені зовсім байдужим товариством мою душу аж до „наготи". — Лютилася опісля за те невимовно. — Про характер моїх думок настало незвичайне здивування, іменно тому, що дихали новочаснсітю і були свої, не визичені. Опісля велася мова про нужденне положення нашого народу і лицемірну політику Поляків супроти його і правительства. Я розгарячилася аж до зворушення й чула, що мої очі горіли незвичайним огнем. Я ненавиділа Поляків вже відай вродженою ненавистю і не вміла ніколи оставатися спокійною, коли говорила про них. Вкінці сказала: „Нехай утискають нас Поляки до скону, нехай видумують на нас пляни і заходи, котрі, що правда, шкодять нам багато, підтинають неодно життя, але яко націю нас затерти — це не вдасться їм ніколи! Ми сонна, лі-

нива, вигідна сила, що до терпінь звикла, мов вязень до оков, однак, подражнена раз до крови і введена в захват, зломить тиранську руку раз на завсіди. Коли тілько сотня частина мого народу відчуває так, як я, то ми не згинемо! Я перенята його єством, мов рослина соняшним світлом, а коли хто так відчуває, то не загибає".

„Що ви можете, бувши женщиною, вдіяти н. пр. для свого народу?" обізвався якийсь Румун до мене.

„Що? Коли я буду його гаряче любити, признаюся його членом усюди й у всім, то зроблю доволі".

Пізніше сказав він до однієї з моїх знайомих: „Вона свідома людина, однак що задумує властиво зі своєю любовю до народу? Видавати яке революційне письмо, яку „бомбу?" І сміявся грубим сміхом. Другий обізвався: „Вона умна, а навіть і хороша, однак я би з нею не женився, мені навіть щось подібного на думку не прийшло-б. А потому отта якась нервовість у неї, що майже відгадує чоловіка; або очі її — горять вже, заким що оповість! Духова напруженість при ній просто замучує чоловіка. Ні, ні, моя жінка не така має бути! Н. пр. не можу собі уявити, щоб вона мені подавала рано до ліжка каву, або щоб вийшла проти мене з шницельком; а до того ще бідна... бррр!"

Я сміюся з таких „мужів" і уникаю їх товариства, мов улазливих мух. Я й не „люблю" нікого й не клопочуся ніякими мужчинами; а коли думаю про них, так стоїть між ними Орядин, як світило. Я з ним не сходжуся ніколи, хоч він і

жиє тут, однак знаю, що він іде „в гору“. Він працює в одного з найзнатніших адвокатів і про його говорять, що він „бистроумний і здібний чоловік“. В жіночім світі уходить за пожадану партію, тим більше, що є гарний і не робить собі з жінок нічого. Проживши тут у пані Марко майже цілий рік, не стрічала я його ніколи, і аж в останніх днях згаданого року зійшлися ми припадком. Одного разу зайшла я до бібліотеки якогось товариства, щоб там вибрати якусь книжку для пані Марко. Саме в тій хвилі, коли я хотіла вступати в кімнату, отворилися двері з середини і він вийшов. Побачивши мене, змішався до переляку: тимчасом я, урадувана побаченням його, усміхнулася; однак він лиш поздоровив і, не промовивши до мене ані слова, відійшов чим скорше. Його переполох і змішання вразили мене так сильно, що я майже забула, чого сюди прийшла. Я не була йому ще байдужною, це помітила я від разу. Так лякатися можна лиш тих осіб, про котрих думається много, а уникається їх. Я усміхалася свавільно при спогаді цілої пригоди, воно настроювало мене в першій хвилі весело, так, в першій хвилі: бо опісля думала я вже довго й инакше про його. Ми би ще могли злучитися, думала я між иншим, однак, злука з ним не була для мене чимсь дуже важним.

Вернувшися цього таки вечера з прогульки з панею Марко, я кинулась втомлена на софу і обернулася лицем до стіни. Я аж до втоми надумалася над ним. Не бачучи його цілий рік, я майже забула про його, а тепер віджила нараз ціла

минувшість і я почула його вплив. Чи це вплив його вигляду — він змужнів ще більше і змінився — чи це вплив тієї якоїсь сили, що панувала завсіди наді мною, навіть помимо всього опору з моєї сторони?

„Die Liebe ist ein weites Meer und hat seine Ebbe und Flut, seine Brandung und Riffe, seine sturmbewegten Wogen und seine glatte und klare Spiegelfläche“ — стояло раз в однім дуже гарнім любовнім листі одного Німця.

*

Небавом по тім подибала я його знов. Я йшла з Оксаною і пізнала його вже з-далека.

„Це гарний мужчина, що он-тут іде, Наталко!“ замітила вона.

„Гарний“.

„Він минає що дня по-при наше мешкання, став недавно моїм сусідом. Придивіться йому добре, в нього є раса“.

Я мовчала, затаївши своє нагле зворушення. Я ніколи не згадувала молодій жінці про свій „роман“ з ним, а тепер не була до того відповідна хвиля. Він надходив чим раз близче. Я знала його надто добре, щоби не помітити зміни, яка зайшла з ним у тій хвилі, коли минав нас. Його очі розіскрилися так, що це „щось“, що обгортало його давніще при мені, заволоділо ним і в цій хвилі! Я могла-би собі подумати, що він мене не завсіди „любить“, хоч як ми розсталися... Він поздоровив мене майже упрямо.

„Ви знайомі з ним і не кажете ані слова!“ накинулася на мене Оксана.

„Це знайомість ще з моєї батьківщини“ — відповіла я побіжно.

„Чи ви знаєте його близче?“

„Знаю“.

„Щож це за один?“

„От собі!“

„Його хід характеристичний“ щебетала вона.

„Справді“, обізвалась я. „В нього відповідає собі все посполу, його хід, його рухи, його письмо і характер — все однакове“.

„А серце його?“

„А мене що воно обходить?

„Ох, які-ж ви прудкі!“ І вона розсміялася.

А я подумала собі як раз те саме, що перед роком, при розстанню, і майже тими самими словами. „Таким люблю його, гордим, і сильним“ — а опісля посумніла...

*

Одного дня, може в три місяці по тій стрічі, пішла я з молодою товаришкою на якусь наборзі уладжену виставу образів. Ми знаходилися в перед послідній кімнаті. Молода дівчина задержувалася довго при кожнім образі, а я вертала все наново від одного до другого. В притикаючій послідній кімнаті чути було, як мужеський голос щось поясняв, а на те відповідав якийсь голос жіночий; цей мужеський здавався мені знайомим. Минаючи по-при отворені двері, заглянула я незамітно в кімнату і побачила там Орядина. Перелякана, метнулась я вперед, однак він побачив мене. Зараз потім почав до когось дуже голосно говорити і сміятися, і ніколи, ніколи в життю не забу-

ду я інтонації мови його і характеру його тодішнього сміху! Одно й друге тикалось мене, мало мене понизити.

Я чула, як спаленіла сильно. Він сміявся так, мовби йому хто дарував міліони, і заявляв мені тим сміхом, що не журиться мною зовсім. Це зранило мене так, що я з досади майже задрожала. Який здавався гордий, що переміг чуство любови, і як йому було з тим спішно, щоби мені дати те відчути! І я відчула це, як бажав. В мене слух для модуляцій людського голосу незвичайно тонкий, а чуття не менше, і тому не обманило мене ні одно, ні друге. Чи він соромився своєї любови до мене? Була це ненависть, чи гордість? Яка гордість?

І я терпіла від того аж до знесили.

Коли ловлю себе на тім, що його образ стає перед мою душу, то заявляю собі насмішливо мов якійсь иншій істоті, що про те все люблю його. Заразом обгортає мене почуття, мов би тепер із цією любовю приступало до мене щось величне і поважне, щось, що лучається чоловікові лиш раз в життю... Иншим разом закидую все і поринаю в праці.

Уздрівши його якось раз в місті вже здалека, я забігла скоро в якусь противлежну вулицю і втікала нею так скоро, як лиш при людях випадало, щоби не подибатись із ним. Сильно зворушена, відчувала я цілком те саме прикре чуство, що тоді при його сміху на виставі — гидке чуство покори...

IX.

Знов минув довгий одностайний час, минула зима, настає літо. Про Орядина мені майже байдуже. „Відцуралась“ його майже цілком, і жию знов „спокійним“ життям. Нового в нім не лучалось мені нічого, хиба може те, що в мене одного знайомства більше. Пізнала я сина пані Марко, лікаря; пробував у нас щось шість неділь.

Одного дня прийшов від його лист, в котрім писав, що прибуде. Сам не надіявся, що як-раз тепер буде мати нагоду побачити свою матір; однак пізніще відплине може де далеко і подорож та забере багато часу, тому користає зі свобідних шістьох неділь і прибуде, щоб оглянути свою батьківщину і дорогу матір.

Утіха пані Марко була невимовна. Не бачила його майже три роки і їй здавалося, що з його при'їздом прибуде все її минувше щастя, вернуть гарні дні її минулих літ, і вона аж поздоровіла. „Я ладилася вже вмирати“ говорила своїм знайомим, усміхаючись весело, „а тепер аж поздоровіла“.

Ціла хата готовилася на його приняття, му-

сіла пристроюватись, мов молода для молодого. Все блищало, сяяло в ній, дихало якоюсь святочністю, новістю, якимсь ожиданням. Для нього призначена кімната сталася осередком думок доброї матери і вона була-би найрадше прикрасила її лиш самим золотом і сріблом. Найкращі і найдорожчі цвіти мусіли перенестися до його кімнати, а вона, любуючись їх барвним видом, говорила раз-по-раз, що він їх любить, любив їх ще малим хлопцем...

Я боялася його приїзду.

Відвикши від мужчин, я стала майже несмілива і боязлива й уникала з ними стрічі. Мене обгортав неспокій при думці, що прийдеться небавом проживати з чужим незнайомим чоловіком під одним дахом, стрічатися з ним по кілька разів денно, сидіти разом при столі, відповідати на його питання. Це було мені дуже не в смак і я зітхала нишком і просила Бога, щоб той час минув як найскорше, і щоб ми знов лиш обидві осталися, проживали тим тихим спокійним життям, як досі.

Від часу-до-часу прокидалося в мені і чуство зависти. Пані Марко, котра займалась досі лише моєю особою, „любила“ досі найбільше мене, звернеться цілою істотою (так думала я) до свого того боготвореного сина, і я остануся для неї лиш „товаришкою“, потрібною тілько до услуги.

Я була привикла до того, що з її окруженя була я їй найсимпатичніша, що своє серце виявляла переді мною і ділилася найменьшою думкою зо мною. А тепер може зміниться то. Тепер прибуде він, син того укоханого мужа, котрого не забула й досі, і йому будуть мусіти всі вступитися. Я най-

самперед! — Так, я відчувала, що з його приїздом зайде зміна і в моїм життю, і що в його особі зближається до мене якийсь непріятель, і то такий, перед котрим треба буде може поклонитися. Те, що пані Марко об нім оповідала і що дихало з його писем до неї, викликало поважання, і вже на сам спогад, що може й я буду мусіти коритися йому, ворохобило моє нутро, наповняло якоюсь горестю і упрямістю. Я не хотіла нікому коритися, ні, я й не потребувала цього чинити, а супроти нього вже зовсім ні!

Коли настав день його приїзду, я ходила зворушена, роздражнюючись чим раз більше преріжними дрібними орудками, що їх на просьбу пані Марко я полагоджувала для нього.

Я вже тепер його обслугую, говорила я глумливо до свого серця, а коли приїде, то буду лиш при дверях стояти і ждати на прикази.

Коли надходила година його приїзду, я випросилася ніби до Оксани і пішла далеко на прохід в поле. — Так (думала я), нехай собі вже тепер приїзджає, нехай вітаються до схочу, тішаться собою посполу. Я бодай не буду при тім і не почую приказів: „Наталіє, веліть подати каву, або веліть подати воду, зачиніть вікно і т. д.“

І пішла. Ходила я і блукала довго, довго по полю. Мучилася ріжними роздражнюючими думками, ріжними спогадами з минувшого і теперішнього життя. Думала про Орядина, про його гордість, про те, що не бачила його вже так довго, а хоч і бачила, не поговорила з ним ні слова; думала над тим, що ненавидить мене тепер — і що я

дуже, дуже опущена, осамочена, не маю нікого в світі, хто би займався моєю істотою, переймався нею наскрізь, як н. пр. бабуня! І я згадала її, а згадавши її, сплакала мимоволі. Так, я блукала сама між людьми, мусіла собі сама бути і провідником і оборонцем і всім на кожнім кроці. Чи така вже моя доля до віку? Нерозумна я, коли думала якийсь час, що оця жінка, котрою мене Бог мов за всі дотеперішні муки нагородив, любить мене хто знає якою любовю! В неї преціньхто инший, близчий серцю як я, чужиниця, товаришка, — хтось, супроти кого вона має і обовязки, коли тимчасом я побираю плату за все, що роблю для неї — і вона мені нічого не винна... Ні, ні, вона не винна мені нічого, її заплата і презенти перевищують геть-геть мою працю в її домі...

Такі і подібні думки дражнили мене мов невидимі демони, доки сонце не ладилося до заходу, доки до дому не вернула.

Вернувши, хотіла я зайти незамітно до своєї кімнати, однак мов на перекір мені сиділа пані Марко зі своїм сином на веранді, котру я мусіла переходити, щоби дістатися як найборше до своєї кімнати. Несміливим кроком підходила я до дому. Я знала, що люди на веранді мусіли мене вже здалека замітити; я-ж переходила зільник, що пишався перед їх очима і не могла остатися незамічено,

„Ходіть, Наталіє, ходіть уже раз!“ кликала з нетерпеливою радістю пані Марко, коли я підійшла вже до сходів веранди. „Де ви так довго забарилися? Я вже туй-туй що не розгнівалася на вас.

За вами посилала до Оксани. бо ви казали мені, що ідете до неї... Ой, з вас великий крутар!", додала ніби серіозно і, всміхаючись погрозила пальцем. „Ви певно боялися по свому звичаю стати мені в чім небудь на заваді, н. пр. нині при стрічі з моїм дорогим сином. Я вас добре знаю!"

І звертаючись до молодого чоловіка, що сидів біля неї і замовк, побачивши мене, додала: „Це та сама, Іване, що я тобі об ній писала. Вона уприємнює мені дні, живе зі мною в тій самоті і зносить всі вибаги мої терпеливо. Це вона, Наталія Верковичівна!"

Вражена щирими словами пані Марко, я встидалася своїх передуманих дум і недавно ще почуваної зависти. Змішана і трохи заклопотана спинилась я на веранді і майже не знала, в який спосіб обізватися. Так само була я й дуже здивована. Переді мною стояв цілком инший чоловік, ніж я собі його досі уявляла. Нічого геройського не було в нім, ростом чи не низчий від мене, з лиця майже негарний, опалений сонцем, темно-русявий, в окулярами перед ясними, проникливими очима, котрі спочивали тепер з холодною цікавістю на мені.

„Мило мені пізнати вас", обізвавсь рівним, звучним голосом „тим більше, що почуваюся вашим довжником. Мати писала мені багато гарного про вас". І з тими словами подав руку, ні, не руку, а два пальці. Я ледви доторкнулася їх, склонившись майже незамітно, а відтак і віддалилася до своєї кімнати. Стілько було всієї бесіди між нами сьогодня. Коли я, покликана наново панею Марко, прийшла в

друге між них на веранду, він оповідав далі щось матері і мов не замічав мене. Тай мав же він що оповідати; він подорожував стілько по світі, пробував що хвилі в инших країнах, бачив стілько, тож і міг оповідати мов „з книжки". Адже задля пізнання світа вступив до маринарки. Я сиділа недалеко них мовчки, слухала і приглядалася йому. По нім було видко славянське похождення, хоч здавався мені дуже знімченим. Говорив знаменито німецькою мовою і з очевидним замилованням; з його рухів видко було певність, а з його мови широкий світогляд. Мені навинулася мимоволі замітка Оксани, що він „Европеєць" і що йому цілком байдуже, до якої він нації належить. З його бесіди додумувалась я, що він демократ, хоч із другої сторони пробивавсь у нім якийсь аристократизм, котрий застерігається заздалегідь від усякого спільництва з тим, що звуть „плебейскостю", сторонить від його в думанню і в учинках.

Я прирівняла його до Орядина, і він видався мені контрастом того-ж. Орядин був з виду гарний, майже пишний, а цей майже паганий. Орядин був інтересний своєю непостійностю, своєю, гарячою, лиш по части гамованою натурою, а цей своєю тонкістю так в рухах як і в думанню, своєю лагідною певністю.

Від часу до часу задержувався в бесіді його ясний, бистрий зір на мені, мов слова його говорилися і для мене, але я знала, що вони не були і для мене висказані, я відчувала це. Його істота була мені така чужа, така далека всьому тому, в чім я жила і чим була наскрізь перенята, що ме-

не обгортало все наново чуство самітности, і я мимохіть зверталася в думці до Орядина. Він инший, стоїть чимось так близько до мене, чимось споріднений зі мною, чомусь так добре, добре знайомий! Чому загнівався? Яке зло заподіяла йому? Для чого хоче мене понизити? Адже ми одної матері діти, доля наша з-малку трохи не однакова! Коли-б він знав, яка я самітна, як жадна нераз сильної опори. соромився би свого поведення...

. . . . . .

Цього вечора чулась я дуже нещасливою. Пані Марко майже не замічала мене, а я старалася всіми силами не звертати ні її ні його уваги на себе. Вона, ущасливлена поворотом сина, говорила раз по раз, що він „цілий батько“, дивилася, слідила за ним вогкими очима, гладила його по лиці, по волоссю, мов малу дитину, а він розжалоблений тою любовю і майже засоромлений, цілував вдячно руку, що провадила його з наймолодших літ і стерегла від зла і горя, мов рідна мати.

„Ти мені ніколи не справляв грізоти“, чула я, як до нього ніжно говорила, „цілком так, як твій дорогий отець“. Ти будеш колись так само добрим мужем як він, вірним таким... не правда-ж, мій любий, любий сину?..“

„Що я люблю, люблю вже на віки“, відповів він їй півголосом словами поета Гайне... і ті слова запали мені глибоко в память. Гарні!

*

Спершу держався від мене подалеки, мовби боявся з моєї сторони якого нападу на себе, а я

горда, несмілива, вражлива, задивилася на його і поступала собі так само, що аж смішно було. На його питання відповідала коротко і холодно, нагоди остатися з ним самим хочби і як коротко уникала трівожно, а коли немогла від того оберегтись, то сиділа вже мовчки, з опущеними віями і не заговорила ніколи перша. „Я не забуваю, що я товаришка!“ говорив йому мій погляд: „не забуваю, не бійтеся! Я до вас не зближуся ані на один крок, ані одною думкою, я не з тих, перед котрими треба аж утікати!“

Чи він розумів мене?

Не знаю.

Пізніще, т. є. коли минув перший тиждень, став иншим. Розпочинав сам розмову, оставався радо в моїм товаристві, а деколи задержував майже на силу ріжними питаннями, коли я не хотіла з ним довго розмовляти. Звичайно розпочинав розмову розпитуванням про життя і привички своєї матері, або про її заняття, опісля переходив на моє заняття, мої замилування... про те, що мене найбільше займало, про музику, літературу, про мої знайомства. Розпитуючи про знайомства, дивився на мене довгим, повним поглядом. Я відповідала коротко, ретельно, мов мусіла так відповідати; він мав впрочім дивний і лиш йому властивий спосіб питати. Чинив це так лагідно, так спокійно заразом, мовби то не „товаришка“ стояла перед ним, а якась сполохана, чудна птаха, готова утечи йому зперед очей що хвилі і не вернутися. „Тому він і лікар“, думала я собі, „привчився з ріжними людьми ріжних способів“.

Часом, коли я безмовно і безшелесно вешталася по хаті, чи спрятуючи що небудь, чи поливаючи квіти, чи переходячи по що небудь через усї кімнати, слідив неустано поглядом за мною. Спершу боялась я тих проникливих цікавих поглядів зпоза окуляр, але з часом привикла я до них і вони не здавалися мені вже такими гострими, тим більше, коли я переконалася, що він наскрізь лагідна натура.

Одного разу було в нашім городі занятих більше робітників; копали ставок. Він наглядав за працею сам, вештався невтомимо біля них від рана до вечера, оповідаючи їм Бог знає що, поясняючи та навчаючи їх про ріжні, їм незвісні річі. Довідавшись при тій нагоді, що в одного з них дитина вже від довшого часу слабує, зайшов туди переконатись наочно об усім. Одному з робітників вробив прохання, щоби його старого немічного батька приняли в дім бідних, а одному виробив місячну запомогу. Цей був уже старий чоловік, походив зі значної колись родини, і стеріг завсіди в літі нашого городу. „Прийдеться зі старою просто з голоду згинути, коли сили в руках не стане", говорив досі, „бо жебрати не вчився я за молоду тай на старість не потрафлю".

Ми були би об тім всім і не знали, коли-би старий не оповів нам того, а мати подужавшої дитини не прийшла подякувати за добрий вчинок і грошеву поміч, яку від його дістала. Його не було тоді дома, однак пані Марко обіцяла бідній, що перекаже синові слова подяки... Коли повернув і вона все докладно переказала йому, спалахнув,

мов би його хто окропом обілляв. „І не мали що згадувати, та це“, відповів. А побачивши припадком і мене, зморщив брови, вхопив капелюх і вийшов знов кудись.

По трьох неділлях стали ми вже цілком добрими товаришами. Я навчилась розуміти його лагідне, однак супроти себе майже строге поступовання, а він, пізнавши мою вражливу, полохливу вдачу, обходився зі мною ніжно, обережно, мов з мотилем.

„Ви боялися мене спершу, сторонили від мене“, сказав мені одного разу, коли ми сиділи якось у кімнаті, — я при якійсь „терміновій“ роботі для пані Марко, а він з ґазетою в руках, читаючи що інтересніще на голос.

„Боялася“.

„Чому?“ Його ясний повний погляд спинився вижидаюче на мені.

Я в першій хвилі вагалася оповісти йому, що мене від нього відпихало, але врешті сказала. А то, як мені здавалося, що він боявся мене немов, маловажив за те, що я лиш „товаришка!“ Здавався мені зарозумілим і надто критично успособленим; я чулася при нім пригнобленою, боялася і того, що він стілько знав і бачив. (Тут він усміхнувся весело). Мені неустанно привиджувалося, що він у глубині свого серця глумить собі з мене із того, що мені було найсвятіше.

Він прислухався спокійно моїм словам, мов ждав ще дальших і дальших обяснень, а врешті сказав так само спокійно, майже байдуже.

„Це правда, я уникав вас дійсно. В мені якась

особливша і непоборима антипатія супроти всіх товаришок, гувернанток, учительок і тим подібних істот. Чому, сам не знаю. Може бути, тому, що вони нагадують мені тих, що хотять tout prix стояти „самі“. Я мав часто нагоду стрічатися з невикінченими еманципантками, а ті так обридли мені з своїм „питанням жіночим і балаканням про рівноправність, що я їх ніколи не можу стерпіти. Не думайте, додав поважно, що я належу до тих, що моляться до непросвіченої женщини, що їх ідеалом, або молода неосвічена наївна дівчина або заміжна жінка з величезним білим фартушком і купою ключів при боці. Я знаю, що викликало рух жіночий, так само, що викликало й соціялізм і инші обяви в суспільности. Я знаю, що вони і мають право домагатися того всього, чого власне домагаються; я переконаний, що вони дібються колись своїх жаданнь; лише, бачите, я не можу цілком з тим погодитися, щоб жінку трактовано лише як людину, як це власне роблять оборонці пола жіночого, а не також як і жінку“.

„Так у вас жінка не те саме, що людина-чоловік?“

„Чи словом „чоловік“ називається лише мужчину?“

„Ні однак його життя більше забезпечене ніж жінки“.

„То своєю дорогою; але було-би лучше, коли-б зі зміною обставин не зміняли і жінки свого характеру, т. є. не зміняли наспільно. Я хотів би, щоб обставини змінялися задля них, а не вони задля обставин, або задля якоїсь „свободи“. В моїх очах женщина то щось таке несказано гарне, тонке,

як і мужчина в своїм роді. Однак обоє тратять на красі, коли одно приймає те, що належиться другому".

„Чи жінки зміняються так сильно на вашу думку?"

„Ах, зміняються! Чи ви гадаєте, що з доступом до всяких занять і до всяких наук зробляться сильніщими н. пр. в характері?"

„Я думаю, що так!"

„Ну, воно здається так, однак чому здрібнів дух у мужчин, хоч йому подають широку науку змалку, аж до пізного віку? Чому стає плиткий, поганий, самолюбний, задоволений із себе так, як би осягнув уже найвищий верх досконалости і дальше не потрібував сягати? Чому воно так? Чому знамя нашого часу — самолюбство і обезсилення? Чи вам не приходило инколи на думку, що в думанню людськім настав застій, що воно потребує якогось сильного порушення, щоби змінилося, віджило, але не теперішним плитким, самолюбним життєм, лиш якимсь кращим, чистіщим і сильніщим! Нинішні часи", додав по легкій задумі, „пригадують мені морську тишину н. пр. під рівником. Горе кораблеві вітрильному, коли натрафить на таку нещасну пору. Ви мабуть не знаєте, що воно таке: Без подуву вітру жарить сонце огнем незносимим, і розкладає вкупі з кислородом воздушним всі органічні тіла. Вода морська починає гнити, і гидкий жовто-брунатний слиз окружає корабель довкола, як далеко засягне око. Гниль уділюється мнясу, хлібові, солодкій воді і всім харчевим засобам, що корабель везе з собою.

Та гниль переноситься помалу і на людські тіла, і нема на неї ліку на цілім світі. Спочатку міг би сильний вітер зробити цьому пагубному процесові кінець, однак пізніше не приносить і він уже пільги".

„Страшно вмірати такою смертю!" обізвалась я зі співчуттям.

„Не правда-ж?" відповів. „І вихор на морі приносить смерть, але се вже иншого рода погибіль. В ній гине чоловік бодай з піднятою головою, бореться і за себе і за других, гине хоробро, коли тимчасом так у тишині гине мов собака. Нинішні часи подобають у дечім на таку морську тишину, і в них також багато-багато гнилі, їм треба також сильного зворушення, щоби „подужали". Однак щоб завернути знов до першого питання: ви „боялись" мене думали, що я успособлений надто критично, чи не так?"

„Так".

„Ви може думали, що я маю вироблене яке небудь правило, після котрого суджу все механично? Я критик, се правда; часами навіть і безмилосердний критик, однак більше над собою, як над другими. Всіх людей не можна брати за одно з'явище, осуджувати без розбору тому, що всі родяться, їдять, ростуть і вмирають. Ні, у кожного своє „я" цілком нове, хоч в дечім і подібне до своїх предків, однак, як кажу, задля того не може ще один відповідати за всіх, або всі за одного і тому я лагідний в осуді других. Люде для мене дуже, дуже інтересні", говорив задумчиво далі, „ще більше як природа. Люблю в них вглубляти-

ся, відгадувати їх, а то, в чім вони сильні, в чім оригінальні, в чім гідні погорди, а в чім величні, — але взагалі я для них терпеливий і уважний, тим більше, що я лікар „тілом і душею“ і маю часто нагоду глядіти повним поглядом у глубінь людських душ і бачити причини деяких „чудних“ її з'явищ. — Чи тепер не будете вже мене боятися?“ спитав мене, і по його майже дівочих устах пробіг усміх.

„Ні“.

„Це мені мило“, відповів з очевидним вдоволенням, а по якійсь хвилині обізвався цілком отверто: „Мати оповідала мені дещо з вашої минувшини, і я вас тепер також ліпше розумію!“

„При тих його словах я спаленіла і змішалася. Пані Марко мусіла йому споминати певно й про Орядина, а може навіть після своєї привички і пересадила мої відносини до його. Він спостеріг моє замішання і занепокоївся чогось і сам. Це послідне скріпило мене в моїм підозрінню.

„Вам це не мило?“ спитав, дивлячись на мене своїм звичайним слідячим поглядом. „Вона нічого такого не говорила, що кидало-би на вас хоть крихітку тіні противно. Тепер я вас дійсно поважаю. Доказом того нехай вам буде те: Коли-б вам прийшло на думку йти деінде за „товаришку“, я би просто, хоть і не маю до того права, не пустив вас!“

Я усміхнулася.

„Так що мені робити?

„Нічо. Жити собі так дальше“.

„Як то, без заняття?

„Ну, займайтесь тим, до чого у вас найбільше спосібностей!“

„Це було-би й мені до вподоби“, відповіла я ще завсіди усміхнено, „однак із чого жити?“

„Ах!“ сказав він, немило враженний, і зморщив брови. „Знов отся пагана річ!“ А відтак додав, усміхаючись гірко: „Це найголовніша причина, що виробляє тепер більше слуг, як людей, що затирає чим раз більше гордість і оригінальність і творить плебейськість!“

*

Гарно, прегарно живеться, відколи він тут.

Від його віє иншим духом, свобідним, повним охоти до життя, віри в кращу будучність; я сказала би: і бє сонцем...

Не знаю, але коли прислухуюся йому, то мені здається, що те, що він говорить, я десь уже раз чула, або знала сама з себе? Мені майже все знайоме, що він говорить, так мовби він був мною, лише досконалішим, з більшим довіррям до власних сил і з більшою погордою до рабства і немочі.

Не боюся його більше. Противно, маю навіть до нього сліпе довірря, хоч супроти його я не така сміливa, як супроти Орядина. Оповідаю йому нераз стілько, просто думаю в голос перед ним. А він слухає, слухає... майже задумається, або задивиться кудись далеко вперед себе і тоді люблю на його дивитися, тоді його очі такі сияючі, я сказала-би щасливі! Чи він знає, що вони в його так сяяють? в його товаристві я спокійна і певна, зовсім так, мов би мала пересвідчення, що мені не станеться ані чого болючого, ані мене не

обидить ніхто. Я і слухаю його, коли він мені що радить, і послух той не має для мене нічого понижаючого. Він належить до тих людей, що ані своїх гадок не накідують нікому, ані не обманюють ніколи. Я помилялася, коли думала спершу, що в його нема національного почуття; противно він чується Хорватом „душею і тілом“, але за те його вражає майже не мило моя ненависть до Поляків.

„Не лиш я одна ненавижу їх“, відповіла я йому, „ми всі Українці не можемо їх любити такою любовю, як н. пр. прочих Славян, вони наші найтяжчі вороги“.

„Я розумію, що любити не можете їх“, відповів він, „але мені здається, що така сліпа ненависть то звичайно доказ інтелектуальної немочі. Коли-б Українці стали завтра сильні, то вони зараз перестали-би ненавидіти Поляків. Не так?“

„Може й так!“ відповіла я. „Але поки-що відчуваю для них більше ненависти як поважання. Вони понижають нас, а цього годі відчувати!

„То не давайтеся понижати! Це залежить прецінь цілком від вас. Доведіть їх працею до того, щоб вони вас яко своїх ворогів поважали, бо инакше: „Wer sich zum Wurme krümmt, darf nicht klagen, dass er zertreten wird, як каже десь Кант цілком справедливо“.

„То правда“, відповіла я, „але ота правда болить мене“...

. . . . . .

Ясними погідними днями ходимо на прогульку далеко поза місто, пані Марко, Оксана, я і він. На

моє жадання оповідає він про море і його красу, а за те я мушу йому оповідати, коли йдемо в двійці, про своє минуле життя. Одного ясного, дуже гарного дня перед вечером вертали ми знов у двійці, троха віддалені від пані Марко і Оксани, і я оповідала йому на його жадання знов щось із моєї „минувшини". Врешті сказала усміхаючись: „Вже не знаю що оповідати!".

„Так ви оповіли мені вже все?" спитав і впялив свої великі очі повно на мене.

„Все".

„Все?" спитав ще раз з чудним притиском.

Перед моєю душею станув нараз Орядин і я, Бог знає чому, спаленіла. Не підводячи до його очей, відповіла непевним голосом: „Все, про що можна говорити". А він не питав більше; затявся і мовчав. Трохи згодом прилучився до Оксани і пішов з нею скорим кроком вперед, полишаючи мене і паню Марко далеко за собою. В хаті і при світлі видався мені таким, як в перших днях свойого приїзду. Повздержливий, недовірчивий, холодний і уникав мого погляду.

До сьогоднішньої днини не знаю, з якої причини змінився, але знаю, що моє серце дрожало, мов поранене того вечора, і що відходячи до своєї кімнати на спочинок, не могла я йому, як звичайно подати руки, і уста мої вимовляли майже насилу і ледви чутно слова „добра-ніч!". Він стояв на веранді, прислухаючись приказам пані Марко старому огородникові, і при моїм голосі прокинувсь мов сполоханий.

„Добра-ніч!" відповів скоро і в тім його го-

лосі причулося мені виразно душевне зворушення і якась ураза.

„Що йому? що йому? питала я себе раз-по-раз, і жаль і гордість стискали моє серце і проганяли сон з очей.

А поранок сього-ж дня який же був гарний, ясний! Який перетканий світлом і заповідаючий препишну красу! Так, рано був веселий, помагав мені стинати рожі, казав, хоч розуміється лише жартом, що я цвіт лотосу, а тепер... Ні, ні, для мене не світить сонце, я вже переконалася об тім сотню разів...

Другого і третього дня був знов такий самий, а я стала така, як він мене настроїв, — і між нас немов щось уступило.

Четвертого дня занедужала пані Марко і була дуже роздражнена. Сварила на кухарку, котрої не була-би від себе віддалила за ніяку ціну в світі, що зле варить, — на старого огородника, що стежки в саду занедбані, — на сина, що понсував її робітників і що сидить вічно в чужині, а вона опущена на ласку і неласку наймитів, — а на мене гнівалася найбільше. Відказувала, що в мене нема серця, а для її особи то ані крихти. Що я на її жадання байдужна і неуважна; що хоч як їй жаль, але буде мусити обглянутися за другою товаришкою. Що в мене нема для неї часу, а на умі все лиш „літературство“ і свої цілі, „Бог знає, які високі цілі“. Що пхаю її насилу в постіль, щоби мала для себе більше часу; що вона переконалася вже про щирість товаришок і була-би щаслива, як би Бог забрав уже раз її зі сьвіта, і вона не заваджала нікому, і т. п.

Двері від його кімнати стояли широко отворені, і він чув кожне її слово. Сидів на кріслі при бюрку, підпершн голову руками, і мов би ловив кожний звук. Вона не слухала і його просьб та упімненнь, щоби втихомирилася, а на її захид, що сидить „вічно“ в чужині, а вона опущена на ласку і неласку других, відповів лагідно, що й тому буде раз кінець, нехай успокоїться! Він преціиь не задумував ніколи остатися на завсіди при маринарці, вона це знає.

Я слухала мовчки їїі несправедливих докорів, вештаючись безшелесно коло неї, як це вона любила, коли лежала в постелі, а відтак, пообкладавши її звичайно заживаними ліками, вийшла своєї кімнати, зачиняючи за собою двері, щоби за якийсь час піти в місто задля якихсь неважних, однак недужою упрямо жаданих орудок.

На дворі лляв дощ ціле пополудне, а як раз тепер цідив мов із коновки. Я стояла при вікні, зворушена понижена, і дивилася тупо вохкими очима на великі краплі дощу, що билися об віконні шиби і сплпвали сумовито в низ. Чуство огірчення і опущення обгорнуло мене, і я мимоволі згадала знов Орядина. — Вже як було так було, однак він не повинен був цуратись мене. Нехай би його хоч товаришем мала, не була така опущена мов собака, а мала перед ким хоч пожалуватпся!.. А то і він... о, всі всі! — зойкнуло нараз болісно серде, і мов у фізичнім болю притиснула я грізно зморщене чоло до шиби, силуючись здержати сльози, що тиснулися доконче до очей.

У хаті втихло...

Голосне тикання великого стінного годинника

розходилося по сусідній кімнаті, мов давало такт неустанно голосно падаючому дощеві. В саду зеленіли мов-би відновлені кущі і дерева, потрясувані хвилевим немилим вітром, а вузенькими, піском висипаними стежечками лисніла вода. Десь-не-десь стріпувалася захована між листям дерев, наїжена, змокла пташина, розглядаючись сумно то в долину то в гору. З ринви цюркотіла одностайним тоном вода і спливала цілим потічком на широку стежку коло веранди.

До дверей моєї кімнати застукано злегка, і я прокинулась із жахом зі своєї тупої задуми.

Це він — блиснула в мені думка, а серце забилося сильніше, лиш він, і зворушеним голосом попросила я, вступити.

Це був дійсно він. Був одягнений до виходу.

„Даруйте, що приходжу до вас і перебиваю може в якім заняттю, однак я йду в місто і хотів спитати, чи у вас нема також яких орудок; залагодив би їх може при тій нагоді". Говорив пів-голосом, мов боявся збудити недужу в недалекій кімнаті, і по нім було видно легке змішання, котре хотів так затаїти, що уникав стрінутися з повним моїм поглядом.

Збентежена його приходом (досі не був ще в моїй кімнаті) не знала я в першій хвилі, що відповісти. Але опісля подякувала його за його ввічливість, і сказала, що в мене є справді діло до міста але за тим мушу йти сама. Того бажає собі хора, а я би не хотіла в нічім їй противитися, тому що тим зворушується вона, а всяке зворушення шкодить їй сильно.

Впрочім він сам те знає, бо розуміє її недугу найліпше.

„Вона дійсно дуже слаба“ сказав він і, приступаючи близче до мене, взяв мою руку між свої долоні.

„Ви не гнівайтеся на неї за її несправедливі слова; правда, що ні?“ спитав.

При тих словах звернувся повним щирим поглядом до мене і хотів із лиця мого вичитати потвердження на свої слова.

„Ні, пане докторе!“ відповіла я, усміхаючись сумним перелетним усміхом. „Я дуже терпелива. Впрочім як ви приходите на таку думку?“.

Він дивився на мене все ще тим самим поглядом.

„Сам не знаю, як“, сказав. Я властиво прийшов... подякувати вам за ваше добре серце, а не питати про це. Пізнавши вас, бачу, що ви не спосібні мститися на кім небудь. Моя мати справді дуже хора, далеко більше, чим я думав. Я не надіявся, що її недуга так побільшає. Коли би ви хотіли при ній і далі остатися, — (при тих словах спинилися його очі допитливо на мені) — то мусіли би приготовитися до дуже прикрих хвиль і бути як ангел терпеливі. Я не можу до дому часто приїзджати, ви-ж знаєте. Моє заняття не позволяє мені віддалюватися зі служби частіше; а коли покину службу цілком, не можу ще тепер навіть певно сказати. Це залежить від двох довгих подорожей, котрі маємо ще відбути, може за рік, два — сам не знаю. Коли-б ви хотіли в неї остатися помимо всього і дальше, я від'їхав-би

спокійно і був-би вам дуже вдячним. Ви одні можете мене заступити. Вас вона любить".

Я стояла оперта спиною до вікна й уникала його погляду.

Він здавався мені тепер помимо своєї спокійної і певної бесіди не таким, як звичайно. В його голосі знати було щось нове, незнайоме для мене. Погляд його був проймаючий і дотикав чудно мою душу.

Що це було?

Що напроваджувало його на думку, що я могла-би його матір покинути, саме тепер, коли потребувала щирішої особи? Я-ж їй завдячувала стілько, я-ж при ній немов наново віджила! Чому думав він, що я це вчиню і покину її (і то через кілька несправедливих слів) на ласку і неласку чужого окруження, або може на ласку тих кількох свояків її мужа, з котрими від многих літ зірвала зносини? Чи не прокинулося в нім знов вороже чуство супроти „товаришки" і настроїло так недовірчиво? О певно, воно мусїло в нім знов зрости... і тому...

„Не бійтеся, пане докторе, я не опущу вашої матери в недузі", обізвалася я. „Вчинила би це лиш тодї, коли-би мене відправила сама; але я переконана, що вона цього не вдіє. Можете спокійно лишити її на мене і від'їзджати спокійно".

„Якую вам, дякую вам щиро", відповів він із якоюсь здержуваною радістю в голосі, і стиснув мені щиро руку. „Я виступлю з маринарки і поверну до неї знову; вона сама знає, що ми будемо ще разом жити. Однак поки-що мушу її ще на якийсь

час оставити саму. Тепер не саму...“ докінчив із вдоволенням.

Опісля постояв ще хвильку мовчки і обглянувся по кімнаті.

„Як тут у вас гарно!“ сказав, а побачивши під вікном моє бюрко, приступив до нього близче.

„Тут ви пишете, правда?“

Я усміхнулася і потакнула мовчки головою.

„Я хотів би щось із ваших писанн читати... чи не можна-би?“

„Ні!“ відповіла я зтиха.

„Але коли будете мати раз щось друковане, то пришліть і мені!“ просив він. „Для мене буде це дуже інтересне“. А по малій хвилині додав: „Чи ви посилали що з ваших праць куди небудь?“

„Ні“.

„Ні? Ну, так я роблю вас уважною; не робіть собі ніколи з того багато, коли вам і відошлють назад рукопись“.

„Це би мене дуже боліло, пане доктор!“

„Я вам вірю. Однак ви мусите бути й на це приготовлені. Впрочім воно має деколи в собі і щось доброго“.

„Чому?“

„Тому, що чоловік вкладає в слідуючу працю подвійну силу“.

„А для мене було-би відослання рукописі доказом, що я нездібна до умової праці. Ах, я знаю, мене це знищило-би! Коли я що роблю, так роблю всею душею!“

„Але чому мало би це вас зараз „знищити?“ відпер він. „Не приймуть в однім місці, то прий-

муть у другім. Прийняття якої-небудь праці залежить преціпь від її духа, напряму і т. д. Впрочім чи праця літературна становить для вас одиноку ціль вашого життя, коли кажете, що зворот рукописі знищив-би вас?“ Він дивився на мене проникливо, мов хотів збагнути всі тайни моєї душі і вижидав відповіді.

Я не зношу таких гострих допитливих поглядів. Паленію від них, хоч би походили і від байдужих мені людей. В цій хвилі навинувся мені Бог знає чому, немов навмисне, мов причарований, викликаний його питанням, на силу перед душу — Оряцин, і я спустила очі.

„Дійсно одинока ціль вашого життя“ допитувався вперто.

З його голосу вдарила тонка іронія, так мов би він не вірив моїм словам, мов би за ними крилося ще щось инше, заховуване поки-що в тайні, але таке, що він відгадував. Супротив іронії боролася я ще з дитинства, бо нічого не боліло мене так, не вражало так сильно, як вона. Тому на таке його питання я гордо спалахнула. Що він собі думав? Чи може також щось подібне, як багато мужчин, н. пр. що жінка, котра береться і за иньшу працю, як за домашну, а головно за перо хоче тим лише звернути увагу мужчин на себе? Коли-б він так про мене думав... і в мені неначе щось із біллю зойкнуло.

„Це дійсно одинока ціль мого життя...“ відповіла я, і глянула йому в очі. Його очі горіли, а на устах грала ще ледви замітна іронічна усмішка.

„Чи ви находите в тім щось гумористичного, пане докторе?“

„О, то ні“ відповів він поспішно, відвертаючись від мене і беручи за альбом з фотографіями, що лежав на столі перед ним. „Воно видалося мені лише потрохи чудним“.

„Що я пишу? Це правда, в мене нема відповідної освіти і я пишу, ведена лише самим чуттям“.

„Ні, того не хотів я сказати“, закинув він, „але те, що ви ще молоді, і... і повинні властиво життя уживати, а не загребуватися в книжках та тратити між ними свою молодість. Ви... ви могли-би й заміж вийти, могли-би і так щасливою бути“.

„Це правда“, відповіла я рівнодушно, „я могла-би й так бути щасливою; однак я не дивлюся на подружжя як на одиноку ціль женщини, т. є. не дивлюся як на головну ціль свого життя“.

„Чому“? спитав бистро.

„Тому, що вона може дуже легко звихнутись, а тимчасом праця — її не може мені ніхто відібрати. Її можна хиба не принятн“.

„А коли-б її справді не принято?“, спитав із поспіхом. „Коли-б її н. пр. не принято, що осталось би вам кромі неї?

Я глянула на нього широко отворенимн, майже наполоханими очима, а опісля водила ними через хвильку поза ним.

„Це не може бути, пане доктор, не може бути!“, відповіла я з якоюсь здержуваною розпукою.

Він дивився на мене зчудований, мов побачив мене такою перший раз у життю. А відтак сказав:

„Я сам не вірю, щоб воно могло так бути, і

питаю лише так для прикладу, яку мету життя вибрали-би ви собі в тім випадку, коли-би вам вашої теперішньої цілі забракло, значить, коли би ваших праць не приймали, а лиш „для себе“ ви писати не хотіли-би?“

„Я не знаю, пане доктор! Я дійсно не знаю.., тоді я була-би дуже нещаслива. Бог знає, щоб тоді було, як би я не могла працювати по душі“.

„А щастя родинне... чи воно не має у вас жадної вартости?“ питав далі.

„Чому ні? Однак де запорука, що я дістану і його? Ах, я не хочу з тою думкою і зживатися, що воно мені також припаде. Я над тим не хочу ніколи думати. Хто привикне до думки, що йому доля всміхнеться, той двічі чується нещасливим, коли його побє недоля!“

„Це правда!“ відповів він. „Однак чоловік може почасти і передвидіти свою долю. Чи ви не відчуваєте н. пр. зближення того, що зветься в людськім життю щастєм, і буває звичайно метою життя?“

Я задумалась.

„Ні, пане доктор!“ А по хвильці, підчас котрої постать Орядина станула в моїх думках чомусь так ясно, додала я поспішно: „Я не знаю, я справді не знаю. Впрочім чи не можна бути чиєюсь жінкою і любити попри чоловіка і працю або яку небудь штуку: малярство, музику, літературу, — одним словом, любити світ Божий в цілій його величі, з ріжнородними його гарними і чудесними обявами? Чи то не може?“

Він усміхнувся якимсь завісним усміхом.

„Чи я кажу, що не можна? Я був би гордий, коли-б мав таку жінку. Нехай би любила і малярство, і музику, всі штуки світа, займалася кожною працею, що відповідала би її істоті, її смакові, поринала в ній до схочу, до втоми, лише найбільше нехай би любила мене!“

Я усміхнулася, хоч він видавався мені дуже поважним у тій хвилі.

„Чому ви смієтеся? Я би тому того жадав, що я сам любив-би її дуже, дуже щиро!“

„Як же ви це можете знати?“

„О, я це знаю. В мене вже натура така. Що я люблю, люблю вже на віки“.

Я не відповіла, а він обертав скоро картки в альбомі, мов шукав когось там. Нараз задержався при фотографії свояка Муня, котру мені прислав вуйко на Різдвяні свята.

„Хто це такий?“ спитав різько.

Я сказала хто.

„Ваш свояк? спитав недовірчиво, і його очі блиснули. „Він пристойний; але-ж бо він чорнявий!“

„Він справді чорнявий, чи в тім що дивного?“

Він спаленів і ніби погрузився в оглядану цього лиця.

„Я шукав фамілійних черт“, оправдувався півголосом. „Мені здавалося, що він, як ваш брат мусів-би бути русявий“. Опісля запер нетерпеливим рухом альбом, і, оглянувшись ще раз по кімнаті, кинувши оком на всі дрібні образки і фотографії на стіні, ухопив за капелюх.

„Не хочу вам забирати більше часу“, сказав, „тим більше, що мусите також іти в місто. Дощ

устає. Я вернуся сейчас і заступлю вас при матері".

Попрощався й вийшов.

Я слідила за ним очима так довго, доки не зник з виду.

„Що я люблю, люблю вже на віки!" повторював раз-по-раз якийсь голос у мені. І я була в тім переконана. Він останеться своїй любові вірний...

Але яка вона буде? Яка царівна?

Певно Німкиня. Але ні! Він казав раз, що йому славянскі жінки ліпше подобаються...

*

Послідний тиждень його побуту минав страшно скоро. Він став якийсь нервовий, неспокійний. Майже що-дня говорив об своїм від'їзді, або: „тепер маю перед собою ще пять днів"; опісля знов: „тепер лиш три", а врешті сказав: „маю ще лиш завтра".

День перед тим „завтра" сиділи ми обоє в городі, недалеко веранди, і він помагав мені вибирати і завивати насіння з ріжних цвітів. Був мовчаливий, а я старалася його розвеселити, хоч і сама не була в надто яснім настрою.

„Коли будете мати щось із ваших праць друкованого, то пришлете мені це самі — правда?" обізвавсь урешті.

„Пришлю".

„А коли заручитесь, то напишете мені це також самі, добре?"

Я не бачила його лиця при тих словах, а що жартував звичайно в спокійнім тоні, так я взяла ці слова за жарт і відповіла так само спокійно.

„Добре".

Він помовчав, а через хвилину сказав:

„Тоді пришлю вам прегарну велику мушлю, котрої шум буде вам пригадувати море".

„І вас".

„Мене не потребує вам пригадувати, коли будете вже суджеиою", сказав півголосом.

„Однак я хочу".

„Коли-б я знав, що вона пригадували би вам мене тоді, то розбив би її поперед усього".

Я розсміялася тихим сміхом.

„То значить, що я би її в такім випадку не дістала. Ну, нехай буде й так, але тоді забуду про вас цілком, цілком".

„Забудьте!" сказав з якоюсь гордою, однак заразом і гіркою веселістю. „Я не пригадаюся вам певно нічим. Від матері не довідаєтесь про мене нічого, бо я попросив-би її не згадувати вам про мене. Зі знайомими не переписуюся. Часописі не будуть про мене згадувати, бо я ані політик ані літерат. Взагалі я не тішуся ніякою „славою" і залежало мені завсіди на тім дуже мало, щоби здобути собі „імя" і розголос. Я старався лиш про те, щоби бути щирим дорадником і помічником тим, що зверталися з довіррям до мене, і бути характерним і гідним сином своєї країни. На чім иншім залежало й залежить мені дуже мало, і тому належу до тих, про котрих не „чути" дуже багато. Вам прийдеться навіть дуже легко забути про мене".

„Так само, як і вам про „товаришку", відказала я, (ніби хотіла його в жарті уколоти) „з ко-

трою аристократ по душі заприязнився на шість неділь. Але там на морі, на тім широкім прегарнім, голубім морі, на дні котрого бачиться знов другий, прекрасний багатий світ, там забуде він її цілком".

Саме в тій хвилі звернувся він до фіртки, крізь котру входила пані Марко з Оксаною, і не обертаючись до мене сказав зміненим, однак спокійним голосом: „Там не забуде він її ніколи. Що він любить, любить вже на віки".

На моїх устах завмер свавільний усміх, а жартовливі слова не повертали більше на них. Я жалувала висказаних слів, відчула нагло глибокий жаль, а заразом стало мені так, немов би я потонула і тілом і душею в ціле море цвітучих, своїм запахом упоюючих цвітів...

Другого, т. є. пополудня, не бачила я його перед полуднем майже зовсім. Ходив кудись прощатися до знайомих і відвідати в послідне своїх кількох пацієнтів, що дістались йому припадком; а коли вернув, складав якісь книжки і річі. Споминав, що від'їде в ночі. По обіді прийшла Оксана і ми пішли всі троє до міста. Вона мала в книгарні замовити якісь ноти, а він якийсь медицинський часопис.

Я ждала на обох на дворі і читала заголовки виставлених книжок. Незабаром вийшов і він, і ми проходжувалися попри книгарню, Оксана барилася довго.

Незадовго по тім рипнули двері від склепу.

Ми звернулися живо до них, думаючи, що це Оксана, однак це був хто инший.

Це був Орядин. В мені застигла кров.

Він, розуміється бачив і нас. Минаючи попри нас, палкий мов іскра, плохий, іронічний, кинув на нас блискучими очима. Доктора змірив від голови до ніг, а мене поздоровив іронічно, і як мені здавалося, ледви що не вимовив: „Отже вищий чоловік найшовся, ґратулюю вам!“

Побачивши його перед собою так несподівано, я спаленіла сильно; потому мов підтята зблідла; а пересвідчення, що доктор це бачить мішало мене ще гірше. Доктор же бачив дійсно. Впявши свої проникливі очі в мене, читав і відгадував із мого змішаного лиця все, а я, не вміючи панувати над виразом свого лиця, стояла перед ним немов винновниця, зі спущеними віями...

„Хто це був? спитав мене.

„Орядин...“ відповіла я здавленим голосом.

„Орядин? то він?...“ І не питав більше нічого. Коли я на його пізніше глянула, видавався мені цілком блідим. Дивився кудись далеко вперед себе, так мов-би я не находилася коло його, і, підкручуючи спокійним рухом вус, гриз спідну губу...

Хутко по тім вийшла й Оксана.

„Ви ждали на мене“, щебетала вона, „а мені показувано стілько нових нот! Там був і ваш Орядин, Наталко. Переглядав також ноти на скрипку, фортепян. Він не говорив із вами? Ха-ха!“ сміялася, „дивився раз-в-раз, як ви проходжувались із доктором, а ви докторе“, звернулась до його, „заінтересували того панка так, що питав книгаря, хто ви такий“.

„Мабудь довідався, хто я“, відповів цей спокійно. „А може я й перешкодив йому побалакати

зі своєю... знайомою. Ну, нехай вже простить; цієї ночі від'їду вже".

„Цієї ночі, докторе? Ні, завтра рано!" кликнула Оксана.

Я йшла мовчки між ним і нею і не отворила уст ані на слово. Від його віяло на мене знов немов холодом і я від холоду того неначе вяла. Що сталося йому так нагло? Чому змінився знов на того гордого, неприступного чоловіка, що відпихав мене чимсь від себе, настроював такою своєю істотою так само відпорно і гордо, настроював так до сліз!

„Цієї ночі Оксано!" відповів він, рівним спокійним голосом. „Коли раз кінець настав всьому так по що відкладати його і мучити других і себе? Коли від'їду нічним поїздом, мати переспить прощанняя, і встане завтра сильніша. Служба буде мати менше заходу, а панна Наталія..."

„А товаришка обійме знов своє звичайне заняття, читання часописей у голос", докінчила я зворушеним хвилюючим голосом.

Його погляд промайнув по мені велично і стрівся з моїм. В мене було чоло грізно зморщене, а уста усьміхалися нервовим болісним усміхом.

„А панна Наталія", говорив далі, мов-би не чув моїх роздражнених слів, „стане їй опять одинокою підпорою і заступить їй мене. Так обіцяла мені і того держуся".

„Так обіцяла я", повторила я вслід за ним, а більше й не говорила.

Він звертався всіми своїми словами до Оксани. Просив її відвідувати матір і т. д., а коли вона

попросила нас, відпровадити її до дому, я вимовилася, що мене пані Марко потребує, і він пішов із нею.

Я хотіла остатися сама, щоб розстроєна душа втихомирилася. Зворушена несподіваним побаченням з Орядином, не могла я також помиритися і з міною доктора. Була вражена до глибини душі, неспокійна, невдоволена, а на Оксану розгнівана. Як важилася вона мені казати: „там був і ваш Орядин?“ Ха-ха-ха! мій! Я їй і не оповідала про свої відносини до його, а вона, примхувата, кинула те слово, не надумуючись довго, ніби жартом; він же думає певно, що Орядин справді мій! Впрочім мені дуже мало залежить на тім, що він собі думає!

. . . . . .

Вернув саме з заходом сонця до дому.

Ми сиділи з панею Марко на веранді в двійку і ждали його, т. є. вона ждала. Я лиш товаришила їй. Мене розболіла голова і на свіжім воздусі було мені легше.

Коли я його побачила недалеко дому, забило в мені серце живіше і я поблідла.

Смішно.

І чому це? Ні, ні, він був мені цілком байдужий, був лише добрим, дуже добрим знайомим. Я навіть не розумію, з якої причини стратила я свою певність, іменно від тієї хвилі в городі, в котрій сказав на мій жартовливий закид, що „що він любить, любить вже на віки!“ А що я занепокоїлася його приходом тепер, це мало в тім свою причину, що він бачив моє заклопотання при стрічі з Орядином!

Мабуть тому й змінився він супроти мене. Його може розлютило, що товаришка його матері має знайомих мужчин і її душа не звернена лише до тієї, що хліб дає, що в неї є мрії „романтичні“, що може вона має навіть якісь любовні зносини за її плечима і що помимо звісної обіцянки остатися і берегти далі хоровиту даму, покине її якого небудь гарного дня, і піде так, як прийшла...

Так, так, це лиш такі здогади могли змінити настрій його душі, мені ще до-недавна так щиро прихильної! Пані Марко мусіла йому щось сказати про Орядина і про мене, а може сказала і все, що знала від мене про мене і про його? Звідки брались-би в його думки про „заручини“? Він бачив прецінь, яке життя ми ведемо. Що мені діяти? Звинятися перед ним?

Ба! з якої причини? Тому, що в мене, як насміхався Орядин, „тонке, вражливе сумління мов павутина“, і я не зношу на собі найменшої тіни? Впрочім чи я кріпачка, щоби звинялася зі свого поступування? Ах ні, коли вже раз так про мене думає, коли став холодним, ранить мене, так нехай! Я підійму голову ще вище, чим ліпше трафить він у серце. Він помиляється. Я вмію горе зносити!

. . . . . .

Він ішов через зільник просто до нас, до веранди вільним ходом і поздоровив нас уже здалека. Ступаючи сходами в гору, глянув на нас втомленими очима, і один однісенький погляд на його лице переконав мене, що в його душі зайшло „якесь сонце“.

„Добрий вечір!“ сказав і знявши капелюх з

голови, кинув його таким рухом від себе, мов-би був фізично дуже втомленим.

„Добрий вечір, Івасю!“ відказала пані Марко втішно, „а де ти так барився? Ходив ще може до кого прощатися?“

„Ні“, відповів він. „Відпровадив лиш Оксану до дому, а опісля зайшов ще в міський город на прохід. Мене болить голова“... Сказавши це, притягнув близько до матери крісло й сів напроти мене.

„І тебе болить голова?“

„Чи болить ще кого крім мене? спитав він.

„Таже Наталку“...

„Так? може зі зворушення?“ Він перехилився до мене, і по його тонких устах заграла лиш для мене замітна злослива усмішка.

„У мене зі зворушення, пане докторе“, відповіла я спокійно, хоч на дні душі так і скипіло щось відпорне на його іронію. „Але з чого болить вона у вас?“ Я говорила півголосом і не дивилася йому в очі.

„О, в мене не дивота“, відповів з уданою веселістю. „В мене, як Німці кажуть, **Reisefieber**!“

„Мені так прикро, Івасечку, що ти їдеш нічним, а не аж ранішним поїздом“, вмішалася пані Марко. „Це виглядає так, як би я тебе виганяла!“

Він усміхнувся гірким усміхом, відгортаючи повільним рухом волосся з чола.

„Ні, мамо, ви не виганяєте мене“.

„Так що-ж жене тебе від мене?“

„Мене... жаль за... морем“. А відтак додав: „Ви-ж знаєте, мамо, що я мушу покинути вас!“

„Знаю. знаю, мій сину, однак цим разом ранить мені твій від'їзд серце більше, як звичайно".

„Це болить мене. Однак майте терпеливість. Мине ще якийсь час, і я прибуду до вас на завсіди. Мушу конче побачити ще Індію, а опісля, як доля схоче, заживемо в двійці".

„Як доля схоче!" відповіла вона гірко.

„І чому би не хотіла? Впрочім", додав напів жартовливо, напів глумливо, „мені вже найкрайніша пора вертати назад до свого „ремесла". Тут у вас я зніжнів як жінка, змняк; ще якийсь час і ріжна неміч вчіпилася би мене, заким би я це й замітив".

„А там на морі чуєтеся сильніші, пане доктор?" спитала я зтиха.

„О там! Там широко і просторо, там смерть так близько коло чоловіка, що він забуває все проче. Сили і думки його заняті, можуть гуляти до схочу. Тут мені тісно, а по части я майже непотрібний".

„Іване, ти говориш таке при мені?" обізвалася з жалем стара дама. — „Чи я в тебе вже нічого не значу?"

„Простіть, мамо! Визначите у мене дуже багато, однак я належу поки-що там"...

„Але серцем тут; неправда-ж, мій сину?

„Тут, мамо, тут" відповів. І похиляючись притиснув її руку до своїх уст.

„Надіюся, що як поверну, то не буду таким нудним, як на пр. нині. Там полишу всю свою неміч, свої хиби, всі свої аристократичні примхи і стану знов вашим сином, та буду лікарем і Хор-

ватом, як мій батько. Ви будете з мене вдоволені, мамо!"

„Я була з тебе все вдоволена, Івасечку; навіть тоді, коли ти був ще малим хлопчиною"...

„Спасибі вам за це, матінко. Возьму з собою ті слова, і буду берегти їх як памятку в своїм серці. Милішої споминки не буде в мене"...

Оці слова, висказані спокійним,. однак майже здавленим голосом, стиснули мене немов кліщами за серце, і я з якогось наглого жалю мало що в голос не зойкнула. Піднявшись зі свого місця, я перейшла хутко попри його в другу кімнату, не глянувши на його ні одним поглядом.

Він не дивився й на мене. Ох, я це відчула. Я відчула це всіма нервами, і уста мої затялися гордо, а серце рвалося з жалю. Га! нехай рветься! Чим скорше, тим ліпше!

. . . . . .

О пів до третьої в ночі мав від'їхати.

По вечері сидів ще довго в кімнаті пані Марко, і обоє говорили дуже багато.

Не знаю, об чім говорили вони, бо я мала своє заняття, і не мала охоти оставатись при них. Впрочім у мене на душі було так, що я була би пішла і на кінець світа від людей, а не шукала їх, особливо-ж тих, що ранили мені серце. Справді, він завдав мені такого болю, бо став саме перед від'їздом иньшим. При розлуці повинні й вороги помирятися а не... товариші. Правда, я лиш товаришка, а він (як говорила раз Оксана) чоловік із гарним независимим становиськом і з значним маєтком. Однак по що говорив так часто, що „що я

люблю, люблю вже на віки?“ По що говорив тоді мені ці слова? Теперь став таким неприступним, гордим, мов би хотів мене привести в послідній хвилі до пересвідчення, що я в його очах дійсно не що инше, лиш товаришка його матери, і що тим є й для його. Але це що не все, т. є. я сама не вірю в це. Він надто освічений, щоби поступав так, і я відчуваю інстинктовно, що всьому причина Орядин. „Орядин — твій товариш, держись його!“ говорить видимо ціла його істота... а той „товариш“ — аж смішно! — який уже сердечний: здається, взяв-би, коли-би міг, під ноги! Пролетів коло мене, повний іронії, їдкости, глуму, повний потайного сміху, а однакож — не без чуства!

Задля того, задля того безумного гарячого, несправедливого чуства, задля всіх тих його поривів, примх, люблю його...

Люблю? Ах ні, тепер не знаю вже, чи люблю. Він мені майже обрид. Майже нараз остогид...

Я сиділа в неосвіченім сальоні, притикаючім до кімнати, в котрій находилися бесідуючі, при широко отворенім вікні, що виходило в город, вихилена в низ — і думала. З низу піднімався запах цвітучих астер, а в воздусі віщувало щось виразно осінь. Від часу до часу віяв легесенький вітрець, і тоді відзивалася десь недалеко на альтані еольска арфа. Її тон здавався мені ледви замітним, гармонійним, однак дуже жалісним зойком. Не знаю, чому я собі уявила, що це звучне зітхання шукає чогось, якоїсь пристані, або якогось серця, з котрим могло би зіллятися в одну пісню...

Воно блукало по цілім городі, вітер носив

його на своїх крилах — здавалося, всюди бо всюди відзивалося воно. Між деревами й кущами, що зарисовувались темно від стежок, висипаних білим піском, і блукало довго, а врешті добилося до мети. Моє серце, наповнене смутком, перенялося його жалем і приняло його в себе... Чи я вмію терпіти? Чи в мене вже з натури наклін до того? Чи це ознака великої душевної немочі, що душа моя хилиться так до смутку, мов той цвіт лелії до долу?

Не знаю...

Сперши голову в долоні, я прислухалася голосові Марка, що доносився до мене неясно. „Що я люблю, люблю вже на віки" прокинулось у мені нараз живо, і глибокий жаль стиснув моє серце, як перше. За кілька годин від'їде він і хто знає, чи побачимося ще в життю. Наші дороги розходяться так далеко, а обставини нашого життя такі ріжні!

Що він має поборювати, а що я? Його доля спочиває на сильних підвалинах, і він кермує нею після волі, а я кинена у вир життя, мов човен на бистре море, не маю найменшої опори...

Прислухаючись його голосові, відчувала я, як у мені щось хвилювало. Я була огірчена, прибита якоюсь тугою-жалем і чулася обидженою. До того домішалося чуство зависти, якого я не зазнавала досі. Я знала: саме тепер обіймав він свою матір, цілував знову її руки (чинив це так ніжно), просив знову, щоби пильнувала свого здоровля, уникала всього, що могло-би причинитися до роздражнення її нервів і її наскріз хорого серця. І я знала докладно, як вона йому на це все відповість.

Це бачила я вже нераз на власні очі. Ніколи не бачила я таких гарних відносин між мачухою і пасербом, як тут!

Тепер дякувала йому за всі гарні хвилі, що пережила при нім за цілий час його побуту; дякувала за те, що журився нею, і що відвідав її... Що не забував її і був вдячним за її любов. Обіцювала все, чого жадав: пильнуватися і жити для його, бо чується „самотним на світі".

З голосу здавався мені таким розжалобленим, перенятим якимсь таким глибоким жалем і сумом, що мене це сильно вразило. Таким не бував він досі: він уникав навіть так званих мняких хвиль, щоби не виявити, кілько, теплого і щирого чуства крилося в його груді. Мов би встидався того... А тепер? Що йому було? Чому приходилося йому так тяжко покидати матір і рідну сторону, коли говорив ще недавно, що там йому мило?

Відтак настала хвиля прощання. Пані Марко плакала. „Не побачу тебе знов Бог зна як довго, а може й ніколи!" хлипала з плачем.

Я була сильно зворушена. Я знала, що небавом стану і я перед ним. І дійсно, майже в тій самій хвилі спитав він придавленим голосом: „Де вона?"

Мене пройняло морозом, в серці защеміло щось, задрожало, і щось гордого, відпорного прокинулось у нім та додало мені сили. Заразом відчувала я, як мені відступила вся кров із лиця. Не ожидаючи поклику від його, або від пані Марко, отворила я двері їх кімнати, що були лиш прихилені, й, увійшовши до них, станула недалеко порога.

Пані Марко обняла була його і в тій поставі застала я їх. Побачивши мене, освободився так хутко з рук матері, мов би його зловили на лихім учинку, або мов би соромився, що його побачив хто „мняким". Звернувшись до мене, простяг щиро обидві руки, однак лиш на хвилину. В слідуючій хвилині вже опустив їх.

„Прощаючись з матіррю, питав я й про вас", сказав вимушеним холодним голосом, поправляючи, як мені виділось, дуже дрожачою рукою окуляри. „Хотів і вам за все, чим уприємнили ви мені мій побут, хоч може і несвідомо, подякувати. Гарних прожитих тут хвиль не забуду так скоро; а думками буду нераз — пробувати тут. Що-до вашої обіцянки, не покидати моєї матери, то не хочу напирати на вас, щоб ви повторили мені її". А звертаючись до матері, сказав: „Панна Верковичівна (звичайно, коли був у добрім настрою, говорив „Наталія") обіцяла мені, мамо, не опускати вас ніколи, хиба тоді, коли-б ви самі віддалили її від себе Однак я думаю"...

„Цього я ніколи не вчиню!" відповіла стара дама жалісно, і зближившись до мене, обняла мене так само щиро, як перед хвилею його, і поцілувала.

„Я не віддалю її ніколи від себе, хиба тоді, коли її зажадає хтось такий, що не бажав би собі вже жадної розлуки з нею. Чи добре, так Наталко?"

„Я усміхнулася гірко: „Добре, пані Марко!"

„Видиш, Івасечку, що я вгадала," сказала й усміхнулася якось дивно, а тепер іду приладити тобі звісні папери". І відійшла.

„Що воно добре, переконаний і я", обізвався він перший. „Однак я не такий певний, як моя мати, що ви останетеся при ній довго. В життю людському лучається стільки неожиданого, наглого, що лучше не числити на ніщо певне. Те, що ми звикли вважати незмінним, або лише нашим, виховується нам нераз так несподівано з рук, що ледви можна це зрозуміти. Тому — тому, прощаючись з вами, бажаю вам вже тепер як найбільше щастя, бажаю вам „сонця"; будьте переконані, що щиро бажаю!" І простяг удруге руку до мене.

Я стояла перед ним, холодна, німа, мов готова до бою, і не рушалася, коли він подав руку.

„Це гарно пане докторе, що ви бажаєте товаришці стільки щастя й сонця," обізвалась я, усміхаючись нервово. „Особливо сонця жадна моя душа; бо саме його не мала я ніколи надто в своїм життю, і мабудь не буду й пізніше мати. Щодо гарних хвиль, то й я не забуду їх ніколи. А повторяти обіцянку, що не покину вашої матері, не маю причини. Ви й так не повірили би мені цілком, а я не привикла накидуватися чим небудь, хоч би це було лиш успокоюючим запевненням, а тепер не вчиню цього вже зовсім".

Він спалахнув і мав уже на устах якісь гострі слова, однак погамувався і спитав:

„Що дало вам причину думати, що я не повірю вам цілком?"

„Ви самі дали мені нагоду прийти на ту думку", відповіла я, „але ви помиляєтесь, пане доктор. І компаніонка вміє бути вірною, а за дізнані добродійства, за щире прихильне серце — вдяч-

ною; тим більше така, що чується самітною і погорджуванною. Але попри те вміє вона бути вірною і собі, і оцінюючи других, уміє цінити й себе. Бували хвилі, в котрих ви обходилися зі мною як з чоловіком рівним вам душею і думками, обходилися як зі своїм товаришем. Це були для мене соняшні хвилі, і за них дякую вам із щирого серця. Вони — я це відчуваю — будуть сяяти довго, довго в моїй душі. Надіюся, що це не оскорбить вас, пане докторе. Впрочім — ми розстаємося й так".

Я підійшла до його, щоби подати йому руку. Він стояв спертий об стіл, а блідий як смерть.

„Бувайте здорові! Я бажаю вам так само щастя і сонця на будуче, як ви мені"...

„Сонця, сонця"... промовив він глухим голосом й усміхнувся якось чудно. При тім впялив свої великі, в тій хвилі незвичайно зворушені очі в мене, мов би хотів мій вид задержати на віки в своїй памяти. „Ви кажете: сонця... воно заходить від нині для мене!"

Я глянула на його широко отвертими очима.

„Заходить?"

„Так, для мене. Для другого воно сходить".

Я не розуміла його.

„Жаль мені, пане доктор, коли би це було правдою", сказала я півголосом — і я говорила щиру правду.

Невимовний жаль обгорнув мою душу, і щоб не виявити того перед ним, я спустила погляд в низ і подала з холодним поклоном руку.

„Ще раз... бувайте здорові!"

Він склонився так само холодно, формально, але не сказав ані слова. Здавалося, всяке прощальне слово так і застрягло йому в горлі. Рука його була холодна мов лід, і обняла мою праву мов кліщами.

Я пішла, не оглядаючись, як та сонна, і не знаю, чи мені це приснилося, чи було дійсністю, а то, що вслід за мною продзвеніло насилу висказане, але майже на просьбу подобаюче, раз мені жартом (?) кинене ним слово: „Цвіт лотосу“...

. . . . . .

В три години пізніше від'їхав.

Важкі незабутні три години в моїм життю.

Мене мучив глухий жаль за ним, а його бліде, від болю змінене лице стояло неустанно переді мною. Чому переслідувала мене думка, що він був лиш на вид холодним і повздержливим супроти мене? Що в серці беріг щось инше, тепле, гарне, і що терпів від чогось, від якоїсь гордости, або з якихсь, Бог знає яких, причин.

Підчас тих трьох годин не лягав ані на хвилинку відпочивати. Я-ж лежала без сну і чула, як ходив, неначе міряв неустанно свою кімнату. Над чим думав? О пів до третьої над'їхав фіякер. В мені затовклося серце, і я здержала віддих, щоби чути кождий крок і рух його. Ходив скорше, збирав річі, подавав їх слузі і все тихо, щоб не збудити нікого в думі а може й мене, бо попри мою кімнату мусіли переходити в сіни. Вкінці чула я, як вийшов, як зачинив за собою двері, обкрутив ключ два рази в дверях, і винявши поклав його на одну з шаф, що стояли в передній кімнаті.

Переходячи попри мої двері, задержався на хвилину мов приневолений невидимою силою, щоб за те опісля віддалитися двічі скоршим кроком. На сходах веранди, по котрих сходив цілком звільна, дзуркнула його шабля, а трохи згодом чула я гуркіт повозу, що його відвозив. Коли-ж і гуркіт замовк, чути було тілько глухий одностайний шум дерев у саду...

Крізь шум той розлягався від часу до часу зойк еольскої арфи.

Я не ворухалась.

Зарівши пальці в волосся, лежал з болісно зморщеним чолом, без сліз. Він не оставив мені права, проливати їх за ним...

X.

Майже чотирі місяці минули з часу від'їзду доктора Марка, і ми зажили знов давним ладом і колишнім тихим, одностайним життям. Від його прийшов за той час лиш один раз лист із Цари, в котрім писав, що хорував трохи, що відпливає незадовго до Іспанії, і що має дуже много заняття. Це заняття, писав, дуже йому пожаданне, бо на його налягає від часу до часу якась пригноблююча „туга за домом" і туга за тихими, чистотою і любовю озареними вечерами на батьківщині, а праця розвіває сумні тужливі думки і не допускає його тонути в жалю. Поки що здоровить всіх сердечно і т. д.

Пані Марко стала від його від'їзду дражливішою і попадає часто в якийсь сумний настрій. Каже, що її мучить деякими хвилями передчуття, що не побачить його вже більше. Посвячую бідній нервовій жінці більше часу, ніж коли перед тим, посвячуюся їй цілковито. Читаю їй годинами в

голос, товаришу їй майже неустанно. В кухні пересиджую більше, як треба, щоби страва для неї була цілком після її смаку і все так, як вона любить. Через все те остається мені дуже мало часу, а коли найдуться вкінці свобідні хвилини, то сама не знаю, до чого братися вперед. Чи читати, чи веселитись, як каже вона иноді, коли догляне яку психічну втому на моїм лиці. Я стараюся, щоб вона не добачувала її ніколи. Вона-ж прецінь його мати, а через те для мене так само дорога, як і для його.

Від часу до часу відвідувала нас Оксана і випрошувала мене у пані Марко на „музику". Тоді проживала я свої найсвобідніші хвилі — і мої думки летіли невпинно далеко на полудне.

По його від'їзді світ для мене немов опустів. В серцю загніздилася глибока, пригнітаюча, немов безконечна туга, котру викорінити старалась я всіми силами. Я не хотіла про його думати, не хотіла, щоби чуства мої зверталися до його, мов той соняшник за сонцем, однак на-дармо. Перед моєю уявою спинялася трохи не що години його істота з тих гарних соняшних днів, в котрих був вав для мене добрим, щирим", бував чимсь більше, як „добрим знайомим". Ставав живо його образ з бистрими, за мною неустанно слідячими очима, прислухаючийся з усміхом моїм оповіданням з рідних сторін...

Я любила його, бо-ж це не могло щось инше бути, що я відчувала для його. Це була очевидно любов, але не така, як колись для Орядина, лише якась спокійна, глибока. Його гарний, лагідний ха-

рактер яснів тепер ще краще переді мною, а його майже хороблива любов до чесноти і чистоти полишила на мене такий вплив, що його не зітре мабуть ніщо.

Всі його розмови, погляди, всі засади його що-до життя і моралі розбирала я з тою самою точністю, як і ті колись у Орядина, і я мусіла все наново пересвідчуватися, що він чоловік наскрізь інтеліґентний і чесний, наскрізь аристократ у чуствах і справдішний чоловіколюбець, що як раз про Орядина не могла я з певністю сказати.

Я купила собі пораяні мені ним ріжні наукові твори і читала їх, углубляючись у них цілою істотою. Мені здавалося, що тим станеться мені його істота ще більше зрозумілою. Він любувався в стародавній літературі, і я перечитувала совісно все, що було мені приступним. Бюст Софокля, котрий уставив власноручно в моїй кімнаті, стався для мене чимсь немов святим. Любив з нової гарної літератури деяких польских писателів, на котрих я досі не звертала більшої уваги, тому що походили з лона нації, котрої я не любила. Своєю інтеліґенцією засоромив мої неприязні, майже односторонні почування, навчив мене цінити та бути і супроти ворогів обєктивною і справедливою. Через його порозуміла я справдішній аристократизм душі, той аристократизм, про котрого розписувавсь так загадочно, а зараз так сильно і пориваючо новочасний фільозоф Ніцше. Навчилася ясного світогляду, котрий показував мені неодну досі майже зовсім неясну, незамітну для мене річ у новім світлі. Однак попри все те скріпило його єство

також мою сильно пригноблену душу і самосвідомість, потрясло наново моєю гордістю, і за це я найвдячніша йому. Згадка на це послідне його діло прошибає душу мою болем, однак я задоволяена.

. . . . . .

Довгий, довгий час мучилась і впивалась я ріжними спогадами про його істоту, а врешті і прийшла до ось-якого висновку. Це було глупо, слабосильно, плекати ніжні чуства для чоловіка, котрий, як я переконалась, в послідній хвилі відпихнув мене з гордістю від себе. З якої причини, не можу ясно розібрати, відчуваю лиш, що Орядин мусить бути тою причиною. Впрочім мене це обиджає. Орядин гідний бути і його товаришем, і він не потребував за те знайомство, об котрім навіть не знаю, що він думає, відпихати мене від себе. Чинив він це — що правда — хвилями досить загадочним поведенням, більше з жалем, більше з примусу, неначе-б не хотів і тінею станути в чім на заваді, або задержатись там, де міг-би бути злишним; однак для мене цього доволі, щоби не накидатися йому і своєю особою. Коли мої знайомства йому немилі, то тим більше немила і я, що стою сама посеред широкого світа, без становиска, без маєтку, „компаніонка".

Орядин лютує на мене, завдає мені з якоїсь пімсти болю, однак він не відвернувся би від мене в такім випадку. Тому прощай, Марко! Наші натури занадто однакові, щоби могли з'єднатися, занадто однаково замкнені в собі, щоби могли завсіди порозумітися. Не побачимося може і так більше в життю,

і я не пригадаюся тобі жадною споминкою, жадним словечком — хиба мріями! Так, мріями, коли-б вони мали ту силу датися тобі відчути. А може відчуєш їх тихими зористими ночами на морі?...

Я-ж займуся наукою і працею, щоби життя моє набрало змислу і принади, а для других хоч перелетної вартости і щоб додержати тобі даного слова, що дістанеш колись у руки мої твори.

З Орядином — чи зірву коли знайомство? О ні, він остався про те все якоюсь памяткою, святістю, якимсь промінням моєї понурої однобарвної минувшини, котрого я не забуду ніколи. Крім того він син мого споневіряного народу, в котрого будучність я вірю, котрий стане своїми здібностями на чолі того народу і не зтопче його довірря. Він — я це знаю — не дасть мені ніколи причини жалувати моєї щирої прихильности до його колишної любови а теперішної приязні. Коли-б мені прийшло боротися задля його палкої непостійної вдачі і далі, то буду боротися. Я люблю боротьбу: вона пригадує мені життя і існування власних сил. Впрочім чи не приписана вона мені вже долею з дитинства? Чи не говорила і моя дорога бабуня, що я родилася до терпіння?

Орядин назвав мене „царівною".

Гарна, прегарна назва; лиш чи гідна я її, чи була достойна її хоч в одній хвилі свого мізерного життя?

У тамтого я „цвіт лотосу".

Коли нагадую собі це слово, проймає мене якесь щасливе сподівання, прегарне, а заразом успокоюючe передчуття.

Я усміхаюся сумовитим усміхом. Життя само покаже, що я з того всього...

*

(Пізніше).

Недавно відвідала нас Оксана.

Між иншим заохочувала іти з нею на якісь відчити, що мали небавом відбутися. Два відчити, були призначені „для жінок". В однім мало говоритися про далекосяглість рівноуправнення і еманципації жінок, а в другім про національну економію. Перший мав читати якийсь літерат, другий — Орядин.

Я обіцяла піти з нею.

Так провела я чотирі інтересні вечери.

Відчит літерата був поступового духа, сильного, прегарного змісту і читаний в одушевляючім тоні; мав однак за слухачів цереважно мужчин. Я нарікала безпощадно на байдужість жінок, а моя товаришка сміялася.

„Що хочете?" успокоювала вона мене іронічно, „автор розправи вже жонатий; надіймося, що завтрішний відчит буде мати більше слухачок. О скільо знаю, пан Орядин ще свобідний".

І справді! На відчит Орядина прибуло багато молодих пань і дівчат, а де-не-де виднілася і старша женщина з поважним лицем і строгим поглядом. Він появився аж тоді, коли саля була цілковито заповнена, і був дуже спокійний, чи може здався спокійним.

Коли почав читати, уступила мені вся кров з лиця. Його голос робив фізичне вражиння на

мене, і я силувалася опанувати якесь внутрішне зворушення, тим більше, що воно сердило мене. Свій відчит випередив оправданням, для чого тема його відчиту суха. Однак він не мав на цілі уряджувати забавний вечір, лише мав щирий замір говорити об зовсім поважній справі для своїх слухачок, котрих поважне число йому імпонує. При тім висказав надію, що страховище, яке підніма-ється завсіди за спиною жіноцтва, себ то та „вічна жіночність", стратить з часом свою міць, і жінка перестане бути тим „затертим письмом", яким є тепер і т. д. — Опісля читав розправу, елєґантно-коротку. Говорив про основні поняття національної економії, ціль і значіння цієї науки, зійшов на розвій капіталу, а врешті і на розвій нинішнього соціялізму. Тим і закінчив відчит. Він читав добре і праця його була ядерна і ясна, однак мені здавалося, що писана в надто повздержанім тоні. Коли скінчив читати, а оплески сипалися безконечно, промайнув його погляд перелетно по мені. Він замітив мене з самого початку, бо Оксана постаралася о протекційні крісла. Коли наши погляди стрінулися, я відчула, як у моїх очах затліло щось, однак я відвернула їх від його. При його поглядах обгортало мене те саме погане чуття, що тоді при сміху на виставі образів. Чому зневажав мене якимись байдужими, перелетними поглядами? Ми-ж стояли собі про те все духово близько! Відмовивши йому, стати його жінкою, не хотіла я завдавати йому тим болю. Ще менше ма ла я на цілі, корити його як небудь. Я не могла стати саме тоді його подругою, — він мабудь і не

відчував, як мене та його погорда чи пімста обиджала; бо инакше як могло би щось подібне задовольняти його?.. Я відчувала, що в наших неясних відносинах щось уривається, що я (не як думала ще недавно цілком противно) була готова зірвати з ним знайомство на віки — а як не те, то хоч не подати ніколи перша руку до поєднання!

Коли зійшов по відчиті в салю, щоби прислухуватися якомусь викладові, поздоровив мимоходом мене з обиджаючим виглядом на лиці. Я подякувала з уданим, байдужним супокоєм.

Він сів недалеко мене коло якоїсь старшої, дуже елєґантно убраної дами з дочкою і завів живу розмову. Раз був і засміявся, і я відчула якусь ненависть до того сміху. Неустанно думала я собі: Що-ж він мене обходить? Марко не такий. Марко зачесний до такого поведення. — А зараз потім инакше думала: Саме таким подобається він мені, саме тепер! — А опісля знов: Марко відвернувся від мене...

Неописана гордість піднімалася в мені, піднімалася і силувалася всі прочі голоси в моїм нутрі заглушити. Здавалося, підтримувала сама одна силу всієї істоти моєї і не допускала піддаватися ні жалю, ні болю.

. . . . . .

Підчас повороту заговорила Оксана:

„Відчит пана Орядина заносив надто консерватизмом... Чи ви його не замітили?“

„Справді так“.

„Чому-ж то так? Він має бути дуже талановитий і освічений, а я не можу такі прикмети спо-

їти з поняттями консерватизму. Не вже-ж він про свою карєру трівожиться?"

„Такий він не є, Оксано".

„Так? Чи ви того певні?"

„Цілком певна!"

„А я ні! Я пережила не одно диво".

„Мені здається. що саме задля свого таланту не має причини трівожитися про карєру".

„Ет! ви берете річ з цілком иншого боку. Я так не думала. Він працює в адвоката Мілєра, а той, мабуть знаєте, перший адвокат тут і чоловік з великим маєтком і впливом. Орядин — як я чула — один з його найулюбленіших конципієнтів і тішиться у свого принціпала, хоч він Українець а той Поляк, великим довіррям. Це все було-би гарно, однак Мілєр, як всі то аж надто добре знають, консерватист на цілу губу і приневолює своїх молодих помічників вирікатися, або що найменше мовчати, про свої переконання і протеґує (його протекція сильна!) лиш тих що держаться старого закона у всім. Це у його политика, він хоче дістатися за всяку ціну до ради державної — і йому треба „доброї слави", щоби правительство його підпирало. Я не хочу сказати, що пан Орядин належить також до категорії тих, що добрий гріш ставлять вище своїх пересвідчень, — він видається мені за інтеліґентним, захарактерним до того, — однак на його відчиті була жінка його принципала з дочкою, і я, знаючи дивацтво старого Мілєра, майже переконана, що Орядин — писав свій відчит з увагою і на родину свого принципала".

„Я повторюю вам ще раз, Оксано, що він такий не є!“ закинула.

„А я кажу вам ще раз, що я пережила не одно диво. Боротьба за існування впливає деморалізуюче. Впрочім маємо тілько доказів сили впливу обставин і на найздібніших, найзавзятіших мужів, що я вже тепер в ніщо не вірю! Впрочім, скажить душенько, чому говорив, зійшовши на розвій соціялізму майже з іронією? Ні, на мою думку, був цей відчит alles Lebens und aller Wärme bar!“

„Ну, він може й не вірить в те, що читав, т. є, не вірить в соціялізм, або може не вірив, що його праця справді зацікавила нагромаждених слухачок. Подеколи — він химерний“.

„Ет! що химерний! Скажіть лучше: нудний. Ах, Наталко, коли-б ви знали, як обридли такі люде, котрі в ніщо не вірять, все знають, все за собою мають, котрі в одній хвилі зо всім готові! Вони видаються мені мов та вода, що з самаго стояння перемінюється остаточно в багно і тратить свій характер. Такі люде не є найсильніші як індівідуальности, Наталко“.

„Перед трьома роками — обізвалась — казав мені: „Моє полудне тепер“.

„Що-ж він хотів сказати цими загадочними словами?“ спитала вона глумливо.

„Це, Оксано, що діпняв всього!“

„В ділах? В інтеліґенції? В змаганню до висоти?“

„Може і в тім; я не знаю, а може — в чуствї і думці“...

„А тепер хоче, як та стояча вода, перемінитися в багно?“

„Оксано, не говоріть так про його!“

Вона розсміялася і кликнула: „Ух, яка-ж лінь, правдива українська!“

„Ви не знаєте“, обізвалась я в його обороні, „який він життям утомлений!“

„То нехай умирає! Чи чується гідним знищення?“

„Може він лиш став такий отяжілий,“ відповіла я на-пів іронічно, на-пів задумчиво.

„Ах ви! у вас є завсіди щось ідеалізуюче на устах, однак я думаю щось инше. Він вступає в той вік, у котрім і ум любить супокій. В тім віку попускається трохи в одушевленню для інтересів загальних, а замісць них кладеться більше ваги на інтереси особисті“.

„Він не з тих, Оксано!“

„Ви чудні, Наталко; впрочім чи він має щось таке за собою, що було-би запорукою і за його характер?“

„Він сам є мені запорукою. Горе нашого народу йому не байдуже. То багата натура, котра вірить і инші вимоги життя, як...“

„В ідеальні?“ докінчила молода жінко саркастично.

„Ви глумитесь!“ відповіла я дражливо, (я хотіла, помимо своїх особистих почувань до його бути в осуді його характеру і здібностей цілком обєктивною), „але він чоловік такий, що округ його можуть і душі других кристалізуватися!“

Вона звернула свої великі темні очі допитливо на мене.

„Ви говорите цілком так, Наталко, як би ваша душа „кристалізувалася“ також округ його... Прошу вас... чи він ваш „Бог“?

Я спаленіла сильно, і мої уста здрігнулися гордо.

„Оксано!“

Вона подала мені руку: „Nichts für ungut!“ сказала, приязно усміхаючись. „Я забула, що вашим „Богом“ то література!“

„Справді так!“

„Це мертвий Бог! Але прошу вас, коли будете писати вашу повість, то опишіть там мужчин з тими прикметами, які тепер у них перемагають. Це було-би дуже інтересно довідатися, як душі деяких других істот, котрі н. пр. мріють цро „вищого чоловіка“, є непорочні мов голуби, є переповнені „незаспокоєною жадобою за чистотою“, одним словом є ніжні, ідеальні сотворіння, — отже в який спосіб душі таких других істот кристалізуються округ мущин з прикметами, які нині у них перемагають!“

Я сміялася, „Я це напишу, Оксано, напишу“.

„Коли не помиляюся, то ви хочете писати з нашої верстви“.

„Так“.

„Тим ліпше. Ту знаходяться знамениті екземпляри!“

„Може“.

„Чому „може“? Пригадайте собі з ласки своєї вечерок професорів у панства С. і не забудьте

характеристичних прикмет його, як: множество фляшок пива, багато їди, багато цигарового диму, груба ненависть до всього, що „не своє“, і політика. Проміж те зігріті сонливі лиця жінок і так звана німецька „Gemütlichkeit“.

Я мовчала.

„Окрім того не забувайте і своїх тодішних приватних чуств, про котрі говорили ви мені самі по тім вечерку! А тепер, добра ніч вам, Наталко! Завтра відвідаю Madame Stael (так звала вона деколи паню Марко).

Чи вона не противорічить собі? думала я, Раз каже, що лише той той має вартість, що сконсумував таку і таку силу книжок, а другий раз у неї лише етичний елемент є такий, що робить з чоловіка „вищого чоловіка“. Коли чоловік є лиш „рівний як лінія“, „простокутний“, тоді подобає як раз на соняшний промінь, котрий озолочує все, на що лиш упаде...

Марко її ідеал. Марко безблудний, характерний, всюди и у всім „Марко“! Ні, це чисте диво, що вона не згадувала мені нині знов про його! Вона завзялася на мене пригадувати мені його раз-по-раз, а тимчасом я тону у всякій праці, щоб про нікого не думати, не піддаватися жадному впливові і бути духом свобідною, мов орел під ясним небом.

Чому сумнівається в щирости Орядина, знаючи його лиш з виду? Я майже погорджую ним, бо зобидив мою гордість, однак вірю про те все в щирість його патріотичних чуств, у його співчуття для людского терпіння, в його пишні здібности, в

якусь вроджену інтеліґенцію в його і в те, що він вийде на славу своєму народові. Ах, він гордий, і та гордість не допустить його ніколи до якого небудь упадку. Вона песимістка, нудить світом і мірить все мірилом субєктивізму.

. . . . . .

Вернувши до дому застала я на своїм столі лист.

Це були освідчини о мою руку і походили від одного вдівця, що бачив мене в життю разів два і не говорив зі мною більше, як десять слів. Він був батьком пятьох дітей, посідав „дім“ і був „ц. к. урядником“.

Лист дрожав у моїй руці підчас читання. Опісля зімняла я його в пилку і шпурнула далеко від себе, при чім лихий усміх заграв на моїх устах.

Ніколи не був би женився в-друге, як би не був побачив мене!

О, яка-ж іронія долі!

Якесь чуство ненависти і обриди обгорнуло мене нараз супроти всіх мужчин, і ніколи не відчувала я так виразно, як в цій хвилі, які байдужі мені всі мужчини. Всі! Це слово говорила я собі майже з поспіхом, щоби в те почуття не вмішалося якесь инше поняття. Коли-б вони знали, о скільки займається ними жінка, що пізнала раз високі ідеї і полюбила їх, соромились би своєї зарозумілости...

Сівши при столі, я сперла голову в долоні і задумалася.

Якась мізерна порожнеча обняла мене, і я відчула, що моє положення в життю дуже глупе і

без змислу. Якже-ж відносилися до мене люди — от хоч би і знайомі „моєї“ верстви? Інтелїґенцією переросла я їх ґеть-ґеть далеко, і до них вертати назад духом було мені не можливо; а одним замахом станути їм поруч мене — було їм неможливо. І тому що вони (їх була більшість) не могли станути на моїй степені, мусіла я до них знижатися, иншими словами: мої обставини змушували мене підлягати їм. Далі і я не була „жінка“ якого там небудь мужчини і не представляла тому жадної „вартости“. А що найважніше — я не мала жадного маєтку.

Скілько спин гнулось-би переді мною, коли-б я мала маєток!

Гроші мають вартість.

Нехай працюю над собою невтомно до послідного віддиху, перед тим не зігнеться ніяка спина; впрочім — я й не отвирала-б уст на те, щоби переді мною згиналися спини. З якоїсь незломної гордости не вчинила-б я цього...

Н раз обернулась я поза себе і глянула на зімняте письмо.

Чи підняти мені його? Може би показати його Оксані? Придався-б добре до розвеселення її, а вона й так каже, що не може сміятися веселим сміхом! Однак де-ж я його бачила, цього урядника? де, де, де? Ага, я знала вже, де! Там, на тім вечірку професорів. Я ледви що вважала тоді на його, приглядаючись всьому, і силуючись надармо угадати „щастя“ тих людей. Чоловіки балакали і пили, доки їх лиця не приняли аж бобвануватого вигляду; бавилися двозначними дотепами,

зиркаючи на своїх жінок і сусідок. Жінки били їх по плечах, усміхалися на ці дотепи зі зрозумінням і грозили пальцями. Декотрі з них усміхалися на силу і трохи не спали з утоми і нудьги.

А я думала раз-по-раз: „Це має бути щастя, це м є бути щастя! І чого знаходжуся я тут?“

Коли я вертала до дому, і холодний нічний воздух охолодив моє чоло, то й зникла та оловяність, що була обгорнула мене в товаристві. А коли в-війшла у свою тиху, простору кімнату, а на бюрку привітало мене світло, коло котрого книжки мої немов усміхалися до мене, я відзискала давній настрій. Зітхнувши з цілої груди, дякувала Богу, що я не одна з тих „щасливих“ і не одна з тих „замужних“, котрі, що правда, тішилися з цієї причини у своїх знайомих більшим поважанням...

Так, отже на тім вечірку бачила я цього чоловіка, що подав в мені нагоду сповняти „обовязки жінки“. Мені прийшло на думку, чи не хотіла може котра з моїх знайомих вчинити „добре діло“ і звести нас до купи. При тій думці покрилося моє лице краскою, і в нутрі моїм скипіло. Дійсно, ця думка не була без підстави. Мені здавалося, немов я чула виразно слова: „Вона бідна дівчина без матері і батька, без маєтку, буде Богу дякувати, що найде підпору, бо який там конець у таких ґувернанток? А він зробить щастя, коли її дістане. Його діти занедбані, без догляду, будуть мати розумний провід. Він спокійний добрий чоловік, а вона — без претенсій“.

Без претенсій!...

Ціла гордість моєї вражливої аристократичної душі скипіла.

На моїх устах грав через хвилину глумливий усміх, а опісля глянула я знов на зімняте письмо; однак підняти його не підняла...

Тієї ночі читала й писала я ген аж по-за північ. Від часу до часу виринав у моїй душі образ Марка, пригадувалися його слова, сердечним голосом вимовлені до мене: „Що я люблю, люблю вже на віки!“ Однак опираючись сильно найменшим споминам про його, відчувала я в душі лиш те, що мене з його причини боліло; заслонювалася його холодним поведенням з послідних днів мов талісманом супроти його самого, а властиво супроти любови до його. Гордість моя, годована тим, міцніла, змагалася, лляла чародійну силу в душу. Так, цієї ночи працювала я з таким одушевленнєм, як вже давно ні, а лягши на спочинок, заснула здоровим чном.

Рано привітало мене золоте проміння сонця, немов бажало настроїти мене на цілий день соняшно. Встаючи живо, повторювала я (немов замісць молитви) одно горде речення з твору Ніцшого: „**Also sprach Zarathustra**“, котре Бог знає чому, саме в тій хвилі навинулося мені на думку: „**Was von Weibsart ist, was von Knechtsart stammt, und, sonderlich der Pöbelmischmasch — das will nur Herr werden alles Menschenschicksals — o Eckel! Diese Herren überwindet mir, Ihr höheren Menschen, die sind des Ubermenschen grösste Gefahr**“...

XI.

Час минав безповоротно, і в моїм життю не змінювалося ніщо. З моєї батьківщини і від свояків діставала я вістей небагато; впрочім я й не тужила за вістками від них. Що-до моїх відносин до пані Марко, то й вони майже не змінилися. Вона мене все однаково любить, а хоч і впадає частіше в недугу, стає через те що раз дражливішою, то я зношу від неї все терпеливо, переконавшися, що вона одна мені справдішна щира дорадниця, підпора в життю, на котрої грудях могла-би я виявити отверто всякий біль, і котра, по смерти моєї дорогої незабутної бабуні, опікується мною правдиво по материньскому. А відтак вона-ж його мати!

Одного разу, коли пролежала більше як тиждень хора, а я заходячись коло неї, не спала ночами і аж змарніла, сказала до мене стискаючи мені руку зі сльозами в очах: „Я не знаю, Наталко, чи зможу я ще коли небудь віддячитися вам повно за вашу сердечність і любов, як я цього бажала-б і як ви на це заслужили! Але може від-

дячиться він вам за мене. Він вдячний і вірний, ох, вірний як його незабутний батько. Він знає, які ви для мене!"

Я відвернулася від неї, щоб не дивитися в її добрі очі. По перше немогла дивитися в її лице, коли говорила про нього, а по друге в мене не була совість цілком чиста. Чи я була дійсно добра для неї за для її особи, чи радше тому, що вона його мати? Правда, я не думаю вже стільки про нього як давніше. Горджуся тим, що чуство любови не перемогло мене, і я лише внайтихших і найсамотніших хвилинах згадую його. А все-ж таки чи не уронила-би хоч одної сльози, коли-б не знала його зовсім, а мусіла зносити прикрости від хоровитої дами лиш тому, що дістаю плату і презенти?. Хто знає, хто знає!... Але ні, я обманюю себе сама; я-ж його не люблю, я майже забула його цілком, я займаюся майже самим Орядином? Лиш коли настане сильний вітер, а дерева в саду зашумлять грізно, пригадають ніби шум моря, тоди стає його постать мов причарована ясно-виразно перед моєю душею і уста його вимовляють сердечним спокійним голосом: „Що я люблю, люблю вже на віки", — тоді думаю про його. Ала се случається рідко і я опираюся тому. Звертаюся до Орядина, котрий мене дражнить своим поведеним і котрого не можу забути, чи радше сказати, не хочу забути! Бо й чому мені його забувати? Я-ж—ха-ха-ха!—його царівна!...

Пані Марко каже, що я змінилася, стала холодна, замкнена в собі і ще тихіша. Се може й правда. Я майже уникаю людей. Я люблю їх, я і

знаходжуся радо між ними, лише не люблю оставатися між ними довго, і слухати того, що вони вивчилися колись і від когось на память. Я віддалася тепер цілком писанню одної довшої повісти, котра становить „мою кров і нерви“. Вона — я се відчуваю — буде пронизана всім світлом мого єства. В ней увійде все сонце моєї души, вся здавлена веселість моєї істоти, вся будучність її. Хочу поринати у праці тій, купатися в ній і пити з неї, мов з тої золотої чаші, щастя та цілковите задоволений. Так, в ній хочу розцвістися, мов та рожа...

(Знов пізніше).

Одного разу спитала мене пані Марко:

„Як-би ви жили, Наталко, коли-б я вмерла?“

Се питання вразило мене немило і я глянула неспокійно на неї. Вона підупадала чим раз більше на силах, лежала не раз цілими днями на софі, і хоч запевняла мене, що се в неї лише така втома, то все-ж таки я гризлася сильно і звертала всю свою увагу на неї.

„Ну якжеж? Чого-ж дивитеся на мене, замісць відповісти мені?“ ніби жартувала.

„Не думаю ніколи над чимсь подібним, дорога пані!“ відповіла я на від спокійно. „Не знаю, чому вам приходить щось подібне на думку!“

„Але коли я хочу знати, як-би ви опісля важили? Чи вам тяжко дати відповідь на се? Скажіть, дорога дитино, чи ви вернули-би знов до своїх?“

Я закрила мимоволі лице руками: „О Боже милий! я не знаю, я нічого, нічого не знаю!“ сказала півголосом.

„А я рада-би ваші думки знати! Чи вам тут справді мило і любо в мене?“

„О, дорога пані“ Більше не могла я сказати. Приневолена якимсь наглим жалем, ухопила я її схуділу руку і поцілувала її. Вона притиснула мене мовчки до себе і я чула, що вона була так само розжалоблена, як я.

„Отже вам любо і мило в мене“, говорила далі, вкладаючи на силу спокій у свій голос. „Се мене успокоює. Мені здавалося все, що ви вернули би прямісінько до своїх“.

„Я старалась би всіми силами жити в такий самий спосіб, як тут. Чого-би вертала назад туди? Для мене нема там вже більше місця!“

„Спасибіг тобі за це, дитино! Але знаєш... знаєш, що мені нераз здається?“

„Що?“

„Що ти покинеш все, всі твої вироблені засади всю твою улюблену працю, і... і підеш якого небудь гарного дня тією звичайною широкоутовченою дорогою буденщини“.

Я дивилася на неї довгим, повним, ожидаючим. поглядом.

„І що-ж?“ спитала я.

„І стратиш те, що я і иншій полюбили в тебе, і що мене поєднало знов в послідних роках з людьми і життям.“

„Щож се таке у мене?“

„Се те, чого буденні люди не мають. Чисте,

невижичене, вроджене світло душевне, що позолочує все, на що лиш упаде".

„О, дорога пані!"

Так, Наталонько! Мене переслідує думка, що коли останетеся самі самісенькі в життю, то це життя, грубе, жорстоке, переробить вас; вплине на вас може так, що в вас прокинеться пригноблювана натура і ви зажиєте цілком иншим життям! Се не було-би щось неприродне, Наталко; ні, ви молоді і гарні, ах, ви пишні як екзотична квітка, і самотність не видасться вам завсіди такою, як тепер... Однак я вмерла-би з жалю за вами у-друге і на тамтім світі!"

„Чому думаєте ви так про мене, пані Марко?" спитала я з щирим смутним докором. „Чи ви не пізналися на мені ще доволі?"

„Знаю, знаю", відповіла вона поспішно; „однак я спостерігла, що ви у своїх нестереженних і найсамотніших хвилинах такі неспокійні, а властиво так якось настроєні, мов-би були наскрізь незадоволені, або чулися в мене нещасливі! Що з вами? скажіть отверто!"

Я усьміхнулася сумно.

„У вас я нещаслива, дорога пані? Ні, у вас відчула я і побачила щастя. Це в мене щось инше. Я чуюся нераз такою самітною, опущеною!"

„Ох, отже так воно й є, як я собі думала!" перебила вона мене майже болісно...

„Справді чуюся самітною, але не так як ви може думаєте, лише цілком инакше. Послідними часами загніздилася в моїй голові думка, що я

справді не маю т. зв. „змислу для дійсности“, як мене переконували раз в тім у життю ще давніше. Що стою зі всім тим, чим душа моя переповнена, сама! Бо чи-ж се здорово заєдно думати, що не одно могло-би инакше бути, краще і достойніше? Цього я не думаю про своє власне життя, лише про життя загалу. Думки других людей такі задоволені, кружать від якого небудь часу вже завсіди лиш в однім означенім крузі, взявши собі за ціль життя виключно особисті інтереси; а мої летять дальше, бажають Бог знає чого, ожидають чогось, передчувають щось, а опісля плачуть. Се те в мене, дорога пані, що я чуюся самотна. А що до „щасливости“ то будьте спокійні. В моїм життю так мало „подій“, що... що я не можу чутися „нещасливою“. І при тих словах я розсміялася тихим сміхом.

Вона поглянула на мене, і я відчула, що мій сміх не вдоволяв її.

„Чи хочете тим сказати, що ви не заміжні?“ спитала.

„Так; але чи лиш подружжя має ту силу ущасливляти чоловіка? Мені здається, що це залежить цілком від його успособлення, від його склонностей, від поглядів на життя...“

„Чи ви говорили іронічно про події свого життя?“ спитала знов.

„Так, і ні. В моїм життю мало подій, а однакож скілько відчула я, скілько передумала! Але все те не має жадної вартости супроти того, що я невіддана!“

„Тепер ви колючі Наталко!“

„Може, пані Марко. Моя історія це не те, що я пережила, лише те, що я передумала головою і серцем. Але небавом вступлю у вік такий, у котрім дівчат називають уже „старими“. Тоді стану зовсім неінтересна для нікого; тоді скінчиться моя історія“.

„Ви уявляєте собі щось непотрібне і гризетеся опісля“.

„Ні, я не грижуся, я навіть сміюся з того; але я пересвідчена, що й тут сміюся лиш я сама. Впрочім я не можу собі уявити, як то можна бути старим“. А по якійсь хвилині сказала: „Пані Марко, я ніколи не стану старою панною...“

„Ви думаєте вийти заміж? спитала мене майже з переляком...

„Чи думаю над тим?“ повторила я з горда. „Ні, пані Марко, я не думаю цілком над тим! Я не знаю, але не раз мені так чудно-чудно, так мов-би я справді родилася лиш на те, щоби терпіти, або щоби пробувати до послідного віддиху свою силу в боротьбі“. Опісля говорила я мимоволі понуро: „Я навчена з дитинства не ожидати щастя, хоч маю те переконання, що як раз я здібна відчути те, що називається щастям. Силуюся врікатися краси життя, ясних барв, мов та черниця. Учуся привикати до того, що в моїм життю не засяє сонце цілим багацтвом свого світла. Від смерти бабуні була я полишена собі сама й остануся нею і дальше. Впрочім се не болить мене; бо чи то соромно стояти на власних силах? А що-до слів, що не остануся „старою панною“, то я хотіла ними те сказати, що хоч і остануся незамуж-

ною, не остануся про те смішною особою, т. є. не прилучуся до тих, що любуються в дивоглядних строях і котиках, або псах".

„Але-ж бо ви не можете знати, чи ви останетесь дійсно незаміжною, Наталко", закинула вона якось нетерпеливо.

„Цього я дійсно не можу певно знати і мені це навіть байдуже, пані Марко", додала я з якоюсь наглою, майже палкою гордовитістю, „я дуже горда в тій справі. Я могла-би вмерти з жалю, коли-б мене той, которого би я любила, покинув, але ніколи, ніколи в світі не здержувала-би його при собі, коли-б хотів мене покинути. Лучше вмірати ніж коритися, ніж просити милостині!... Ах, ті милостині!" Вона поглянула на мене з переляком, а я говорила з горячими очима далі. „Так, ті ненависні милостині. Вони затроїли мені душу і я ненавіджу їх! Їх і все, що пригадує хоч здалека ту погань!"

„Вона всміхнулася, як мені виділося, з примусом і обізвалася лагідно: „Я годжуся з вами, Наталочко; це дійсно погань. Але о скілько я вас знаю, то мені здається, що вам не грозить подібна небезпечність. Ви належите до тих, що їх не покидається. Я навіть переконана, що ви вийдете заміж і навіть так, як заслугуєте".

Я не відповіла нічого, і лиш здвигнула плечима, а тим часом по моїх устах пролетів гіркий, ледви замітний усміх. Перед моєю душею промайнув Марко, а з ним — Орядин. Вже як і боліло мене поведення Марка, але все-ж не так як Орядина. Над ним думала, зостановлялася я так ча-

сто послідними часами (мабуть тому, що бачила його частіше), що Марко майже щезав з моєї памяти, а в сій хвилі прокинувся у мене супроти Орядина якийсь, аж шалений жаль.

„Так, Наталко, так!“ говорила далі стара дама; „ви не потрібуєте присягатися, що останетеся незаміжною“.

„Я не бажаю нічого так, як того, щоби могла працювати після своєї вподоби — ви-ж знаєте, дорога пані, — щоб могла писати, і щоб воно здалося на що. Тоді була-би я також щасливою!“

„А подружжя, моя дитино, чи воно у вас не має вартости?“ спитала, мов би невдоволена моїми словами.

„Я не маю нічого проти подружжя, хоч воно не є в основі нічим гарним, ані величним, особливо тоді, коли люди своїм характером до його не спосібні. Але правда і те“, додала я мов по легкій задумі, „що воно й гарне, коли люде не споганюють його...“

„Правда, правда, Наталко!“ обізвалася стара дама живо. „Між ніким не можуть бути такі красні відносини, як між чоловіком і жінкою. Се вам кажу з досвіду, бо я пережила не одно. Дівчина любить матір і батька над усе; однак чому опускає їх радо, коли прийдеться іти хоч би й на кінець за товаришем, що його серце вибрало? Бо вона знає, що він заступить їй родичів і все те, з чим зрослася душею. О Наталочко!“ додала з сумною сердечністю, „коли мається за мужа доброго і ніжного чоловіка, а чоловік той заразом товариш нашої душі, тоді не можна від долі жа-

дати більшого скарбу. Ні, нехай говорять і фільозофують собі мужчини і женщини, як хочуть, але так як чоловікові не заступить ніщо любови жінки, так і жінці любові чоловіка, вірте мені! Була-би велика шкода, коли-б ви не могли віддатися або не хотіли!"

Я сиділа мовчки з очима зверненими кудись в далечину. Не звертаючи голови до неї, спитала я протяжно: „Може, але чому приходить вам це на думку?"

„Вас, як людини було-би шкода".

„Так", докінчила я майже з поспіхом. „Кожна людина повинна свою силу і красу використати; не мати надармо серця в руках — не так?"

Вона притакнула мовчки головою: „Хто не живе в двійку, той не живе ніколи правдивим життям", сказала.

Я не відповіла зараз, аж пізніше спитала:

„Коли живеться правдивим життям, пані Марко?" І не вижидаючи відповіди, говорила дальше: „Чи тоді, коли багато терпиться? Чи коли багато відчувається? Чи може тоді, коли живеться невгамовано після своїх лихих і добрих склонностий? Бо-ж серце годиться так тяжко, ох, так тяжко, з розумом, дорога пані!"

Вона притакнула знов мовчки, як перше головою і зітхнула. Я підняла голову до неї. Наші погляди стрінулися. Вона дивилася на мене великими, вогкими, смутними очима заразом так, мов би її думки помимо всеї бесіди пробували десь далеко-далеко...

„Наталко, ви вірна натура, правда? спитала нараз.

Я дивилася на неї здивовано: „Чому, пані Марко?“

„Відповіджте мені на моє питання!“

„Вірна, однак...“

„Ах, нічо „однак“. Я не хочу нічого більше знати!“ І з тими словами вийшла. Зчудована, перенята дивним чуттєм, зосталась я на місці і зазаслонила лице руками.

І знов пересунувся попри мою душу Марко, а за ним Орядин...

*

(В рік по від'їзді Марка).

Так, у тім мусить щось бути правдивого, у тім, що Орядин казав, що в мене нема змислу для дійсности. Я тужу забагато. За чим? ба! хиба це можна розібрати? Це слабість чуства, вроджена недуга, що відзивається і більшає з віком. „Туга за красою“ казав він, не знає, що відгомін його сміху будить у моїй душі.

Я найщасливіша, коли пишу, коли потону цілою душею в иншім світі. Це багатий, барвний світ, повний гармонії, повний якоїсь несказаної ніжности, або здержаної радости, бутної, благородної втіхи. Так жию я мов би двояким життям. Там на час, а на час тут.

Нераз, звичайно по різнородній утомляючій праці, чуюся щасливою. Але це не тріває довго. Одно тяжке зітхнення пані Марко, одно притиснення її руки до серця, розвіє те почуття вдоволення, чи там „щасливости“, і я немов прокинуся з солодкого сну. „Вона слаба!“ прошибне мене

блискавкою думка, мов гострий ніж, і я немов вяну. На мою душу мов спадає заслона з чорної крепи і закриває всю ясність, що в ній пробивається.

Вона хора і підупадає з-дня на-день на силах, але вмовлює в мене і в себе, що це перейде. Дай Боже, але чого-ж так змарніла і пожовкла? А мене чому просто гонить за якимись „розривками, на котрі має право лиш молодіж“? Перше цього не бувало в неї ніколи, а тепер, немов хоче нагородити мені всі нею заподіяні і найдрібніші прикрости. Бідна! не знає, яке прикре почуття викликає тим у мені; але роблю її волю, щоб їй справити приємність, а собі щоб не придбати на будучність грижі совісти. Її воля, її дорога воля нехай буде моя воля!...

З усіх знайомих наших відвідує нас найчастіше Оксана. Її намовляє пані Марко витягати мене на „світ Божий“. Часом удається їй це, але частіше остається у нас. Вона пробуває радо у нас, каже, що дух нашого дому впливає на неї успокоюючe і настроює її поважно-велично.

„Скоро лиш увійду до вас“, говорить мені, „у ваші високі, тихі кімнати, пристроєні в оці старосвітські меблі, де високі фотелі стоять немов на сторожі пануючого тут давного доброго тону, обнімає мене зараз почуття спокою і певности. А до того поважна стать пані Марко, одягнена в чорний шовк, котрого шелест дуже люблю, і ви з вашим безшелесним, ніби плавким ходом, мелянхолійно похиленою головкою і задуманими очима, то не знаю, чи я та сама, що перше, і майже сумніваюся, чи на світі між людьми панує лож і неправда; противно думаю, що сама краса, любов і мир! Так тут у вас!“

А я усміхаюся і стискаю їй щиро руку. І я її люблю. З усіма її дрібними хибами, з її тонкою ненавистю до всього, що грубе, без чуства і що — немузикальне.

Про мої колишні відносини до Орядина знає вже і займається нами обома з великим інтересом. Коли говорю про його, то просто п'є з моїх уст слова, а очима дивиться так, мов-би і ними слухала, щоб не пропустити жадного мого слівця, або не втратити на хвилину виразу мого лиця. Мені аж нераз чудно, що вона тим так займається. Я-ж не роблю з того, що інтересуюся ним, якоїсь дуже важної події, — ох, зовсім ні! Думаю про його тому, бо скучно, бо хочу жити якимсь теплим життям, думаю, як-би з пімсти, що Марко згордів і в останній хвилині [пробив моє серце, як ножем...

Коли бачимося з Орядином у театрі, на концертах, або инших публичних місцях, тоді зачаюємося на себе посполу. Зелєктризовані, майже перелякані в хвилині стрічі, відчуваємо майже в тім самім менті потребу завдати одно другому біль. Я узброюся у всю гордість, яку маю до розпорядимости, щоби дати йому відчути, що я любови і співчуття не благаю; він же хоче мені доказати, що не робить собі в мене нічого, що потішився вже давно по моїй втраті.

Його невідмінний спокій виводить мене з рівноваги, а раз занепокоєна трачу звичайний настрій. Силуюся не думати над ним і — думаю про його майже неустанно.

До чого у його цей уданий, аж у зарозумі-

лість переходячий спокій? питаю себе. Чи він соромиться любови, як якого лиха? Чи він мовчить з упрямости? Коли-би між нами мало прийти до якого поєднання, то я не вчинила-би ніколи першого кроку. Колись думала я инакше, але тепер переконуюся в неможливості такого вчинку. В мені щось уперте — аристократичне, що має наді мною неограничену власть, і я корюся тій власті. В цілости моїх почуття до його якісь дивні. В деяких хвилинах пересвідчена я, що могла-би й не займатися ним, коли-б постановила собі те твердо. Але з якої причини постановляти собі таке?

Одного разу чула я щось з його приватного життя, що кидало дуже погане світло на його совість і звичаї. Цього не надіялася я ніколи від нього і воно дало мені нагоду заглянути в його душу і спосіб думання. Тим всім гризлася я аж до фізичної втоми, однак не могла його брати в оборону супроти голосів, що його ганили. З другої сторони я тішилася його ростом і відчувала якесь вдоволення. Чи не була це по части і моя заслуга, що він покинув свій плян загребуватися десь на селі і жити „лиш для себе"? А так коли стане независимим, то повстане (як говорив мені ще перший раз) проти того, що йому видасться найтяжчим лихом нашого народа, і буде боронити прав його. Правда, зовсім безінтересно не поступала я собі тоді. Я не могла в ті часи стати його жінкою, але коли-б я була перемогла себе і дала слово? Так поступає не одна, особливо ті, що жиють у зависимих обставинах, але я не хотіла йти тією дорогою, вона видалася мені негідною мене і його.

А тепер, коли він справді йде в гору, ворогує на мене, що я не хотіла йому подати руки до буденного щастя. Чи щаслива я може? І що-ж, коли-б ми були й побралися? Були-би певно тяжко працювали, були-би певно отупіли потрохи, збайдужніли, — а так нема в моїм життю лиш жадного „закінчення“, і „історії“. Я й боюся якого там „закінчення“; мені здається, що коли-б воно настало, зачинились-би мені двері до всіх сфер думання на завсіди; ні, у мене не прихильна натура до того.

Тоді, коли я його любила цілим жаром першої любови, була-би може й полагодила якось свої відносини, а тепер от що виросло з непорозуміння і фалшивої честилюбивости! Ні, де вже раз любов панує, нема місця для думок; а де думки беруть верх, блідне вона нечайно і завмірає.

Перший раз ми не думали багато над своїми істотами.

І я всміхнулася, згадавши ті часи. Ах та, любов! скілько то терпілося, скілько пролилося гірких сліз, передумалося мрій, а однак щастя і краси тих хвилин не відчувала я тоді, а тепер відчуваю лиш мелянхолію всякої скінченості...

XII.

Отсе, що я нині з кривавою розпукою пишу, правда.

Недуга пані Марко змоглася так дуже, що передвиджую вже ясно її вбійчі наслідки. Для неї нема вже виходу. Ходжу мов отроєна, мов той туман і дивлюся довгими-довгими хвилинами бездушно вперед себе. А вона бідна... ох, я не можу на неї дивитися! — Бореться всіми силами, щоби перемогти свого ворога, остатися ще при життю; ще хоч так довго, щоб його побачити, бодай раз, поблагословити послідній раз! Він знає, що вона хора і обіцяв, коли-б се йому вдалося, прибути на кілька днів.

Вона від чотирьох неділь не покидає постелі цілком, а страви ледви дотикається.

Я не розбираю ясно, що зі мною, і не думаю над своєю будучністю. Знаю лише те одно, що трачу свою останню підпору, заступницю матері моєї і що піді мною провалюється ґрунт.

Мені судилося тинятися від стріхи до стріхи, переживати ріжні упокорення, ці гидкі чуства, негідні чоловіка, котрі ненавиділа я з дитинства, поборювала всіми силами надармо...

Це немов би справджувався якийсь прокліп, що всі, котрих я люблю, опускають мене.

Збудившися цієї ночі, кинулася я до її постелі, а вона виглядала так як ті, що вибираються вже на тамтой світ. Лежала мов мертва, біла, ледви дихала. Мене пройняв холод, і я мимоволі подумала: „Тепер наступила ся хвилина". Опісля, схилившися над нею, доторкнулася я ніжно її чола. По недовгім часі отворила вона очі і дивилася хвилину майже бездушно вперед себе.

„Ви спали, пані Марко?" питала я з уданим супокоєм, хоч серце стискалося в мені з несказаного жалю.

„Спала. Чому ти мене збудила?"

„Хотіла подати лікарство"...

„Я дуже ослабла, Наталко".

„Тепер стане вам легче; візьміть ще сих кроплів, то не буду вас більше будити".

„Але чому я так дуже ослабла?" спитала і звернула на мене свої великі, запавші очі.

„Недуга втомила вас, дорога пані, але вже завтра стане вам легче".

„Ой легче!" прошептала ледви чутно; а опісля по малій хвилині взяла з трудом мою руку і притиснула її до уст. „Ти добра", сказала і замовкла. Здавалося, що якесь зворушення душить її...

„І мені жаль, що ніхто не знає, що ти така... Ой, сирото ти моя, сирото бідна!"

Вона говорила з напругою тихим голосом, а я плакала тихо, закусивши зуби.

„Світло єси ти, однак не фальшиве, визиче-

не — ні, правдиве! Наталко, приклич мені завтра священика... я вірю в Бога. Ти чуєш?"

„Чую, дорога пані".

„Я вірю в Бога"...

По малій хвилині мовчання зітхнула тяжко і прошептала. „А його нема; нема і нема... і вже його не побачу, Наталко?"

„Чую, дорога пані".

„Він писав, що приїде?"

„Писав; і він приїде! Може завтра, може позавтра".

Вона зітхнула знов тяжко і, не випускаючи моєї руки зі своєї, здавалося, знов засипляла, однак не заснула. Говорила ще хвилинами. Я слухала, не перебиваючи її. Раз сказала цілком шепотом: „Ти хотів, щоб я мовчала, і я мовчала. Вона нічого не знає".

Вона говорила очевидно до сина об якійсь. тайні... Я відчула, що не повинна була слухати тих слів, бо хто-ж то був та „вона"?

Однак вона не говорила більш. Раз немов прокинулася, сказала по німецьки цитат зі святого письма, котрий любила дуже: „Und darum wenn ich nicht allmächtig bin im Fleische, allmächtig aber dem Geist nach, kann ich das Fleisch überwinden, und darum bin ich der Sohn Gottes nicht dem Fleisch, sondern dem Geiste nach". Опісля замовкла. Здавалося, говорила його механічно.

Я спитала цілком ніжно, чи в неї що не болить:

„Gott ist keine Illusion", відповіла мені на це і не говорила більше цієї ночі.

. . . . . .

Я сиділа край постелі з заслоненим лицем у понурій задумі над хорою, над ним і над тим, що всно так склалося. Що він скаже? Се буде для нього страшний удар, він мав лиш її, думав вернутися з часом і жити з нею, а тимчасом ледви рік минув, а вона відійде від його на завсіди. Ох, коли-б лиш чим скорше прибув, щоб застав її ще живу! Лікарі казали, що коли вода підійде до серця, вона вмре. Я писала йому, щоби приїзджав як найскорше (він приїхав на дуже короткий час до Полі), а він відповів телеґрафічно, що прибуде. Вона жде — коби лише діждалася його.

Чому мусіла умирати, чому як раз вона і ще так вчасно! Чому мусіла мене доля з нею злучити, щоб по недовгім часі розлучити так немилосердно, щоб я осталася знов сиротою? Що пічну я? що? що? питалась я раз-по-раз себе і усміхалася майже в тій самій хвилині гірким усміком у відповідь. Іти назад туди між тих, що годували мене ненавистю, чи шукати другої пані, що хліб давала-би; запродати волю свою за кілька нужденних золотих, бо такої другої не найду більше! А де жити до часу нової служби, під якою стріхою, під чиєю опікою? А моя праця, мої цілі, мрії мої... що з ними? Я зітхнула важко, і перед моєю душею появилася бабуня.

„Бог тебе не опустить, Він милосердний, добрий, а ти прецінь сирота!“ — пригадалися мені її раз до мене висказані потішаючі слова. Справді я сирота і тому... мені прийшла охота розсміятися шаленим сміхом, однак я перемогла себе і змовчала. Хора обернулася неспокійно на другу сторону і застогнала жалісно. Опісля заснула.

„Gott ist keine Illusion!“ казала вона і на якій підставі? Але правда, в неї були свої думки, і вона вірила в Бога, хоч не ходила ніколи до церкви, Від часу, як поховала свого мужа, перестала бувати в Божих домах, але не говорила ніколи, чому.

„А коли-б Бог і був ілюзією“, плуталося мені щось довго в голові, „то вона єсть“, як сказав раз один славний чутливий мужчина „послідньою великою ілюзією людськости...“

Чи се не злочинство розбивати ту ілюзію? Чи людскість без цієї ілюзії буде ліпша?

. . . . . .

Коли я в дві години пізніше заснула, приснився мені Христос.

Стояв одягнений в довгу тогу, руки зложив на грудях і ждав.

Велично, жарко сходило сонце і його проміння сипалося на його, мов плавне золото. Його лице, лагідно-смутне було звернене на захід. Звідси долітав, немов від зближаючихся хвиль народу, ріжнородний гамір, зойки, сміх — переражаючий сміх. Він немов знав, що отсе все мусіло наступити, бо не дивувався ані трохи, і по нім було видко терпеливість і готовість довго ждати.

Переходячи попри його, я склонилася.

„Чому кланяєшся мені?“ спитав спокійно. „Чи не чуєш? Там на заході сміх. Сміються з Вітця мого і з мене. Але вони мусять сміятися, бо настав час сміху і знесилля. Настав час, де їх життя мучить і викликає безнадійність. Я вижидаю відзиву свіжої і чистої сили, а ти чого шукаєш?“

Я хотіла щось відповісти, не знаю напевно що, але не могла найти відповідного слова, щоб виявити свою думку. Він немов відгадав ту думку, бо сказав: „Справедливости? любови? Пожди, нехай сміх сей утихне і сонце у-друге зійде...“

*

Померла.

Чотирі дні пізніше і майже в тій самій порі, а в три години потім прибув він. Слабий, з утоми ледви держався на ногах — їхав майже без перерви, щоб застати її при життю — і спізнився. Не знаю, чи описувати німу, але глибоко потрясаючу сцену, коли прибув і довідався, що її вже нема. На мої слова — він стрітив мене першу в кімнаті — що її муки вже скінчилися, — глянув на мене не своїми очима і поблід, як смерть. Опісля пішов до неї і просив не впускати до нього нікого, хотів з нею остатися сам, і остався аж до ясної днини, доки не прийшли прикликані жінки убирати і спорядити покійницю, і не появилися знайомі та деякі далекі кревні, з котрими небіжка не жила. Тоді я увійшла до нього і застала його, як лежав коло мертвої з головою на її грудях і як — не міг плакати. Кажуть, що це смішне, коли мужчина піддається розпуці і що сльози до лиця лише женщині. Може і смішно воно в тих, у кого сльози без жалю в очах. Але коли у мужчини жаль справдішний і глибокий, тоді плач його, хочби без сліз і не чутний, — страшний.

Я просила його лагідно, щоби відійшов уже, щоби подумав і про себе, відпочав по тяжкій подорожі, котра позбавила його вже доволі сил, що-

би вчинив се хоч з уваги на се, що на його жде стілько орудок і задач і що дорогу покійницю треба відповідно похоронити, але він не слухав мене. „Оставте мене ще хвильку, ще одну однісеньку“ благав. „Я не бачив її так довго, не бачив хоч би один момент живою, а незадовго заберуть її звідси і все скінчиться“. І промовивши се на силу, повалився обезсилений як перше на її груди.

В виду цієї тихої розпуки я майже не знала, що робити. Усівши мовчки поруч його коло мертвої, ждала я з отупінням. Я розуміла його жаль і мені видалося дуже нерозумним переривати праведний смуток його якимись потішаючими фразами; очевидно його страшно боліло, що не міг бути сам при ній хочби і годину підчас цілої її короткої але тяжкої недуги і не був при ній в її остатніх хвилинах...

Наконець удалося мені наклонити його до того, щоби вийшов. Ішов непевним кроком за мною до своєї кімнати, котру я йому сама відчинила, а коли я хотіла вже назад вертатися, взяв обидві руки між свої долоні і дивився мені довго мовчки в лице.

„Як ви страшно змарніли!“ сказав ледви чутно, і його досі сухі очі стали вохкі. „Ви додержали слова!“

Я усміхнулася сумно, здвигнувши мовчки плечима, і відвернула від його погляд, котрий затемнився слізьми. Він се замітив.

„Одинокий товаришу мій!“ сказав і стиснув мою руку по мужеськи. „Відки брав ти силу, хто додавав тобі її і хто додасть на будуче?“

Ці немногі слова, висказані з великою щирістю, слова, яких я не чула за цілий важкий час від нікого, зворушили мене так глибоко, що я, ослаблена і зденервована до крайности, не могла опертися сильному жалю і відвернувши лице від його, сперла чоло об двері і заплакала тихим нечутним плачем. Я чулася такою опущеною, такою осиротілою, що була-би найрадше поклалася з помершою разом у домовину, щоби заснути тим вічним тихим сном, котрий не має ні мрій, ні обудження і не знає горя життя.

„Ідіть ви спочити!“ просив він здавленим голосом; „вам треба більше відпочінку як мені. З вас стала лише тінь, і було-би просто не совісно, коли-б я, а ще надто як лікар, глядів спокійно, як ви напружаєте свої аж до крайности зужиті сили і дальше. Досить вже пожертвування, ви дали нам більше, ніж ми мали право жадати від вас“.

Я хотіла йому перервати, але він не допустив мене до слова.

„Ні, ні, не кажіть ані слова!“ просив він. „Ваш вигляд свідчить мені аж надто добре, з яким пожертвуванням і з якою щирістю та любовю обходили ви мою матір до послідньої хвилини її життя. Будьте переконані, що моїм першим обовязком буде віддячитись вам за все. А теперь ідіть, добра дитино! Наберить трохи сили, а мені скажіть, до чого маю братися насамперед; я послухаю вас“.

„Я скажу аж пізніше“ відповіла я. „Ви занадто втомлені, щоби могли братися в сій хвилині за яку небудь справу! Ляжте, в мене є знайомі, є Оксана і її добрий батько“.

Але він не слухав. Взяв мене за руку і відвів на силу до моєї кімнати, вговорюючи в мене, що не є такий втомлений, як я думаю, або як може виглядає. Що ляже тоді, як я спічну доволі і зможу сама одна заступити його дома; нехай йому повірю.

І я мусіла повірити йому — і він не лягав...

Блудила я мов мара по кімнатах у довгій жалібній сукні, лякалася сама свого блідого, схуділого вигляду, а коли померша лежала хвилина ми сама, тягнуло мене на силу до неї, і я кидалася мовчки на її холодну грудь і загребавши обличчя, тут же лежала нерухомо.

Таку вже Бог долю дав, що трачу всіх дорогих мені людей.

І я плакала тихим, гірким сміхом...

Хвилинами не хотіла я в те вірити, що вона вже не живе! Се-ж було неможливе, що її вже не було і не буде ніколи, що уста її не заговорять до мене, рука її не погладить мого волосся, і вона не пригорне мене до себе ніколи, ніколи! — що від тепер не пожуриться моєю долею ніхто на світі...

Крок за кроком снувалася за мною межи всіми чужими і „свояками“ її улюблена собака з сумними очима і в низ спущеною головою.

Я боялася тих „свояків“. Їх погляди супроводжали мене неустанно і, здавалося, в-одно говорили: „Тепер ти можеш собі вже йти. Тепер вже ми тут, вона не потребує тепер жадної товаришки“. Дивилися за всім, що я брала до рук, куди що поставила, і куди ходила. Лиш він один добрий

для мене. Говорить по щирому, мов із сестрою, радиться у всім і як мені видиться, зачинив-би їм усім найрадше перед носом двері.

Коли закривали домовину, я не тямилася з шаленої розпуки, скричала мов божевільна і зомліла. Це простили вони (свояки) мені, „компаніонці“, (говорила мені Оксана). Однак що син помершої вхопив мене як раз тоді під руки і майже на руках виніс із кімнати, не простили мені. Так само не простили мені сього, що й Орядин, котрий був при тій сцені, (прийшов на похорон) хотів мені також помогти і лише Марко не допустив його. Отже були нараз „два лицарі“, як глумилися. А вже просто загнівалися, коли довідалися про послідню волю помершої. Їм не записала вона нічого. Все припало синові, а много річей веліла дати мені, між иншим і срібла. Далі було її бажанням, щоб я мешкала доти в призначеній нею для мене кімнаті (в тій самій, що мала доси) її дому, доки або не схочу сама випровадитися або її син не виступить зі служби маринарскої, не обійме сам заряду дому, або не продасть його. За те мала я удержувати порядок у домі, займатися його винайомом і т. д. Вони казилися з лютости за таку „несправедливість“ і заявляли пізніше свої мисли зовсім отверто перед Оксаною і другими мені і помершій прихильними знайомими, а особливо перед Оксаною, щоб вона донесла те все мені і Маркові. Маркові певно листом, бо в два дні по похороні від'їхав.

Тут (говорили) не ходить нікому о тих кілька безвартісних річей; без них жили, славити

Бога, стілько часу та будуть жити і далі. Але се все є лиш „дуже комічне“ і одним доказом більше, що з небіжкою годі було справді жити. Впрочім хто схоче присягатися, що померша жадала в послідних хвилинах свого життя паперу і оливця? Чи було кому вільно до неї входити? Впрочім в те ніхто вже не хоче входити, бо як то каже якась німецька пословиця: „Nichts ist so fein gesponnen, daß nicht käme an das Licht der Sonne“, але на голову також не впав ніхто. Або тота „компаніонка“! Чого поводилася вона так, як би померша була її мати, або пара до неї! Адже мала якихсь свояків, і то, як знали з дуже певного джерела, навіть дуже поважних свояків (тітчині знайомі, як пере коналась я опісля, були добре поінформовані!) і вона не мусіла тут сидіти! Нехай собі говорить що хто хоче, але для порядної, роботящої, незіпсованої дівчини знайдеться завсіди дома заняття, іде лише о охоту до праці. В неї мусить взагалі бути славне серце! Ледве тиждень минув, а вона вже й картку виставила в вікно, що винаймає кімнати. Боже змилуйся, така невдячність і грубість чуття! пхати зараз чужих у кімнати сердешної небіжки, котрої дух ще там літає. А вже її кімната то чисте варятство. Жіноча, себ-то дівоча кімната з чисто мужеським характером, Мати Божа! Над ліжком висить револьвер, мов у якого поліцая. Фотографії божевільних писателів і якихсь мужицьких поетів, а Божого образа хоч і до вечера шукай! Одно одніське, що пригадувало щось подібне, то був малий образець, як Ісус Христос молиться на Оливній горі. Образ цей — то була

видерта картка з якоїсь ілюстрованої часописи і (о ганьба!) пришпилений чотирьома шпильками до килимка над її постіллю. Але то було ще ніщо. В однім куті тієї її кімнати — саме коло якогось Макартівського букету, висів також „образ". Він представляв цілком неодягнену женщину, обвиту лишень у якийсь серпанок, як вона ніби летить лісом, а в руках піднесених високо в гору держить якесь світло. Голову звернула позад себе, щоби бачити, чи за нею хто не слідить, а сама усміхалася приманюючим усміхом, мов-би й на тім ніхто не розумівся.

Коли по похороні треба було зійтися з сином померщої задля обговорення якоїсь там справи, а умовлено зійтися в неї, то він, ходячи по кімнаті, станув перед тим безсоромним образом. Вона, компаніонка, помітивши се, сказала ніби рекомендуючи: „Блудне світло".

А він?

„Вона подібна коло уст до вас", сказав він.

„Се говорила пані Марко", відповіла вона (навіть не почервонівши) „і тому що вона любила сей образ, я взяла його собі самовільно".

„Не дарували-б ви мені його?" спитав він. „Я любуюся в таких фантастичних творах..."

А вона пристала на те, не вагаючись ані хвильки, мов би то випадало! При тім чинилася така скромна! — Нехай він бере (говорила), вона не має, розуміється, до образу ніякого виключного права, се було з її сторони навіть нарушенням його прав і т. д., однак не відтягала від його руки, коли взяв її та Бог знає за що поцілував. А що

вона й тоді не зарумянилася, се мало також своє значіння. Се лучалось їй очевидно не перший раз, хоч як приходила вона до такої довірчивости? Він, звісно, мужчина які кожний инший, нині тут, а завтра там, але вона?

А коли всі розходилися і він при прощанні дякував їй щирими словами, що вона була для померщої мов донька, то вона розплакалася і не відповідала нічого. Те мало йому виявити її превелике чуство! Ха-ха-ха! хто би в те увірив! Він балакав ще, що приїде на-рік і поставить померщій з її (компаніонки) поміччю красний надгробний памятник, що тепер не може цього вчинити, бо мусить як найскорше вертати, але оставляє дорогий гріб її опіці. А відтак попрощався, хитрий, не надто тепло і пішов. Ночував ніби в готелю, від коли померщу похоронено і вона ніби сама мешкала, але в вечір таки того самого дня (друго дня мав від'їзджати) був у неї ще раз...

Чи по образ?

Стара кухарка казала, що пан забув свою подорожну торбу у панни, котру вона схоронила на його просьбу в себе... Може! На кождий випадок визирала і з того якась тактика; впрочім кого має вона обходити? Кого мають обходити такі самостійні незамужні жінки?...

Не знаю, чи сміятися, коли нагадаю те все, як Оксана, котра оповідала мені це на те, щоб розсмішити мене, чи плакати, що стрічаю таке співчуття в жінках, котрі повинні моє смутне безвідрадне положення розуміти? Справді не знаю.

Що-до їх критичних оповідань, то в дечім

сказали і правду, хоч її инакше треба розуміти. Н. пр. що-до образу, що-до подяки, а навіть що-до вечірньої візити. Справді, він відвідав мене. Прийшов забрати ще якісь потрібні папери, котрі находилися в мене, і щоб, як сказав, стиснути мені у-послідне по товариськи руку.

„Дайте мені слово", просив при тім, „що дасьте мені вскорі нагоду віддячитись вам хоч по части за всю вашу щирість і пожертвування і що в прикрих хвилинах звернетеся до мене". А я вагалася подати йому на се руку. Ні, я не хотіла за те подяки, що робила просто з вдячности і привязання для бідної померщої, котра сталася для мене в найкритичнішій майже хвилині мого життя справдішною спасителькою. При ній пізнала я иньше життя, як дотеперішне, напятноване самолюбством і ненавистю; у неї найшла я пошанування і любов і для неї не була я одною з тих, над котрими добрі люде мусять і без любови мати милосердя.

Він спостеріг моє вагання і воно заболіло його.

„Ви вагаєтеся? спитав. „Правда, ви маєте вже товаришів, і то близьких — і заким ваші слова дістались-би до мене, то вони прийдуть до вас кожної хвилини. Я очевидно спізнився зі своїм проєктом, або мене вже забагато в кружку ваших вибраних. Жаль мені!" І помимо всього горя, що тяжіло на нім і майже зломило його, усміхнувся по давньому на-пів гордо а на-пів насмішливо. А той усьміх викликав в мені так само як і давно чуство ураженої гордости; однак я була смертю моєї опікунки так прибита, утрата її для

мене була таким великим ударом, що все проче здавалося мені супроти того дрібницею і я не могла боронитися по давньому.

„Я маю товаришів, то правда“, відповіла я, усміхаючись слабо. „Оксана, і ще одна дама, ви її не знаєте, але...

„Дама?“ спитав він.

„Дама. Одна молода малярка“.

А більше ніхто?“

„Ніхто“.

„А той, що був тут на похороні?“ спитав майже роздражено і вдивився в мене великими ожидаючими, непевними очима, що на його блідім марнім лиці, здавалися ще більшими.

„Хто-ж тут був? Я справді не знаю“. І в тій хвилині я справді не догадувалася, кого він мав на думці.

„Не знаєте? А Орядин що? Він ваш товариш!“

„Він?“ Я усміхнулася болісно, опісля глянула повним, поважним поглядом на його, а чоло зморщилося в мене мимоволі хмарно.

„Чи він того не гідний? Впрочім він не мій товариш, хиба в деякім змислі...“

„В деякім змислі!“ повторив іронічно, і не вижидаючи дальшого пояснення від мене сказав: „І тому ви не можете дати мені слово на те, про що я вас просив!“

„Пане доктор!“ сказала я, благаючи словами і поглядом.

„Ах, я вас втомляю!“ відповів гірко. „Не вважаю на це, що ви надужили свої сили уже і так аж надто для нас, щоб могли ще боротися зі своїм „довжником“, котрий покликується на Бог знає

які права, хоч не мав їх ніколи! Але простіть мені! І я — чоловік, і я маю нерви, і на мене находять хвилині, в котрих почуваю щось инше, як спокійне людяне бажання, посвячувати свою працю і життя лиш для ближніх. Саме тепер, коли стратив свою дорогу матір, і душа моя прорита болем та чується страшенно самотною, хотів я взяти з собою таке пересвідчення, котре містило би для мене успокоєння і було завдатком на нагороду за всі прочі страти в моїм життю, і на те, що належиться кождому чоловікови, на щастя. Однак я помилився. Простіть, що я вас зворушую", говорив глухо далі і з його голосу було чутно, що силується з всіх сил запанувати над внутрішним зворушеннєм. „Але ви, Наталко, не знаєте, як то є, коли гордий чоловік чується відкиненим, чується злишним там, де бажає цілою душею статися всім, покладає всю надію свою на одно судно, а бачить, що воно для його тоне. Та досить уже того. Я й так дався пірвати своїм чуттям аж надто далеко без огляду на те, що на подібні слова отця жалісна хвилина і невідповідна. Але бідна моя мати, котра обіцяла мені чувати над моїм щастям, померла, а я надто чоловік, щоби міг поєднатися з тим, що з всіх надій моїх остануться мені хиба самі мрії!"

І не ожидаючи від мене якої небудь відповіди, ба навіть не бажаючи почути її від мене, так, неначе-б знав вперед, що те, що перейде через мої уста, завдасть йому лиш несказаного горя, — пішов.

Опісля осталася я сама, сама! Оголмошена, зболіла, майже отупіла, не думала я нічого ясного

і повтаряла в думці лиш раз-по-раз: „Що зі мною? що з ним? що з всім, всіми тими, що мають серце в грудях?“

*

(Знов пізніше).

Аж тепер, т. є. по якімсь часі пересвідчуюся, що все те страшне — не було сном а дійсностию. Що її справді нема, і я справді осталась сама, мов та билина в полі. Страшно мені хвилинами і пусто, особливо тоді, коли сиджу в себе над якою роботою, в хаті глубока тишина, а дзвони церковні гомонять з цілої сили і немов добиваються того, щоб я в них вслухувалася...

Тоді стає тота чорна хвилина перед мною живо і я переживаю ще раз сумну подію. Тоді разщибалися теж дзвони і гомоніли понуро, немов говорили: „Вже ідем, вже ідем, вже ідем!“ а її виносили обережно з хати. Нарід пхався, тиснувся, а він ішов за домовиною блідий як смерть, без сліз в очах. Хоругви повівали сумно, — в вітрі, а я плакала гіркими сльозами. Та не лиш я одна. За нею плакало і багато инших бідних, опущених дітей, над котрими милосердилася вона і не виправляла ніколи без помочи з свого дому. Тепер все скінчилося...

Великі її кімнати, „переповнені спокоєм“, винаймлені вже і в них запанував цілком инший дух. Голосний пустотливий сміх жіночий, або мужеский розлягається в них і свідчить аж надто ясно, що давний добрий тон заподівся десь, утік з тих кімнат може на завсіди, прогнаний характером запанувавшої тепер там веселости. Марка кім-

ната, зачинена його власною рукою, ожидає його повороту дрімливо, а всі буйні цвіти, плекані лише її рукою, украшуючі колись його кімнату, схоронилися в своїй осиротілости в моїй тихій кімнаті.

І так жию я сама; відокремлена від своїх комірників більше якимсь духом, як стінами або муром, стережена великою собакою Діяною, а обслугувана одною з бідних пані Марко, що замешкала на подвірю в офіцинах. Думаю так жити, доки — доки? Питання це трохи смішне, бо сама не знаю доки. Майно моє, заслужене мною у доброї дами і цілком нетикане, задержав на мою просьбу Марко в себе, і має мені лиш тоді з того посилати, коли-б я, або заслабла, або не могла без того обійтися. Одна з знайомих дала мені кілька учениць, з котрих хочу жити, а крім того буду старатися заробляти на хліб пером і голкою. Але до голки поки-що не думаю ще братися.

Окрім Оксани, молодої малярки і ще кількох старих гідних знайомих пані Марко, не відвідує мене ніхто.

Від моїх свояків, а то від тітки одержала я недовго по від'їзді Марка лист, в котрім писала, що могла би мені на два-три місяці прислати Катю.

„Це молоде, прегарне дівча — писала тітка — вносить з собою всюди життя і повинно тобі бути дуже пожадане в твоїм, як я собі уявляю, тепер не без причини дуже сумнім настрою. Я би не пускала її від себе, але для таких молодих дівчат добре пробувати від часу до часу і з поважними натурами, і добре розглянутися потрохи в світі. Неустанне пересиджування дома викликує мелян-

холію, чинить дикою, а мужчини того не люблять; тому треба мати бачність на все. У Льорденів вона не може пробувати, бо Льорден страх (не думай Наталонько, що він скупий, борони Боже!) заздрісний і не зносить, коли Лєночка пестить кого иншого окрім його або своїх двох донечок. (Маленький хробачок від першої жінки вже умер: йому й так не було до життя, бо то було таке делікатне, що над ним хиба сиди і хухай!). Тобі, дорога Наталонько, повірила-б я охотно Катю, бо ти бувала завсіди поважною і умною, і навчилася певно ще неодної красної річи у такої жінки, як мала нею бути небіжка Марко. Тамтого року був Орядин у Маєвских, відвідував і нас, і споминав, що ти живеш лиш з вибраними „расовими“ людьми. Прошу тебе, що це за люди? Чи мають добрі становиска? Побирають велику платню? І — не встидайся. Наталко! — чи тобі не трафляється нічого? Я щось чула про тебе, та не знаю, чи правда, а то що ти маєш аж двох адораторів, один пристойний, а другий бридкий, але той бридкий славна партія. Напиши нам о тім, щоб ми веселилися з тобою. Коли-б ти тепер ясних суконь не носила, то пришли їх Катуні, вона їх зносить, бо фарбувати не варто і лише матерія псується“. І т. д.

Я відписала на те зараз другого дня і, розуміється, не приняла тітчиного проєкту що-до відвідин молодого прегарного дівчатка. Замісць того просила я її принятн від мене дві гарні, майже нові ясні сукні, котрих я тепер не потребую і приняттям котрих зробить мені приємність. Що-до „расових“ людей, то їх подибую дуже рідко, вони

дуже лихо плачені, живуть в досить прикрих обставинах і одружитися їм не легка річ, бо мають досить оригінальні погляди на життя. Далі що мені „не трафляється“ нічого, бо не шукаю нічого, а що-до адораторів — то її поінформовано зле. Гарного адоратора нема в мене, а бридкий поплив десь аж до Єгипту і йому і не сниться женитись з бідною компаніонкою, котра впрочім ані не ожидає того, ані не вірить, щоб він щось подібне зробив. Він гордий, а для неї має упокорення лише в любови змисл і тому нехай не ожидає ніхто з того якогось романтичного закінчення і т. д.

І чи-ж я неправду писала?

Чи Марко любить мене дійсно? Тихими самотними хвилинами обгортає мене невимовна туга за ним і думка, що він мене любить, що тужить може так само за мною наповняє мене якимсь упоюючим, несказано гарним чуттям. Ох, я би так спочала на його груди, я така втомлена!... Але відтак схаменуся: Ні, ні, в мене инша будучність, не соняшна, мене жде боротьба, я це немов перечуваю, я-ж лише на те родилася, і тому проч з всіми мріями і спогадами! Радше взятися мені за суху тверду працю і боротися з життям. Все проче нехай зникає зперед моєї душі і не обезсилює її!

XIII.

В якийсь час потім відвідав мене Орядин.

Мене це зчудувало, і я змішалася в першій хвилині так, що аж смішно було. Правда, він був і на похороні, і о скілько я тоді могла замітити. здавався мені навіть сильно зворушеним що поєднало мене з ним чимало, однак по що прийшов він нині до мене? З простої цікавости знати як я тепер жию?

Був у веселім настрою і я не бачила його вже давно такого.

Майже враз з ним прийшла і Оксана. Я була їй дуже вдячна, що вміла саме тоді заговорити, коли ані я, ані він не мали що сказати, взагалі, що прибула. Без неї не була-би велася між нами яка небудь розмова, між нас застрягло вже раз щось, мабуть на-віки.

Розмова велася про паню Марко, про моїх кревних, про моє життя і про тото, що воно плило так тихо і незамітно.

„Ви зле робите, що відтягаєтеся від світа“, говорив в н. „Життя таке барвне, має в собі тілько

інтересної всячини, що заняло-би вас певно неодним до живого".

Він помирився вже з людьми. А властиво (при тім усміхнувся зневажливо) стали вони, люди, для його шаховими фігурами, котрі укладає він на своїй шахівниці після вподоби. Чого иншого не шукає він і не надіється нічого особливого. Впрочім і не має причини вглублятися так дуже в життя, воно на нічо не здасться.

„Якої національности є ваша шахівниця?" спитала я. „Чи може вона інтернаціональна?"

Він усміхнувся. „Ні!" відповів опісля, „вона чисто українська, але мені видиться, що ви хотіли ще перше щось инше сказати".

„Я хотіла сказати", відповіла я, „що не відтягаюся від людей, лише вони самі відкидають мене від себе. Впрочім говорім отверто. Не забувайте, що в мені не цінять людини, лише цінять становиско. В мене нема маєтку, нема мужа, а до того я „компаніонка", чи там „ґувернантка". Отже є три причини котрі спонукують мене неустанно коритися. Ви думаєте що се так легко? Н. пр. не забуду ніколи, як мати одної з моїх учениць, звичайна жінка, ще звичайнійшого урядника, підпихала мені руку до поцілунку і казала: „Ви можете колись до нас і на каву зайти". Бачите, щось таке обурює і огірчує мене до глубини, і мені діється при таких нагодах так, як би мене хто бив. Ах, я не вмію гнутися і повзати! Впрочім", додала я, усміхаючися з гордим вдоволенням, маю я і кількох щирих товаришів і працю: чого иншого не бажаю".

Він оглядав якісь книжки на моїм столі. Про один дуже гарний, знаменитий, новий твір і не знав нічого. На моє питання, чи читає багато, відповів паленіючи, що „ні“. Він тепер такий перетяжений працею має стілько „вчитися“, що та його колишня страсть зовсім завмірає.

„А я чомусь думала, що ви мусите дуже любуватися в літературі“, обізвалася Оксана.

Чому она це думала? Так їй здавалося. Тому здавалося, що він тоді мав той відчит.

О, той відчит то ще давна праця, ще з зовсім иншого періоду його життя. Його присилували „виступити“ з відчитом і він рад-нерад мусів на те згодитися. Тоді віднайшов одну з давно писаних праць, переробив її і відчитав.

А вона думала, що він робив все те з иншої причини. Що (тут усміхнулася жартовливо) занимається женським полом, їх критичним положенням і сучасними т. зв. палючими питаннями...

О ні! Він навіть тепер сторониться від женського пола. (Мені підчас тих його слів кров немов поломінь вдарила в лице). Заходить лиш дуже рідко в жіноче товариство.

А в неї саме нині (побачивши його тут у панни Наталки) блиснула думка запросити його до одної праці.

До якої? Він дуже зацікавлений.

Це не мозольна праця і вимагає лише знавців. Вона постановила собі видати спис книжок для жінок, в котрім подано-би заголовки і зміст найліпших творів з усіх галузий наук, белєтристики і т. п. — Зміст мав-би подаватися лише кіль-

кома словами, але так, щоби кождий, бажаючий щось розумного прочитати, знав із спису від разу, що за річ бере в руки, з якого часу, напрямy і т. д. Це придумала вона собі таке для жінок. Дуже, дуже много з них читало-би охотно, але біда в тім, що не раз не мають що читати, а що гірше: не знають навіть, до чого братися Такий катальоґ був-би дуже добрим підручником для них. Цю гадку подав їй раз якийсь авторитет. Спершу здавалась вона їй неможливою, безхосенною, і вона закинула її, але з часом переконалася таки о її важности і вважає її, дуже практичною. По-що ждати жінкам з освітою аж на якісь висші заклади наукові? Впрочім чи зможуть з них користати? Чи схочуть всі набувати фахову освіту? Само фахове знання не чинить ще впрочім з чоловіка чоловіка, ні! Етичний елємент треба брати також на розвагу; треба його скріпляти і плекати його. Скілько жінок проживає в таких закутках світа, в котрих ані не зачуває нічого, ані не научується; саме для таких став-би такий підручник справжнім добродійством, бо навчила би їх, що мають читати і т. д.

Чи це не було-би добре? Нехай він лиш в отсю ідею вдумається, нехай скаже, чи на ній нема чогось умного? Їй обіцяло вже багато осіб взяти уділ в тій праці, як: педаґоги, історики, природознавці, писателі і т. и., одним словом люди знання. Вона хоче то заложити en gros. Воно не може статися за 24 години; але вона мусить цю ідею зреалізувати. Коли-б їй удалося ввести цей плян в життя, то воно становило-б найкрасший „passus“ її життя.

Він був потрохи зчудований характером цеї справи, однак признав, що її думка „знаменита". На жаль у його нема стільки часу, щоби міг прилучитися до того гарного діла. Він занадто невільник свого заводу, а крім того рад-би позбутися всього, що носить назву „іспит". Доси переслідувала його недоля, а тепер хотів би все здогонити, в чім спізнився.

Але може в його є які учені знайомі, може і жінки які? допитувалася знов Оксана.

О, ні, нема! Нема ніяких!

А однак вона бачила його майже все з женщинами; на пр. в зимі з лижвами на плечах!

Він дивився на неї через хвилю мов не своїми очима, паленіючи аж під волосся.

О, що-до того, то це зовсім инша річ, відповів. Дами, при котрих можна його так часто бачити, це жінка і донька його принципала. Він там немов дома і тому нема в тім нічого дивного, що товаришить їм часто. При сих словах спинився його погляд тайком на мені. Я сиділа з спущеними віями, спаленівши ледве замітно.

І що-ж це за дами? питала з цікавістю Оксана. До якої категорії можна-б їх зачислити? Бо вона ділить собі жіноцтво на категорії, а то на господині, на учені, на писательки, на артистки, на репрезентантки, і т. д. — Чи вони дуже інтеліґентні? Коли донька вдалася в батька, котрого вона знає особисто, то мусить певно бути дуже умна. Він чоловік незвичайно бистроумний, а його бридке обличчя пригадує їй все бюст Сократа. Впрочім, жартувала, можна би в нім ще й тепер залюбитися.

Ті дами, відповів він, суть лиш ґаздині і репрезентантки; донька дуже музикальна і танцює дуже гарно.

Вона гарна, щебетала свобідно молода жінка, але дуже зарозуміла.

Він удав, що не чує її.

Вона має бути багата, говорила далі Оксана, і має мати дуже багато поклонників!

Він здвигнув плечима. Що це його обходить? Опісля відповів ляконічно, що „так“ і вдивився уважно у кружки диму із свого цигара. „Це і чинить її деколи інтересною“, докинув ще.

О скільки?

Ну, коли вона відпекується від женихів. Вони не мутять цілком її душевного настрою. Вона така певна в своїм поведенню, думки її такі виробл ні, і вона так розуміє кермувати ними, мо би вона лиш на те були, щоби їй піддавалися...

Отже вона царівна! кликнула Оксана (а я так і прокинулась при тім слові), а опісля додала зниженим тоном, мов в задумі: „Вона Полька“.

Він відповів, що Полька

Вона не прилучилась-би до її проєкту; правда, що ні?

О ні! вона не занимається такими справами. При ній не приходить чоловікови навіть на думку щось подібне. Вона не розуміє таких ідей. Але вона про те все свідомий скінчений характер. Вона належить до тих істот, котрі беруть життя так, як воно є; не дивиться на його, як на який тяжкий обовязок, або на яке марне діло, Одним словом, вона вірить в істнування щастя. Це подобається

йому в неї. Впрочім вона його нічо не обходить.

Мій погляд спинився на нім повно, довго Чому накидувалося мені знов якесь прикре немов почуття, немов переєвідчення, що ми віддалилися ще дальше від себе?

„Ми всі хотіли-би вірити в істнования щастя, або може і віримо всі!“ обізвалась я усміхаючись. „Хто знає!“

„Ну, так, вірити! Але не кождий має дар бути щасливим, а в неї є до того дар“, відповів він. „Суть різнородньої натури...“

Саме в тій хвилі почав старий стінний годинник вигравати якусь мельодію. Цей годинник остався мені по бабуні, я взяла його з собою сюди до пані Марко. Одного разу — ще дома — коли Орядин прийшов був в якийсь справі Маєвського до нас, т. є. до вуйка, чув, як цей годинник грав. Запевняв мене тоді при відході, що прожив дуже милий вечер...

Тепер замовк мов на розказ разом з нами і прислухуючись грі, потонув в якусь задуму.

Отся ніжна безпрет нсійна музика дзвеніла, мов прегарна казка з давних, минулих часів. Вона оповідала гармонійно і мило якусь простеньку, поетичну подію. Надала нам ніби инший взір і слух і наповнила серця якимсь тужливим сумом...

Чи це була отся мельодія, котру він тоді чув? Тоді, коли життя лежало ще перед ним, повне надій і блеску, а я, спрятавшися в незамітний кут кімнати, слідила за ними мовчки неустанно горячими, ожидаючими очима, слідила о кождий його рух!

Його очі шукали тепер мого погляду, а коли стрілися налякалися ми обоє.

Опісля сказала я трохи нервово: „Отця музика пригадує мені завсіди мою дорогу бабуню, а коли нагадую її, обгортає мене глубока туга за спокоєм. Що це таке може бути?“ А трохи згодом і немов по хвилевій задумі додала я: „Мені такі цілком старенькі дами симпатичні. В своїй тихій простоті і побожности були такі корректні і великі! н. пр. так як моя бабуня. Ви її не знали, пане Оряди, але в неї був дуже сильний дух і вона була дуже справедлива“.

„Її чоловік був військовий, споминали ви раз, Наталочко, правда — закинула Оксана.

„Мій дідо був капітаном. Бабуня оповідала, що жила з ним так пригарно! Твій дід (оповідала мені раз, не пригадую собі вже, при який нагоді) був ніжний і привітний супроти мене; взагалі не бував ніколи таким, як теперішні мужчини, що по простому не мають лиця, що перед ними мусять дівчата упокорюватися! О вона не любила, як казала модних мужчин!“

„Це правда“. обізвалася задумчиво Оксана, „теперішні подружжя инші; навіть і щасливі подружжя“.

„Вірність виходить з моди“, говорила завсіди бабуня журливо.

„Цього я не сказала би“, закинула молода жінка, „але тепер всі такі „всезнавці“, такі зівялі! Я не знаю, але мене обгортає сум, коли чую нераз, як наша молодіж кепкує собі з старих. Отся безідюзийність наших часів змоглася вже аж до край-

ности і робить людськість нераз брутальною, а молодіжи вона зовсім не-до-лиця. Може бути, що саме тепер панує лиш дух тверезости і ума, але чи і добра?" Опісля додала з відтінком гіркости в голосі: „Те, що я кажу, дише також старосвітчиною, правда, пане Орядин?"

„О, що-до того, то я згоджуюся зовсім з вами!" відповів він. „Для мене нема нічо прикрійшого над недозрілу фільозофію!"

„Що знаєте ви недозрілою фільозофією? хотіла я в нього спитати, однак замовчала. Саме в тій хвилині почувся був сварливий голос жіночий, лоскіт отвираних і запираних дверий, і незадовго по тім відмікнулися двері моєї кімнати та увійшла моя комірниця.

Це була Румунка, молода, маюча, бездітна жінка, що спровадилася з своїм мужем, інжінером при залізниці, на якийсь час до Буковини. Виглядала в сій хвилі розлючена, однак побачивши у мене мужчину погамувалася. З Оксаною познайомилася вже давнійше в мене.

„Я подивляю ваш смак, панно Верковичівно!" говорила лихою німеччиною галасливо, коли познайомилася з Орядином. „По що тримаєте таке страховище, як отся ваша Діяна? Чи знаєте? О один волосочок, а була би роздерла мою дорогеньку масюпцю Фітіцу! (так звалася її сучка). Роздерла цілком! Вона так налякалася, що й передо мною ховається. Мене то так розлютило!" Сказавши це, кинулася на софу і шпурнула шнурок якихсь коралів, котрих не пускала після звичаю свого краю майже ніколи з рук,

на стіл вперед себе, мов-би була на смерть утомлена.

„Страх!“

Я почала її жалувати, так само Оксана і Орядин. Орядин придивлявся їй з великою цікавістю, Румунка не слухала нас,

Вона була і чим иншим утомлена, не лиш тим. Це дурниця, з цього не робить собі вона нічого, і воно хиба лише пригадало їй все проче, що її тут нищить! Я, Наталія, знала це вже. Мені говорила вона о тім справді вже сотню разів, говорила при кождій стрічі.

Нехай собі лиш хто небудь уявить, як їй тут діється. Тут мусить вона сама ходити за глупими орудками для кухні і дому, а там у них ходив її муж. (Там все ходять по такі орудки мужчини). То псує їй за кождий раз гумор на цілу днину, а на остатку находить т ке, що все, що купила, купила зле. Нині лучилось їй знов таке. До лиха! вже що правда, а тут і пудру не можна дістати доброго!

Ми розсміялися, а вона ніби все ще гнівна, говорила дальше:

Дійсно тут чується вона дуже нещасливою, і плаче вже від тепер, що буде мусіла може ще спів року тут мучитися. Вона властиво не знає, що собі її муж думає! Ох, що за глупота, бути інжинєром!

Орядин замітив, що її муж пробуває певно дуже часто в дорозі.

„Розуміється, що в дорозі. В дома він майже гість. Кажу вам, я гину з нудьги!“

„Чим занимаєтеся звичайно?“ спитав її.

„Чим? спитала зчудована і видивилася на його своїми гарними, блискучими чорними очима. „Чим же маю заниматися?“ А по короткій задумі, підчас котрої гризла свої червоні викочені уста, відповіла: „Часом гафтую, деколи печу сама тісточка (тепер не варю дома, бо до тих слуг не стає мені сили), пю чорну каву, виходжу на прохід, переглядаю журнали, бавлюся з Фітіцою, курю... що-ж маю робити?“

„Дійсно, що-ж маєте робити!“ сказав Орядин. „Так самій жити!“

„Неправда?“ звернулася вона до його живо, мов би почула з його слів відгомін свого душевного голосу. „Нема до кого й слова промовити. Дома, в Ясах, то хоч і остаюся сама, та вже маю своїх знайомих, маю хоть з ким пійти до театру, а тут!“ Вона усміхнулася глумливо. „Тут наробили-би мої знайомі жінки такого крику, коли-б я пішла з яким мужчиною сама до театру, що аж мій муж налякався би! Чисто міщанські погляди! Як же мені тут жити?!“

„На вашім місці я не робив-би собі нічого з того!“ сказав Орядин. „Жив-би собі після вподоби. Що мене чиїсь погляди обходять?“

Я собі навіть так думаю“ відповіла вона згорда. „Я не привикла жити мов на шнурку. В нас уживають жінки иншої свободи, роблять що хотять. В нас і не дивує то нікого, коли чоловік з жінкою розводиться, а тут...“

Послідні слова сказала з лютостю, неначе-б хотіла розвестися з своїм чоловіком, а люди „дивуються“ і те здержує її від розводу.

„Так, так," звернулася до мене і до Оксани. „Ви иншого життя не знаєте. Ви не знаєте, що то значить свобода. Нераз як зайду ту, до одної з моїх кількох знайомих, то мені аж волос на голові дубом стає. Жінки і варуть самі і прятають в хаті і шиють і бавлять діти і вчуться — все нараз! А коли який мужчина вступить в хату, то втікають, як би на них налетів самий нечистий. А вже забавлятися з мужчинами, то — вай ді міні ші ді міні!*) І похитуючи жалісно головою, розсміялася. „Ні, я дякую за таке життя!"

Нараз звернулася до Орядина.

„Чого дивитеся так на мене?" І при тих словах вдивилася на його сама ожидаючим поглядом.

„Чи я дивився?"

„Розуміється!" Вона говорила в симпатичнім, а заразом роздражнюючім тоні. „Лучше скрутіть мені циґаретку і оповіджте що-небудь інтересне. На те я й прийшла сюди. Чи ви не Румун?" спитала його, хоч добре знала, що він Українець.

„Ні".

„Ну, я думала, що ви Румун, бо ви такі смаглявi".

Він усміхнувся і сказав, що „Українець".

Ах так! Москалів вона знає, але Українців ні, хоч знає, що вони мають прекрасні пісні. До них до Молдави заходять Українці з Буковини на роботу, а вона, пробуваючи нераз в літі на селі, мала нагоду чути, як співають, звичайно гуртом, при роботі Від одної молодиці, що вміла дуже добре по

*) По волоськи: „Ой, лишенько мов! або: „Горе мені!".

румунськи, навчилася щось трохи пісень. Вона зараз заспіває деякі, нехай він послуха; і не надумуючись довго почала пів-голосом:

„Задзвеніло, загуділо на панській долині,
Пішов голос по-під колос, по всій Буковині"...

А відтак перервала і сказала: „Ні цієї не знаю добре, але одну веселу знаю добре, бо вона дуже мене розсмішує". І схиливши кокетливо голову в бік, почала!

„Ти до мене не ходи, нехороший враже,
Я за тебе не піду, бо мати не каже.
Ти до мене не ходи, не псуй собі ночи.
Я за тебе не піду, бо ми ся не хоче.
Ти до мене не ходи, не псуй собі гроший,
Я за тебе не піду, бо ти не хорошій
Ти до мене не ходи, я тобі не рівна,
Ти простого хлопа син, а я деканівна!"

Так співала вона, перериваючи пісеньку веселим сміхом, а опісля забалакала знов про щось инше, а балакаючи задавала питання, на котрі не жадала відповіди. При тім гралася своїми коралями, мов дитина, а курила тютюн, як Турок.

Я занялася самоваром. Вона була так напудрована, а уста були в неї такі незвичайно червоні, що я встидалася за неї.

„Чому варите заєдно самі чай?" спитала в мене нараз. „Чому не заставляєте до того своєї старої Домки? Гу, який це страхопуд!" додала ніби жахаючись. „Дивиться на мене так дивно, що мені насувається иноді думка, що вибила-би мене, коли-б мала яке право до мене!"

„Я люблю те сама робити" — відповіла я їй спокійно, не звертаючи увагу на її послідні слова, „Це не трудна робота. Крім того не хочу старої

жінки за-надто трудити, вона й без того обслугує мене більше, ніж повинна за свою платню. Привязалася до мене, Бог знає чому, і вештається задля мене і так досить!"

„О ви!" кликнула Румунка з якимось усміхом, про котрий не можна було знати, чи він добрий, чи злий. „Ви не знаєте, що з такими людьми не варто бути добрим? Мужик все мужиком!"

„Ну, це річ погляду".

„Ах, що там річ погляду! — Коли хто вже раз слугою, то нехай обслугує, а коли хто вже раз паном, то най панує. Це також щось „боже" у вас, чого я не терплю. У нас инакше; бодай я не журилася би много такою старою квіткою. Apropos", додала пустотливо, „чи не вміє вона припадком ворожити?"

„Не знаю. Не питала в неї ніколи про те".

„Бо, бачите, в неї уста все затяті і аж викревлені, чоло зморщене, погляд мрачний. О, панно панно Верковичівно, вона мусить заниматись вороженням!"

„Я би цього не сказала!" відповіла я „але знаю, що вона змінилася, як сама оповідала, від часу, коли стратила своїх двох синів в страшний спосіб. Старшого, котрий був чемний і добрий, гординя своїх родичів, застрілив молодший, вже змалку лихий. Сидів довго, довго в арешті, а вона, щоби собі хоч того уратувати — не вірила, бідна, що це справді рідний брат зробив — крутила в суді, куди її також покликували, говорила неправду, і за то також покутувала. По мені мороз проходив, коли розповідала мені це. Тепер чоловік її лежить у шпитали, а вона ходить на роботу і з

того удержується. Тому в неї погляд мрачний, і тому може пригадує вам відьму?“

„Це ще і трагічне“, замітила Румунка, а по якійсь хвилині задуми сказала: „В нас то хоч ворожка розважить чоловіка, коли йому нудно, а тут!“

Вона звернулася до Орядина і попросила його защіпнути їй бранзолєтку на правій руці, котра в тій хвилині розімкнулася. При тім сперла свою гарну, білу, перстенями украшену руку на його коліно, і не зважаючи на те, що він, защіпивши бранзолєтку, взяв її руку в свою долоню, і ніби дивився на якийсь перстень, говорила далі: „В нас майже кожда селянка вміє ворожити. Нераз ідеш і подиблеш кусник якої шмати, або що небудь инше, то сам не знаєш, яким чином спинилось воно тобі під ногами, і чому? О, в нас розуміються на ворожбі — comme il faut“?

Я усміхнулася.

„Не смійтеся, ні!“ говорила вона зовсім поважно. „Впрочім ви переконаєтеся о тім самі; ми поїдемо конче на село!“ Тут звернулася живо до Орядина і Оксани, і заявила їм, що з поворотом до Румунії забере мене з собою. „Це добра думка в мене, неправда-ж?“

„О, певно!“ відповів з поспіхом Орядин, „Панна Верковичівна забавилася би там, повеселійшала, і прийшла-би до сили по послідних напруженнях“.

„Ще й як прийшла до сили!“ І з тими словами Румунка розсміялася. „Вона віддасться там, пане Орядин! Я вишукаю їй там якусь партію, якого гарного боярина і той вибє їй всі книжки

в голови. Хто-ж бо бачив щось подібне, щоби дівчина сиділа як писар при столі? фе!"

Вона сказала це так комічно, що ми мимоволі розсміялися. Орядин присунувся близше з своїм кріслом до неї і гравсяїї коралями. Вона це замітила.

„Що варта таке життя, а то ще для дівчини? То вже мужчина на те, щоби ломив собі голову над книжками; жінка на те, щоби лиш любила. Представте собі лиш, пане Орядин, як ученій заявити любов? Як можна з нею взагалі про любов говорити? Чи ви говорили-би?"

Він почервенів і розсміявся вимушеним, голосним сміхом.

„Бачите?" кликнула вона тріюмфуючо.

„Бачу", відповів він все ще зі сміхом, а опісля додав: „Якийсь поет каже десь: „життя то нужденна комедія, повна глупоти і сліз", а я, Орядин, додаю, що було би ще нужденнійше, коли-б не було тієї крихітки любови, що сама одна осолоджує і прикрашує життя та надає йому вартости".

„Чуєте, панно Верковичівно, чуєте, що пан Орядин каже?" запищала вона до мене, а я звернулася в тій хвилині до вікна, щоби укрити легкий румянець, що виступив мені Бог зна з якої причини на лице. „Чую", відповіла я.

„І що-ж скажете ви тепер?"

„Скажу тепер так, як казала і перше, що найкрасшим часом в життю є справді час любови. Зазнавати любови дуже гарно, розуміється, кому судилося!"

„О, любови можна все зазнавати, коли тілько хто хоче!"

„Так ви думаєте? я гадала троха инакше!“

„Ви! ви такі „божі“, що думаєте все инакше, як звичайні люди!“ закинула з легким глумом.

„Любов, то поважна річ, хоч би і в жарті“, остерігала Оксана на-пів поважно, на-пів жартом.

„Ну, так“, обізвалася Румунка, не надумуючись, а по хвилині додала: „Я не можу казати, що не люблю мужчин, коли люблю їх. Не можу говорити, що не люблю товариства, коли люблю його. Не можу казати, що монаше життя то мій ідеал, коли таким не є. Не можу казати, що писання, хоч би і одного листу, ущасливляє мене, коли противно, нудить мене на смерть“.

Всі ми сміялися.

„Ви справдішна жінка, наскрізь „жінка“!“ замітив з тонкою іронією Орядин.

„Це правда!“ відповіла Румунка. „Така правда, як н. пр. те, що гину з нудьги, що тужу за своєю батьківщиною, за своїм товариством і знайомими!“

„Шукайте розривки, робіть знайомства!“ радив Орядин.

„О знайомства!“ закликала вона насмішливо. „Тутешні жінки не мають ніколи часу, і не побачиш їх ніколи, і не діждешся їх ніколи!“

„Це правда“ вмішалася Оксана. „Наші жінки працюють дуже тяжко“.

„Ах, вони кухарки!“

„На жаль, і то правда!“ відповіла Оксана.

„Але вони самі тому винні“.

„Ті, що не хотять вірити в поступ, у то, що їх положеннє може поліпшитися, ті винні!“

„Я не знаю, як ви то розумієте, пані Оксано“,

закинула живо Румунка, котра не зрозуміла ясно слів молодої жінки, „але я вам кажу, що я думаю. Ваші жінки то як фіялки, але на фіялки не дивиться жаден мужчина. Про красу і запах їх говориться лиш, але ніякий мужчина не любить їх справді“.

Орядин усміхнувся двозначним усміхом.

„Не смійтеся, мій пане!“ кликнула майже люто. „Чи те, що я говорю, може не правда? Може оженитеся ви з фіялкою?“

Він спаленів, перестав усміхатися і спитав: „Звідки я це можу знати?“

„О, це знаєте ви вже тепер дуже добре!“ відповіла вона.

„А звідки знаєте ви це?“ спитав знов.

„Такі річи знаємо ми дуже добре! Ми знаємо н. пр. дуже добре, що мужчини приписують нам жінкам прикмети, яких ми зовсім не маємо в тій самій мірі, що й вони. Приписують їх нам тому, щоб оженившися з нами, мали за нас вигоду. Чого-ж запевняють нанеустанно, що покора, скромність, податливість, лагідність, мягкість, боязнь — жінці до лиця, коли переконують нас трохи не що годинн, що їм подобається як раз противне, а то — дух, дотеп, кокетер'я, живість, гордість і т. д.!“

Орядин не відзивався, хоч не зводив з неї очей.

„Так, так, дивіться лиш на мене, (і усміхнулася) пане Орядин; ми це знаємо дуже добре, і лиш панна Верковичівна мабуть цього не знає. Але коли прийде до мене, то я її навчу жити життям жіночим, привчу жити любовю. З своїх книжок не

навчиться того ніколи; з книжками вона й не зайде далеко. Мужчини бояться учених жінок, бо думають, що вони не давали-б їм ні їсти ні пити; а глупі фіялки взяли собі то до серця і думають, що здобудуть собі дійсно щастє, коли стануть кухарками; тай і варять бідні, тай печуть самі так, що поварили вже всю свою красу і ум, свої найкрасші літа і будучність своїх доньок"...

Вона урвала, розсміявшись якимсь пустим, зловіщим сміхом і встала.

„Іду далі", сказала, „треба ще піти в місто та купити дечого, а відтак хочу ще нині піти до театру, бо далі-далі перестануть грати".

Орядин піднісся живо. „Маєте вже білєт?"

„Білєт? Ні, ми маємо льожу".

„Шкода, я хотів вам чим небудь прислужитися". І Орядин ніби посумнів.

Вона усміхнулася і вдарила його свавільно коралями по плечах.

„З вас великий фарисей!" сказала. „Впрочім коли хочете мені прислужитися, то ходіть зо мною до міста, і поможіть нести коронки, бонбони і вахляр. Взагалі позваляю вам, коли будете чемно поводитися, відвідувати мене; розуміється", додала іронічно, побачивши на моїм лиці здивування, „що аж тоді, коли мій муж поверне. Приведіть і кількох дотепних товаришів з собою, мій муж грає дуже радо в шахи, а й я не нудилась-би так".

Він склонився перед нею глибоко і заявив з сияючими очима, що буде старатися, вчинити її волю, і що і він грає дуже радо в шахи.

Так? То може він навчить її цієї гри, бо в її

мужа нема терпеливости і він любить лиш з готовими грачами грати...

Він склонився у-друге а вона, звинувшися мов та гладонька гадина, та зібравши одною рукою елєґантско довженний шлєп, подала другу руку Оксані на прощання, а мені надставила з неказано ґраціозним рухом голови уста до поцілунку.

Я чогось змішалася, спаленіла, а відтак приступивши до неї, поцілувала її.

Відтак пішла.

Попращавшися з нами з поспіхом, пішов і він, заявивши, що має в місті також якусь справу до полагодження.

. . . . . .

Я стояла ще на тім самім місці, на котрім цілувалася з Румункою і холодила долонями лице, що палало в мене мов від огню. Оксана квапилася докінчити якусь квітку і зігнувшися над ґафтом майже в двоє, не бачила гіркого усміху, що грав біля моїх уст...

„І що-ж Наталонько?“ питала спокійним голосом, не відводячи очей від роботи.

„Нічого“.

„Вона не дурна“.

„Ні, але й не розумна!“

„Ну, так“.

„Але за те яка-ж гарна і принадна“.

„Так, але й другі є гарні і принадні, а вона яка-ж неінтеліґентна!“

Я мовчала.

„Хоч те, що говорила про ґіялки, правда“.

„Правда, Оксано, але й вона не ступає тою дорогою, що веде до щастя".

Молода жінка підвела очі і поглянула спокійно на мене.

„Котра дорога веде до щастя?" спитала.

Я здвигнула плечима: „Того не знаю! Але преціиь мусить якась дорога вести до щастя; дорога любови" додала я насмішливо·

„Думаєте? може"...

Трохи згодом і понурившись знов у гафт, додала: „Вони підуть також дорогою „любови". Ви завважали, як вони відразу порозумілися?"

„Ах так!" відповіла я; „але він преціиь не може її поважати!"

„О, мужчини люблять і без поважання; впрочім вона й не жадає чого иншого як „любови". Пощо цілувалася вона з вами? Я була би її трутила від себе. Ходіть сюди, нехай зберу поцілуєм назад те трійло, що вона зложила своїм фарисейським поцілуєм на ваші чисті уста, і не давайтеся їй ніколи цілувати!"

Я схилилася у-друге і наші уста злучилися довгим щирим поцілуєм. „Тепер був би... була-би пані Марко з мене задоволена", прошептала більше до себе, а відтак сказала в голос: „Ви не замітили, стріляла за вами очима і за ним, чи він споглядає зчаста на вас? Але і він, Наталко, і він не подобається мені".

„Чому?" спитала я зтиха.

„Я вже знаю, чому".

„Що він був повинен остатися?" говорила я несміливо.

„О, ні, не з тієї одної причини, але так взагалі. Поперше: Чого прийшов до вас тепер, коли ніби погорджував вами, а що найменше старався вас переконати, що ви йому байдужі? Чому не відвідував вас, коли жила ще Марко? Те що був на похороні, инша річ, хоч був би ліпше зробив, колиби був не прийшов. Мені видиться, що явився тоді з цікавости: з якої? То вже моя тайна, чи властиво комбінація. О, він стратив вже той змисл чистоти, котрий лучив вас давно. Ах, Наталочко!“ додала журливо „я журюся тим, що ви його любите!“

„Я не люблю його, Оксано!“ відповіла я непевним голосом.

„Не любите?“ повторила вона і дивилася питаючим поглядом на мене. „Я вам не вірю, бо ви дивна натура. Вжившися цілою душею в його істоту, любите його хоч не так, як давно, але любите фантазією; плекаєте фантазією то чуство“.

„Ні, Оксано!“

„Ні? Це було би гарно, тим гарнійше, що він вашої любови не гідний, і воно було-би ліпше для вас, однак признайтеся, що він впливає на вас своєю істотою!“

Я здвигнула згорда плечима.

„Ну, так, до цього я признаюся. Він впливає на мене, так як якась музична штука, котрою чоловіка раз упивався, а відтак по якімсь часі чує її знов. Другий раз не робить вона на його то само враження, але зворушує таки в нім деякі струни: вона-ж йому знайома! Ах, Оксано, він дитина тієї самої нації, що й я!“

Вона усміхнулася смутно і сказала півголосом: „А я би хотіла, Наталочка, щоби ви любили кого иншого".

„Кого? — я не питала. Спаленівши сильно при її словах, я відвернулася від неї і мовчала. В мені забилося серце, неначе-б мене зловив хто на лихім учинку. Я знала, що вона мала на думці Марка, але я не могла о нім з нею говорити. Мені здавалося все, що коли говорить зо мною про його, старається зазирнути в мою душу, щоби відтак донести о стані її йому. А того я не хотіла. Ні, нізащо в світі нехай не дізнається він, що любити любила я властиво його, що з довіррєм зверталася душа моя лиш до його, але що я берегла ту тайну в глибині серця і о ній не смів ніхто дізнатися. Ах, я була дитина, коли думала, що його розгнівало моє знайомство з Орядином! Що це могло його обходити? Непоборима сила тягнула мене до його, до спокійного, до вірного, до „аристократа духа" і я відчувала, що в пожиттю з таким чоловіком можна відзискати душевний супокій і пізнати те, що зветься щастєм, а він відопхнув мене і тепер осталась я мов без весла в човні...

Орядин?

В мене зморщилися мимоволі грізно брови і я зітхнула. Він — то пісня мого люду і я все буду оживлятися при її звуках, буду або радуватися або тонути в сльозах, а Марко... ні, на ним спинятися думками не слід. Ах, яке-ж щастє, що між нами лежить море!...

Я не помилялася; Оксана писала до його, вона зрадилася раз сама з тим передо мною, але

це не поможе йому нічого. Нехай пише йому, що я люблю Орядина, серце його нехай кровавиться як моє, щось таке бодай пригадує людині, що вона жиє...

„Так, так, Наталко!“ говорила Оксана далі, коли я не відзивалася до неї, потонувши в думках, „я хотіла би, щоб ви любили кого иншого, а Орядина викинули з серця. З ним не були-би ви щасливі. A propos“, додала нараз живійше, „пані Марко знала про ваші колишні відносини до його?“...

„Знала, Оксано, або що?“

Вона усміхнулася.

„Чи вам не приходило ніколи на думку, як вона ті відносини розуміла?“

„Розуміла їх так, як я“, відповіла я, зчудована тим питанням, „а то, що ми розійшлися ворожо і що перед кождим з нас лежить инший шлях, кінці котрих не зійдуться мабуть ніколи!“

Вона розсміялася тихо.

„Ви помиляєтеся, любко“, відказала хитро. „Вона була майже переконана, що з вас і Орядина вийде пара, і вона не мовчала об тім, Наталко!“

„Кому говорила о тім?“ спитала я з нетаєним страхом і в мені наче дух заперло... Ах, я вже відгадувала все...

„Свому синови говорила о тім...“

„А він повірив?“

„Спершу не вірив, але тепер вірить“.

„І що-ж, Оксано?“ спитала я, силуючись надармо усміхнутися.

„Що-ж! чи вам залежить на тім, щоб Марко знав правду?“

Я не відповідала. Здвигнувши гордо плечима, я мовчала з спущеними в діл очіма і упрямо стуленими устами.

„Це не добре, що ви такі горді: він також такий, і він не накинеться вам ніколи!“

„Чи маю я тому коритися?“

Її лице прибрало нараз вигляд холодний і вона сказала спокійним рішучим голосом: „Отже ви любите Орядина?“

Я все ще мовчала. Я немов завзялася не відповідати на її питання, не виявляти їй своєї душі і оставити її будь-що-будь в несвідомости. Чуство упрямости, котре заволоділо в сій хвилині мною, було таке сильне, що я чула, що переможе в мені і голос серця. Чи це добре було, я не думала, мені було це навіть байдуже.

„Любите все ще в нім те, що мав давно, а чого вже тепер не має. Ах!“ сказала нараз з нетаєним жалем. „Ви належите також до тих, що жиють більше чуством як умом, і котрих треба провадити, мов малих дітей. Тепер здалося-б вам десь виїхати, розірватися, відсвіжити ум, пізнати инших людий, а ви загребані, спрятані мов в улию, бачите лише його!“

„Чому ви мені отсе говорите, Оксано?“ спитала я в неї не без докору.

„Бо мені вас жаль і я вас люблю, як свою рідну сестру. Я не повинна се говорити, але скажу. Ви ніколи не могли жити цілковито. Ви виростали як та квітка, прикрита склянкою, що не розвивається безпосередно під впливом сонця, — і се мститься на вас. Справді, ваша сила вичерпається,

або перетвориться в шось хоробливе. Ні, вона перетворилася уже. Любов ваша до Орядина, це вже якийсь нездоровий обяв і я боюся, що вона поконає колись і ваше горде серце і ви піддасьтеся їй!"

Я стояла перед вікном, горда, холодна і з побліднілим лицем.

„Не бійтеся, Оксано" відповіла я, а серце моє сміялося: „З любови до Орядина, з любови до його... ха-ха-ха! і вона вірила в то справді?"

„Я не боялась-би, коли би не знала вашої чудної, неспокійної, незадоволеної натури!" закинула.

„Ви забуваєте, що мені остається окрім любови ще одно, а то література", сказала я.

„Ну так, я се знаю. Однак..." і усміхнувшись сумно вона урвала. Мабуть не хотіла заявити своїх думок, котрі були часом і моїми думками. А то, що моє одностайне безсоняшне життя відібється колись на моїх письмах, ба, що се й не може бути инакше і не принесе мені також щастя. Що сили улягнуть справді впливам обставин і вийде зі всего щось недозріле, може й хоробливе...

Трохи згодом розсталися ми і я лишилася знов сама. З болісно зморщеним чолом і затятими устами дивилась я довго ще за нею, але думки мої пробували деинде. Спершу далеко у того, который „не накинеться і мені", а відтак у Орядина. Це було смішно, коли вона думала, що я люблю його, але говорила правду, що я любила його „фантазією". Н. пр. тепер! Я вдумалася в його істоту, в його минувшість, в свою минувшисть, і чула, що він не

був мені справді цілком байдужим. Він зворушив мене болісно і мої мисли літали кругом його. По що приходив він? Що сталося йому, що звернувся знов до мене так, як-би між нами не було ніякого непорозуміння? Може він іронізує собі з мене? Це було правдоподібне, бо його поведення з тою легкодушною жінкою, через котру забув, що прийшов до мене, після всього, що між нами сталося, свідчило ясно за тим.

Мене обгорнуло огірчення. Я обставала за ним перед Оксаною, вступалася за ним перед Марком, зносила підозріння, що він мій „бог", а він має собі кити з мене? Чи це можливо? Взагалі, що я собі думаю? Чи з того, що він син мого народу, виходить, що я мушу думати про його і терпіти за його? Радше звернуся до тамтого, котрий, коли що любить, любить вже на віки. Але тамтой гордий і радше зречеться свого щастя, ніж „накинеться" мені, або розірве звязи між Орядином і мною! Він буде мовчати, а я не отворю також уст. Тепер мені ясне його чудне поведення, але ясне і це, як лихо розуміла мене пані Марко, котра чувала над його і над моїм щастєм! Хитаюся між обома, а не належу жадному. Чому було все так безсоняшно, невикінчено? Або отце чуство самоти — ух, як воно мене придавлювало!

Я почала терти нервово руки і ходити по хаті. Це чинила я майже несвідомо все тоді, коли мене взяла розпука, або неспокій.

Чи все те було наслідком способу мого думання, чи тому, що я жила сама і була незамужна? Марко говорила стілько разів, що чоловік і

жінки повинні іти разом, що одно доповняє друге — чи це дійсно так? Мені пригадується фільозофованнє молодої малярки, котра заєдно каже, що чоловік з незвичайними спосібностями ума не повинен вязатися за ніяку ціну в світі з другою істотою; що він повинен розвиватися сам без впливу тої другої істоти, щоб не піддатися з часом, не статися рабом того впливу, і жити самому, щоб не стратити свого властивого характеру.

Не знаю, по чиїй стороні правда, але відчуваю ясно, що одно стане мені спасеннєм, а то праця! Слава тобі, Боже, що вона остається мені і що я можу в ній шукати щастя. Коли потапаю в ній цілою душею, тоді всі, що заколочують мій спокій, відходять від мене далеко-далеко і я не чуюся ані с мотною, ані непотрібною, але противно, чуюся міцною, самосвідомою, спокійною...

. . . . . .

Тут кінчиться Наталчин дневник.

XIV.

В три неділі пізніше появилася Румунка з Орядином в театрі в льожі. Побачивши десь поміж видцями Оксану і Наталку, вона нахилилася до Орядина і прошептала:

„Отже вона тут; таки послухала і прийшла. Знаєте, вона властиво дуже гарна і моглаби мужчинам дуже подобатися“.

По його лиці пробігла поломінь.

„Ну так“, відповів змішаний, мов приловлений, на забороненім учинку.

„Ви знаєте, про кого я говорю?“ спитала вона.

„Про Верковичівну“.

„То ви слідили за нею?“ скликнула майже в голос.

„Але-ж ми очивидно в одній і тій самій хвилині замітили її — по волоссю!“ відповів з притиском і холодно. „Преціньїї волоссє мусить впасти в очі!“

Їй причулося, що в його голосі при послідних словах крилася злоба і то успокоїло її.

„Але вона не віддасться, Вассілі!“

„Ні“, відпов'в сухо.

„А знаєте, чому?“

„Чому?“

„По перше тому, що поводиться так гордо, мов би походила прямісенько з князівського роду, а по друге вона зовс м убога, а до того ще якась компаніонка“.

„О, то не завадило-б їй, що вона компаніонка“, замітив він.

„Не завадило-би, коли-б не була, як кажу така горда; впрочім, ні, подумайте лиш, компаніонка!...“

„Але-ж вона тепер не компаніонка, вона й не є нею з заводу, і давно не була нею. Її не можна навіть трактувати як таку, і я переконаний, що у покійної Марко вона не була простою, буденною товаришкою“.

„То тепер вона ґувернантка і учить чужі діти за гроші...“

„Бо не хоче сидіти на ласці у своїх кревних“.

„Гадаєте? ха-ха! бо бавиться в горду. Я її вже пізнала“.

„Справді?“

„Справді, і тому не віддасться. Представте собі: у нас пробував недовгий час брат мого мужа, молодий, живий, прегарний мужчина. Раз нудилися ми страшенно і він спитав, чи в мене нема під рукою яких знайомих дам, з котрими можна-би забавитися для розривки. Я оповіла йому про неї, а він і наперся іти до неї. І що ви думаєте? Ви думаєте, що вона була мені за те вдячна, що я дала їй можність познайомитися з нежонатим і

маючим чоловіком? Борони Боже! В першій хвилині мов налякалася нас; а відтак вдивилася в його своїми великими, миготячими очіма, немов хотіла зглубити всі думки його, а опісля закуталася в таку гордовитість, що від неї аж морозом віяло. Бачите, так мов би чинила нам ласку, що приняла нас, а не ми їй, що відвідали її в її келії. Я лютилася тоді так, що тиждень не могла дивитися на неї; він сміявся. „Це вона тому була така, що і ти була зі мною“, говорив він; „але ми знаємо, що тихі води береги рвуть. Коли зложу їй візиту сам, змякне зараз“. Щось в два дні потім убрався як найстараннійше, вистояв свою годину перед дзеркалом і пішов знов до неї, ніби по якусь книжку. Казав, що була така сама. Відтак відніс книжку, а вона не просила його навіть сісти! Тоді лютився так, що я не бачила його ще такого, а я сміялася так, що страх! „Що собі та компаніонка думає властиво? (вигукував він). Що може по неї прийде хтось? Що з нею оженеться хтось? З такою, що жила доси з примх великих дам?“ Він забув, що вона не була вже й компаніонкою, а хиба лише швачкою! Ви знаєте, Вассілі“, додала шепотом, „що вона шиє від якогось часу також за гроші? Я перехопила недавно її стару protegé, як несла спідницю, для якоїсь міщанки. Мені впала барвна матерія в очі і я кажу: О, це гарне, чиє це?“ А вона каже: „Одної міщанки.“ „Хто шив?“ питаю. А вона — ляп! що панна. „Як?“ кажу і чинюся ніби дурна вона уміє кравецтво?“ „Вона не шиє паням,“ каже, „бо немає стілько часу, а міщанські спідниці і кафтаники то так лиш летять

з її рук. От", каже, „все добре, як і звідси капне щось. Бідна сирота бореться з життєм, як може, тай тому і Бог її не опускає!" — Отже вона аж така убога, Вассілі! А хто би того всього не знав, думав-би, що вона Бог знає хто. Вона глядить вперед себе так, як ті справдешні аристократи; не знаю, у кого вивчилася вона так того. Ви знаєте, Вассілї, як високо аристократи носять голови? Носять їх високо, а дивляться в низ. Не обертають голови то в одну то в другу сторону, ні, вони лиш очіма водять. Того впвчилася вона мабуть уже змалку, бо чинить це зовсім невимушено. Коли підведе свої очі в гору, то я лякаюся її чогось. В неї такі дивні очі, Вассілі! такі великі, мов нерухомі, і миготять аж лячно! Брат мого мужа казав, що вона пригадує якусь реньску русалку, чи щось таке. Що то за мара, Вассілі?"

Він оповів їй леґенду про Льореляй.

„Ах, то она певно думає, що й она така гарна!" зашепотіла она злобно. „Певно тому така зарозуміла. В неї лиш уста дуже гарні, виразно зарисовані, з глубокими кутиками, а впрочім що-ж на нїй? Те все не поможе їй. Не заступить їй маєтку. Не правда, Орядин?"

„О певно", відповів він і зігнувся саме в тій хвилині по її вахляр, котрий держав в руці і впустив на землю.

„Через то й не вийде она замуж. Подумайте собі, яка би там у неї була виправа. Не так?"

„Так".

„А ви як думали, Орядин?" шептала завзято далі. „Що чому не вийде вона замуж?"

„Я думав щось инше!“

„Що?“

„В неї за багато крови будочности в жилах.“

„Що? що?“

„Вона за модна“.

„Модна? Ха-ха-ха!“ розсміялася Румунка. „Якже вона модна, коли в неї не побачиш і модні фризури? Яка-ж тоді я, Орядин, я, що в мене бачиш завсіди лиш саме те, що наймоднійше, що даю свої сукні шити до першої моднярки в Ясах?“

Він глянув на неї і по його лици промайнуло щось, мов жаль. Опісля взяв її руку, стиснув її і сказав ніжним тихим голосом: „Sie sind eine Rose ohne Dornen!“

Она усміхнулася вдячно і присунулася близше до нього.

„Не йдіть до неї ніколи, Вассілі“ благала пещеним голосом. „Я її не люблю...“

„Або-ж я до неї ходжу?“

„Ні, однак я вас у неї пізнала“.

„Ну так! це було щось инше... Мені прийшло щось на думку... я хотів щось довідатися“.

„Що? що?“ домагалася вона цікаво.

„Чи це правда, що син її померщої пані жениться з нею... Я так чув“.

„І що-ж?“

„О, нічо. Мабуть в тім нема правди ані крихітки. Мене не обходить вона нічого; а ви думали (він усміхнувсь на силу і поглянув за кимсь в противну сторону салі), що я хочу з нею женитися?“

„Я не думала так“, відповіла вона; „лише думала, що ви любите її!“

„Що за вигад!“ кликнув півголосом ще завсіди сміючись. „А впрочім хоть-би і так, то — як она раз сама казала — любити а женитися — це щось зовсім, зовсім инше...

Вона хотіла щось скоро відповісти, однак він схилився бистро до неї, стиснув кріпко її руку, і впявши свій, в тій хвилині майже горячий погляд в її очі, шепнув з притиском; „Неправда-ж?“

Вона змішалася, усміхнулася і замовкла...

*

Більше як пів року минуло з того часу.

Орядин не був більше у Наталки. Бував часто у Румунки, але з нею не стрічався і там. Вона не заходила до молодої жінки, хоч знала майже, коли відвідував її.

Стара Домна, що обслугувала і Румунку, оповідала все, коли бачила там кого чужого, хоть та не питала її ніколи ані одним словом.

„Вже що вона з тими панічами за вереск виправляє, що аж страх!“ оповідала раз, коли вернула звідти майже люта, бо мусіла бігати кілька разів на годину у місто. „Я вже постарілася, а чогось такого не виділа. Грає в карти, в якісь „фанти“, а курить, а пє чорну каву, що аж гидко. Мабуть і від неї стала чорна мов нечистий. А вже з тим що заводить, то нехай і не кажу!“

„З кім?“ спитала дівчина з тиха і в її грудях забилося серце скорійше.

„Та з тим, що подібний до неї мов рідний брат і що на скрипці грає! Він „за ніц“ не має її. Регочуться обоє, борються мов хлопці на толоці, з того не вийде певно нічо добре...“

Наталка відгадала все і не питала більше. Раз просила навіть стару не згадувати їй, що в її комірниці діється.

Одного ранку, вже потім, влетіла Румунка до неї заплакана, розгнівана і виповіла мешкання.

„Чому?“ спитала Наталка зчудована.

„Та якого лиха сидіти мені тут довше!“ відповіла і заплативши належні гроші, котрими орудував батько Оксани, вилетіла мов фурія, тріснувши дверми за собою. За кілька днів прийшла до неї попращатися. Між иншими сказала:

„Орядину скажіть, що най жениться з ким хоче, мене то нічо не обходить. Він нічо не заслужив доброго“.

„Скажіть йому то самі, пані“, відповіла Наталка.

„О, він тепер до мене не прийде!“ сказала і усміхнулася гірко. „Ви не знаєте, який він. Нині запалиться, обіцяє світ, а завтра вже холодний мов лід і мудрий, як той Соломон. О, я його ненавиджу! Скажіть йому отце, він до вас прийде“.

„Нехай не приходить“, сказала дівчина гордо.

„Ег, ви все такі чудні!“ загомоніла. „Я знаю, що він таки прийде колись до вас. Зацікавиться знов чим небудь і зайде; тоді скажіть!“

Наталка не обізвалася. Він не зацікавиться більше нею, бо вона осталася та сама, впрочім, що обходили її зносини сих людей? Для цеї жінки не мала вона ані крихти поважання, а його не могла вона цілком ганити.

„Знаєте, що я завважала?“ говорила Румунка таємнично. „Я замітила, що він вас боїться.

Перед вами хоче якимсь иншим бути. Це як раз добре. Раз, ще давно, сказав, що ви „модні“, а раз, що побідить вашу гордість і що це буде найкрасша хвилина в його життю. А раз був у мене і дивився за чимсь у вікно. Саме тоді вертали ви з проходу і переходили городець перед верандою, а ваша Діяна витала вас веселими скоками. Ви зігнулись до неї і поплескали її по голові“.

„Чи панна Верковичівна не приходить ніколи до вас тепер?“ спитав, не зводячи з вас погляду.

„Ні“, відповіла я.

„Розуміється відповів глумливо, „вона скорше загине ніж піде проти свого переконання. Вона все ще така сама“. По його устах пробіг дивний усміх і він додав по хвилині: „Колись переконається, що її погляди не відповідають життю і що такою, якою власне є, не вдержиться в нинішних часах“.

„Опісля випитувався, хто до вас найбільше заходить, чи у вас широка корреспонденція, і з ким ви найбільше сходитеся. О, він супроти вас, дивно, дивно, настроєний, і мені все здається, що ви могли би йому неодно сказати“.

Відтак, каже Румунка: їй видиться, що він ожениться дуже багато, бо раз сказав їй, що та, що схоче його імя носити, мусить мати трийцять тисяч; він крутиться коло якоїсь багачки, Польки, але рівночасно обсміває її: він не вірна натура, не вірна, мов та собака, вона його ненавидить! І обнявши дівчину притиснула її до себе, мов би проживала з нею цілий час в найбільшій приязни, і пішла. Наталка билася довго в думками, розби-

раючи ті її слова, а замітка, що він настроєний супроти неї давно, зворушила її чимало.

Ні, ні, говорив якийсь голос в ній, він її не любив уже. Все те було лиш відгомоном якоїсь гордости і пімсти. То лиш вона не могла відвернутися від його цілком, чувала над ним з далека, в затишку, чувала думками і серцем, не тратила вірп в його і в те, що їй здавалося в нім сильне і непохитне. Деколи звинялася перед собою за ті думки. Життя таке одностайне (вмовляла в себе), а він пригадує їй, що вона молода; крім того все те не вадило їй ані в праці, ані в чім иншім. А в то, що він хоче багато женитися і без любови, значить лиш за-для грошей, в то вона не вірила. Він був пристрастний, несправедливий, палкий, непостійний, але до того він нездатний. Він остався про те все ґрунті той сам Орядин, за котрим нераз так тужила гірко і котрого вона лучше знала, хоч і як віддалився від неї.

А Марко?

Про його чула дуже з-рідка. Оксана не споминала його перед нею майже ніколи, а коли спімнула, то хиба те, що він знаходиться там, або дешнде, і що не має надії вернутися скоро до-дому. Раз спімнула їй, що він писав між иншим і те, що в вільних хвилинах описує подорожі по всіх доси звиджуваних краях і що це мале діло посвячене комусь. Але кому воно посвячене, Оксана не казала, а вона й не питала. Образ його бліднів чимраз більше в її душі і знайомство з ним здавалося їй тепер лиш якоюсь прегарною мрією...

*

Вона скінчила писати свою повість, о котрій казала своїм товаришкам, що в неї вложила цілу свою душу і писала її кровю свого серця. На ту працю покладала, як казала, всю свою будучність.

Обставини, в яких жила, не були найліпші і вона проживала нераз гіркі хвилини упокорення. Це була правда, що вона заробляла гроші і голкою, однак що-ж було робити? Мешкання мала даром, мала також деякий заробок із своїх учениць, але те все не вистарчало на вимоги життя, а хоч вона і жила і одягалася скромно, то за те потребувала гроший і на такі річи, без котрих ніяк не можна обійтися інтеліґентному чоловікови.

Одного вечера зібралися в неї її товаришки і вона читала їм свою повість в голос. Нараз замітила, що малярка плаче. Це вразило її так сильно, що аж поблідла і на хвильку в читанню задержалася. Все те вразило й Оксану.

„Чого ти плачеш, Софіє?“ спитала Наталка малярку і видивилася на неї своїми сияючими, зворушеними очима.

Молода артистка не відповідала.

„Не можеш нам цього сказати? Чи воно тикається праці, чи мене, чи нас обоїх? Скажи, прошу!“

Дівча похитало головою, стиснуло їй щиро руку і присилувало себе до спокою.

„Це нічого, Наталочко, нічого“, казала, „це лиш нерви!“

Наталка дивилася на товаришку через хвилину допитливим поглядом і її обгорнули невимовно сумні чуття; однак лиш на хвильку; трохи

згодом успокоїлася цілком і читала далі. Чим довше читала, тим більше змінявся вигляд жінок, що нерухомо їй прислухувалися. Вони дивилися на неї так мов-би перед їх очіма заходила з нею зміна, мов вона перед їх очіма перетворювалася в щось нове нетикальне...

Вкінци сказали, що вона може з певностию надіятися успіху з цеї праці, пораяли, куди вислати її, додали відваги, збудили надії додали тілько охоти до життя, що вона того вечера не мов віджила, і стала такою веселою, якою не була вже давно.

Відославши рукопись, вона числила дні, коли дістане відомість про неї.

Коли на неї налягав сум, або ріжні недостачі, і клопоти її обставин пригнітали, мов тягар її душу, — пригадувала собі відослану працю і мов відчувала, що від неї ллється якесь світло; що вона „душа“ її істнования, і що все проче тепер в її життю річ побічна. Так, в тій праці спочивала її будучність, крилося її щасття, звідси походило для неї „життя“ і вона віддалася якимсь прегарним, пишним надіям, а душа її роз'яснилась, мов від сонця...

XV.

Було це пізною осенню, в рік по смерти Марко, коло десятої години перед полуднем.

В старім парку міскім устелилося по стежках і алєях сухе, з дерев упавше листє грубою верствою. Дерева з ясно-жовтим золотаво-блискучим, або червоним листєм, освіченим соняшним світлом, з-помежи ще зелених дерев впадало вже здалека в очі. А поміж величезними, рядом стоячими яворами і густо засадженими иншими деревами головної алєї звисала ранна мрака великими безформними шматами.

Свіжий, потрохи землистий запах наповняв воздух.

В парку панувала тишина і лиш кілька помічників огородника і кілька малих дівчат снувалося по алєях, змітали листя з доріг і вивозили кудись.

Крім них не було нікого видко.

Мовчазний парк з своїми алєями, з своїми дорогами до їзди і нерухомими, мармуровими статуями, лежав в своїй осінній красі поважно, мов

якийсь замкнений арістократичний світ, котрий випрашає собі всякого голоснійшого і живійшого руху, з винятком звуків пливучої води, або пташиного щебетання. Обємисті ґрупи старих бородатих смерек здавалися темно-сині, а між ними миготіло кроваво-червоне листя білих берез, облите ранішним промінням сонця, мов полумям.

По-над всім тим сіяло синє, безхмарне склепіння.

Наталка йшла до огородника, що мешкав десь тут в парку, увійшла в парк і звільнила хід. Ідучи містом скорим ходом огрілася надто і тінистий холод та тишина, що царювали тут, вразили її мило.

При ставі, що широко розлився, а обгороджений ажуровими штахетами лиснів з трави мов якесь величезне дзеркало, станула мимоволі.

Вода мала для неї незрозумілу притягаючу силу. Вона сперлася о штахети і споглядала з задумчивою цікавостію на гладку, нерухому, дзеркальну площу...

В ній відбивалося так виразно погідне осіннє небо з поодинокими білими хмарочками, і вершки дерев, жовті, зелені, темно-сині, червоні... Все бачилося тут, лиш здавалося все нерухоме, мов закляте і мов на глибокім недостижимім дні...

Їй стало гарячо і вона розіпняла пальто. Опісля вігнулася глибше над водою і в такій поставі якийсь час дивилася в глибінь...

Її обгорнуло чуство подібне до туги, забажалося їй почути на своїм тілі холодну воду, але не отцю, лиш иншу, рвучу. Спершу мусіла би над-

пливати на неї звільна, мов граючись, мов несміливо, приманюючо, а відтак чим раз скорше і скорше, чим раз живійше. Мусіла би напирати на неї, поривати її. Вона боролась би з хвилями, поринала-би в них, сміялась-би в них, сміялась-би голосним, бутним сміхом і аж від-так розкошувалаби в них...

Ціле прегарне, барвне окруження здавалося їй в воді красшим, ніж казка.

Нараз помітила себе. Чи так виглядала вона?

Чорний жалібний стрій і довга кропа, спадаюча з капелюха аж до землі, робили її ще вищою. Однак її обличчя видавалося їй иншим, як звичайно. Великі блискучі очі дивилися з лиця так спокійно, однак заразом так вижидаючо! Чого вони ожидали, чого? Чого-ж би? Вона усміхнулася. Їй пригадалася її повість.

Нагадавши це, здалося їй, мовби життя лежало перед нею як один прегарний, празничний день, як якийсь світ ясности, препишної, незнаної досі краси...

„Полудне", задзвеніло щось в ній, „полудне..."

Так, її полудне зближалося, це відчувала вона всіми нервами, в ній співало щось тисячами голосів про його, а й її окруження заповідало його.

І чому-ж би ні? Вона не бажала ніколи чогось неможливого, не жадала чогось такого, ані від людий, ані від обставин. Вона й не спускалася ніколи на силу других, не була і трусом, мала відвагу! Вона й не хотіла милостині від долі — всього того не було для неї. Вона чулася такою сильною

і здатною до життя, що здавалося, для неї не існувало нічого, чого не могла-би побороти!

В сій хвилині здавалося їй, що її душу освічує сонце, що воно миготить крізь її нерви, пронизує її, що в її жилах гонит кров скорше і що чує голосне життя в собі і кругом себе.

Начас прижмурила очі, мовби боялася, щоби то раювання її душі не згубилося через якесь инше вражіння. Їй було так мило і гарно тепер... саме, саме тепер... Коли отворила по хвилині очі і побачила свій власний образ у воді, впали їй в очі її незвичайно червоні уста.

„Я гарна!“ заговорив в ній якийсь голос.

Так, і вона почала приглядатися собі. Вона була дійсно гарна. Сніжно-біла, а до того великі, як сталь сяючі очі. Стать її була гнучка і стрункa отже була цілком гарна, в тій хвилині навіть дуже гарна... „Царівна“, навинулось їй на думку. Однак тут не було нікого, лиш вона сама... В ній заворушилася туга, така ніжна і непорочна, мов те безхмарне склепіння, синіюче у воді глибоко-глибоко. Вона уявила собі Орядина, а біля його себе...

Він був гарний... так, отже він і вона. Це булоби гарно, „цілковито“, як сказала-би Марко і як повинно бути.

На її лиці появилася ледве замітна краска. Вона усміхнулася тужливо, однак майже в тій самій хвилині спаленіла ще сильнійше, мов-би хто заглянув проти її волі нечайно в її душу. Відтак відвернулася на силу від свого образу і покинула то місце, зворушена, з горячим, спущеним поглядом, та відійшла скорим кроком в одну з тінистих доріг.

Але її думки погнались, мов ті барвні мотильки далі,—Так, він був гарний мужчина і в нім була „раса“, а що справді любила у його, то його руки. Вони мали в собі щось з інтеліґенції і були гнучкі і майже жіночі. Н. пр. коли звисали нерухомо з поруча крісла... Ті його руки була-би так радо держала в тій хвилині у своїх руках...

. . . . . .

По довгім часі отце знов думала вона над якимись певними відносинами між ним а собою, в котрих він і вона занимали-б якесь становиско, грали для себе посполу якусь ролю. Звичайно відсувала від себе все, що мало характер якого „закінчення“. „Так як вона є“, думала звичайно, „є добре і не потребує змінятися.“ Багато з инших подій не могло инакше зложитися — думала вона собі — і тому було-би нерозумно викликувати щось на-силу, або надто вже потягати до якої вини. Правда, його поведення боліло її, особливо те, що він немов встидався своєї колишньої любови до неї. Але тому й прозвала єго в своїм серцю „нерозумним“ і була би лучше умерла, чим виявила перед ним, що занималася ним. В тій хвилині була її душа так переповнена ним, що вона забула все, чим провинився супротив неї, та була би з ним „поєдналася“. Їй здавалося, що вона могла-би побороти всі його хиби і вплинути на нього так, щоб його химерна натура випросталася, чула в собі силу за двох, і то цю певну, спокійну силу, що не обманює ніколи. Коли-б він находився тепер десь тут в парку, вийшов з якоїсь алеї проти неї, н. пр. з он-тої широкої, обсадженої так густо липами, що їх віти

спіталися разом?... Показався наперед здалека, а відтак надходив чим раз близше і близше...

Ах, вони-би стілько говорили! Вона мала-би йому стілько сказати! Адже її вязало з ним стілько спільного! Перше — колишня любов, а відтак їх колишні зависимі обставини, їх терпіня в молодих, найкращих літах і інтереси їх народу — багато річий вязало їх; вона й не хоче розбирати всього. Між иншим сказала би йому і те, що він занедбався „духово", став поверховний, плиткий, що над ним взяла верх буденщина вже наскрізь і він не зреалізує ніколи ані одної з тих ідей, котрими одушевлявся давно, коли не опреться тим впливам буденщини. Так, отце розповіла-би вона йому. А він-би розлютився за це, і придумав-би в мить якусь „фільософію", що її ніби збивала-би. Вона сміялась-би сердечно! Ціла їх бесіда велась-би так живо, весело; вона-ж була нині так соняшно успособлена, як вже давно ні.

Ах, як він її раз любив!

Однак тоді вона не була такою як тепер, була ще дитиною. Коли-б це тодішне прожите можна тепер знов прожити, яке-ж сильне і самосвідоме було-би воно, в тім не було-би страху, ані перед тіткою, ані перед якимсь иншим світом! Вона мала-би відповідати лиш перед собою самою, перед своїм „я", котре не щадило себе, а було для неї тепер першою і послідною інстанцією, над котрою працювала, і котра коштувала її стілько труду і майже крівавих сліз.

Так, тоді „любилися" вони дуже, але не цілувались ніколи. Вона не цілувала в своїм життю нікого...

Вона відчула якесь вдоволення, що осталася аж така чиста. Тоді був-би він цілував її уста, а опісля помазані уста Румунки, а може ще й других подібних до неї.

Вона задумалася нараз над своїм колишнім „я“ і воно здалося їй якоюсь ніжною, безпомічною, освітленою істотою, котра не мала нічого спільного з тою, котрої очі споглядали ще перед хвилиною так дожидаючо. Відчула, що коли-би то її колишнє „я“ було обиджене, то обиду ту могла-би відчути повно лиш тепер. Сонце почало припікати і вона сховалася в тінь алеї.

Опавше листя стелилося грубо по дорозі і її нога аж потапала в нім; однак вона гралася ним і ходити в нім було їй приємно. На гарних корчах, що росли між деревами і прикрашували алею, висіла велика павутина, а зрошена ранішною мракою, лисніла проти сонця, мов срібна сіть. По гиллю дерев і між листєм шолопалися тайком великі боязливі птахи: инші сміливійші гойдалися бутно по галузю, а знов деякі голосно щебетали. Все те, здавалося, пануючу тишину ще збільшало. Чим глибше вона заходила, тим більша тишина окружала її. Парк лежав ще в півсні і їй здавалося, що находилася в лісі. Вдихуючи повними грудьми пахучий воздух, силувалася майже несвідомо затерти чувство самотности.

Якийсь туркіт повозу збудив її з задуми.

Вона чула, як він над'їзджав чим раз близше і що мине її небавом.

Не звертаючи голови в ту сторону, уступилася на бік з дороги. Аж коли повіз минав по-при неї.

підняла очи. Вони подибалися з двоїма великими чорними, майже нерухомими очіма якоїсь молодої дами, а опісля з очіма Орядина...

Чи вона відхилилася? Цього не знала напевно. Її щоки горіли мов по якім ударі і вона лиш бачила, як довга спина цеї дами зігнулася ніби з питанням до його. Між обома дамами (і якась старша сиділа там) зазріла вона мимоволі ще раз його лице. Їй здавалося, що воно мало вигляд таких лиць, що готові все до послуги...

Механічно звернулася в иншу, алєю і так само без думки усілася на першу лавку, що подибала.

Чи не покрилося все румянцем сорому? Все, що було з нею досі однодушне?

Вона була-би припала до землі, була-би зарила лице в листя зі встиду, що її душа роздяглася до наготи, а на те лучилося їй отце!

Вона відчула як на неї вливало щось таке, що була-би найрадше землю розривала. Така ганьба!

Так сиділа вона на лавці з заслоненим обличчям, похилена глубоко до землі...

Оскаржувати когось? Н. пр. його? Ах, то не випадало! Її чуство справедливости було надто вироблене, щоб могла то вчинити. Між ним і нею не було прецінь ніяких певних відносин і тому він не був винуватий, а вона з тими довгими плечима не була також винна... отже що?

Вона затяла зуби і була би в голос ридала, однак погамувалася і била тілько мовчки пястуком о поруччя лавки... „Марко! Марко!“ простогнали її уста! Чому не було його тут, щоби всту-

пився за неї; ні, коли-б він тут був, то їй таке було-би не лучилося...

По якімсь часі успокоїлася трохи.

Що обходило її те все? Нехай він жениться з тою з довгими „плечима“, що була йому така інтересна і що знала другими так славно кермувати; вона була багато, а Наталка (вона ступала так гордо, коли переїзджали поуз неї) боролася з обставинами до утоми. Вона певно не знала нічого про Наталку і про її знайомство з Орядином, не чувала нічого про його минувшість, його приватне життя, про Румунку. Вона росла у своїх родичів в теплі і на сонці, мов та пальма в оранжереї, доки не з'явився він. Для того було-би несправедливо ненавидіти її.

Однак він...

Її ціла душа перенялася нараз сильною жадобою закинути йому якийсь брудний вчинок. Він мусів в її очах упасти, щоб їй полекшало. Вона пірнула думками в його минувшість і їй пригадався один випадок. Раз попалася йому якась невинна істота в руки і він вкорпстав її темноту і незнання в свою користь. О, це був дуже підлий вчинок, і гриз її, мов червак, але на тім не скінчилося. Вона хотіла ще винайти, щось инше. Спрятала лице тіснійше в долоні і підчас коли її уста тремтіли злобно, вона блукала думками далі. Різнородні думки плуталися і вганяли по її голові, однак жадна не вдоволяла її. Аж по якімсь часі підняла бистро голову і її очи заіскрилися зимним ледоватим блеском.

Вже щось має!

Вона була Полька, Полька! Він ненавидів Поляків, а її висмівав навіть, але що мала маєток...

Так, вона належала до цього народу, що угнітав і переслідував Українців цілими віками, корив, батожив його, розбивав його силу і висисав його кров; понижав його і глумився над ним при кожній нагоді, накидував насильно своє панування, а до світла і висоти не допускав; орудуючи брудом і підлістю сам зрестав, а тимчасом її нарід... О Боже, Боже, де правда?

Перед її зворушеною душею стала нараз ціла сумна історія її народу. Виринула горда козаччина, станула і теперішність; той визисканий, на нічо зведений, що не зазнав ні добра, спочинку, що його доля — голодувати кривавою працею сильнійшого фарисея!

Вона розсміялася гірким сміхом.

А він, що знав об тім всім, ростив давно сам ненависть в її груди до них, він, висунувшись працею одного такого раба на верх, ліз тепер ворогам тим під ноги, повзався і запродався!

Запродався! Так, бо він її не любить.

Ох, чому-ж не охоронив його талісман любови! чому не йшов за голосом серця, перед котрим корпться все, котрий єднає і найлютійших ворогів, і перед котрого потугою щезають всі ріжниці; о, чому не любив цеї Польки?

Чи він збожеволів, чи упав дійсно так низько?

Вона підвела голову, слухаючи гомону з тої сторони, в котру покотився екіпаж. Чи він не вертав ще, щоб вона прозвала його тим прізвищем, яке заслужив собі?...

Опісля піднялася в цілім своїм гордім рості, піднесла руку і погрозила нею в сторону парку, а уста її прошептали з неописаною погордою якесь одніське слово...

Тепер була вже спокійна, не мала з ним нічого спільного і не мала жадної страти. Ліпше вмерти, ніж станути з таким пятном перед своїм народом, сто раз ліпше вмерти!

Вона силувалася відвернути думки від його і від цілої тої справи, хотіла отрястися з них, мов від чогось улазливого, пригноблюючого, однак його лице з огидно услужним виглядом і великі чорні, вибалушені очі тої дівчини пхалися їй раз враз перед душу... Вона була майже гарна і виглядала по панськи; те признавала вона їй охотно...

Нараз пригадалася їй її праця і мов камінь упав їй з серця. Вона піднялася з свого місця обтріпала сукню, повідчіплляла поодинокі листки, що попричіплялися були до неї, і відітхнула лекше. Нагадавши це, немов віджила.

Що вона могла забути свою працю!

Адже в ній спочивав її світ, ожидало її якесь щастя! І вперше відчула те цілковите вдоволення, яке подає праця тому, котрому здається, що життя не зберігає для його вже нічого більше. Так, праця не обманила ще нікого, бодай того ні, хто шукав в ній відради і шукав більше, чим буденного щастя...

XVI

Було це з кінцем грудня і між четвертою а пятою годиною по обіді.

Небо заслонилося одною величезною понурою хмарою. Скажений вітер гнав улицями, вив диким зойком, а густі платки снігу, що сипалися мов без тямки з небес, металися шаленим летом у воздусі. Вони клубилися, розліталися і покривали хутко землю білим покривалом, а по дахах, деревах і віконних примурках устелялися білим пухом...

Наталка придивлялася заверюсі з задумою.

З її вікна було видко в далечині одну часть міського парку. Він тягнувся далеко і становив великанську картину, котра пишалася кождої пори року иншою красою барв. Зимою лежав хмарно, неприступно, сповитий в білявих мраках, мов у заклятім сні.

А нині! Хто-би відважився нині заглянути в його глибінь, підслухати, як перешіптуються старі великани-дерева, як стогнуть, коли вихор влетить між їх галуззя і стане вгинати їх корони!

Він божеволіє довгими, пустими алеями, глузує собі з них і свище...

Вона пішла-би.

Для неї має кожда борба якусь притягаючу силу. Ще дитиною не могла раз якось опертися примані такого вихру, і висунулася тайком на двір, щоби „летіти". Вітер грав її волоссєм, розвіявши його буйно, і бив ним в лице і плечі. А вона, дрібна мов пташина, розпростерла руки широко і, розмахуючи ним мов крилами, сміялася голосним сміхом, викликуючи раз-по-раз: „Бабуню! я лечу, лечу, лечу!..."

„Дурненька", ніби лаяла опісля бабуня, розчісуючи довге, неподатливе її волосся. „Ти певно хотіла, щоби тебе кудись вітер поніс і щоб собі головку розбила!"

„Я не дала-би розбитися, бабуню. Я би вхопилася чого небудь і держалася-б сильно, сильно. Я хотіла би літати, бабуню..."

„Лиш пташки літають, а ти не пташка!"

„Я не пташка, але-ж я твоя голубка: не правда? Ти казала!"

„Я казала, донько, казала!"

„Тому й я літала-би, бабуню". І прикривши нагло лице долонями, станула нерухомо.

„Куди-б я залетіла, бабуню?"

„Куди-би хотіла".

„Де-ж н. пр.? Де птахи залітають?"

„В полудневі, теплі краї, дитинко".

„В які теплі краї?"

„В такі краї, де сонце дуже гріє, а ночі ясні як дні, де тепла далеко більше як у нас і де не-

мов вічне полудне. Там н. пр. ростуть дерева а й цілі ліси дуже великі й красні, вічно зелені, буйні, горді, сягаючі аж під небеса. Там ростуть великолистні пальми, кокосові дерева, мірти, олеандри, прегарні цвіти; там літають великі барвні птахи, яких у нас нема, і такі самі мотилі: там літають золоті мушки, прозорі, барвні комахи. Там жиють пишні олені, красні дикі звірі, льви, тиґри; там ніколи не скошувані трави хвилюють як море".

„Йой, бабуню!„ кликнулала вона і розсміялася з якоїсь нервової розкоші, а тілом її пробігала дрож, „йой, йой!"

„Що, душенько?"

„Я хочу в теплі краї!"

Її широко отворені оченята зоріли з лелієвобілого личка дивним блеском, мов бачили те все перед собою.

„Кажи ще, бабуню!" натискала нетерпеливо, не зводячи очей з уст бабуні.

„Там гарно жити! Там такі тихі, глибокі, цілком сині води, що перед ними аж страх збирає, і величезні ріки, що біжуть із скал, а спадаючи з них, прискають шумом мов перлами і наповняють тим далеко кругом себе воздух, а гук того спаду чути милями й милями. Перед красою і силою того всього чоловік німіє!"

„А на все те світить сонце?" перебила вона нараз без віддиху.

„Світить. Все миготить, блестить, гарне мов у казці. Знаєш?"

„Знаю. А потім?"

„А потім є там такі ліси, котрих віку ніхто

не знає; вони стоять вічно у воді у дзеркалі. На тій воді плавають водні цвіти, і ріжнородні дикі птахи. От-таке там; а є й таке, чого люди не знають, бо в глибінь таких лісів негоден жаден чоловік зайти. Там, так гарно жити; для того і птахи летять туди, однак туди летиться через море!"

„І я летіла би через море".

„А як-би утомилася?"

„Ні, ні, я не втомилася би?"

„Звідки-ж ти то можеш знати?"

„Але-ж я не хотіла-би утомитися! Я-би летіла, летіла, з цілої сили летіла би, щоби не втомитися. Ти чуєш, бабуню?"

„Чую, рибчино!..."

І так стоїть вона й тепер мов в ожиданню безнадійнім. Її лице бліде, утомлене. Уста стулені скорбно, лише очі в неї промінні і повні думок.

Кругом неї тишина. Її артистично уряджена кімната нині її пригноблює. Цвіти в коши, якісь пової і випещені пальми немов дрімають, в тій тишині вона неначе чує життя власної душі.

Її уста кривляться від легкого глуму і вона думає: „Чому я жду? Чому вірю я?" Вона думає про свою працю. Їй відослали рукопись повісти і то без всякого пояснення. Від часу до часу мучиться вона думками, з якої причини вчинили це і чому не прийняли її? Чи вона була без вартости? Чи може не відповідала „великій публиці?" Пишучи її, думала вона про публику, хоч — що правда мало. Її товаришки упевняли її, що це неможливо, щоб ся повість не придалася, а однак... однак відкинули її! Вона гризлася дуже, була

трохи не в розпуці, і чула, що коли повість не придалась-би справді, то це був-би найтяжчий удар в її життю. Опісля порадила їй Оксана одного видавця, про котрого знала на певно, що принимає подібні праці як Наталчина. Вона й послухала її і відослала рукопись туди.

Тепер вижидала відповіди.

Сама не знала, чому вірила, що там приймуть працю. Правда, поміж то чуття мішалося і почуття сумніву. Вона ніколи не мала щастя, однак чому не мала би його сим разом мати? А знов... чому-б мала його мати?

Вона відвертається від вікна і проходжується повагом кілька разів по кімнаті.

І не знати, чому все таке мертве і бездушне? Таке тупе! Н. пр. ціле її окруження, меблі, образи, а навіть цвіти! Вона спинилася біля свого ліжка, над котрим находився образок: Христос на Оливній горі. Недалеко його висить револьвер. Він набитий. Пані Марко казала його як раз перед своєю недугою очистити і знов набити. Він висів завсіди у неї над ліжком; до того привикла вона ще з дому свого батька на Угорщині, котрий казав, що жінці зброя потрібнійша як мужчині. Тепер висить над її ліжком.

Вона усміхнулася іронічно.

Їй не треба зброї. До неї не прийде ніхто рабувати; впрочім вона не боїться нічого. Але отця зброя то одна річ, не така тупа і мертва як всі прочі. Це була така річ, що вимагала на кождий випадок боротьби й сили...

Опісля спиняється її погляд знов на образі

Христа. Вона любила цю картину дуже. Це також щось таке промінне, освітлене саме собою! Ніякий ум не сотворить людянішої науки від Його. І Наталка нагадала собі це речення Христа, що покійна Марко повтаряла у своїй недузі.

Приступивши до вікна, впялила знов кудись свій погляд. Вона думала про смерть цієї женщини, про це, що потім станося, і про Марка. І тут кепкувала собі доля з неї. Звела їх разом, щоб пізналися, а відтак розвела — чи не на віки? Він не пише до неї, мабуть забув її, і вона не знає про його нічого. В глибині її серця спочивав його образ мов свята памятка, котру береться лиш раз в-рік у руки. Так, він остався для неї чимсь, що піддержувало довірря до людей, якоюсь оживляючою споминкою. Її життя таке одностайне й безбарвне, що лиш ті у його матери прожиті роки є в її життю красні, особливо ті з ним прожиті шість неділь. Бо яке-ж воно в-загалі? Коли-б вона хотіла писати історію свого життя, то яка-ж була би то сумна й одностайна повість! Її життя то лише те, що вона перечула! Чи це може бути інтересне? Або то, що вона тілько тужила, або тілько передумала! Ба! то не належить до офіціяльної історії жінки і не мало-би жадної вартости. Під „історією жінки“ для „широкої публики“ розуміється щось зовсім инше...

Однак вона була собі сама винна, що в неї не було такої історії. Вона горохобилася, не хотіла в ожиданню буденного щастя отупіти, бажала осягати щось більше, як звичайні, цілі і попала в якісь конфлікти. Чи видобудеться з них і побідить

те, що старається неустанно мутити спокій її душі і гамувати її в її намірах? За в е те, т. є. що не ступає дорогою буденщ ни, покутує вона. Вона п кутує радо з якимсь вдоволенням, з гордостію. Нестерпиме було лиш те, що вона чу ася з всім тим самотна, і що то почуття самотности гризло її, куди-б і не повернулася. Що правда, тому було винно по части і її становище в суспільности, воно па аліжувало її варт сть.

Нераз уявляла собі, що розмовляє з людьми, котрих знала лише з опису і про котрих чувала, що відзначалися або поважною умовою працею, або якими небудь иншими спосібностями. Иншим разом знов переживала в уяві сцени, в котрих відограваля якусь ролю, що в ній терпіла несказано. Думала так живо, відчувала так сильно, що аж плак ла. Чому чулася вона такою самотною? Чому боялася зрадити щось з своїх думок і почуваннь?

Але ні! Вона не боїться. Вона вискаже все пером і аж тоді стане їй лекше, але чи її нарід дасть їй право промовляти до його, чи вона спосібна до того?...

На дворі лютилася заверюха так, що заслонювала всякий вид.

Вітер бив снігом о шиби, розносив його цілими масами, вив з углом хати і в комині.

Ах, коли-б вона уміла музику, н. пр. вміла грати на фортепяні, або коли-б хоч мала фортепян у ебе. Вона викликувала-би поодинокі тони і вслухувалася-би в них. Вона прислухувалася-би їм ще й тоді, коли-б вони, розплинувшись уже в

завмираючий звук, істнували-б лиш в памяти. Тоді не була-би її душа така самотна...

За нічим їй не жаль, лишь за тим, що її не вчили музики. О, яка сила чуття пішла-би в неї в тони! Ні, вся її сила виллялася-б в них і вона чулася-б щасливою. Її гру назвали-б може пориваючою, а тимчасом її думки пригноблювали мов недугу!

Як-би тепер Орядин прийшов, саме тепер в ту заверюху, як-би вона радувалась!

Впрочім це не була правда, що він женить-ся з тою „з плечима". Вона не бачила їх більше разом, а одна з її знайомих оповідала їй, що він кепкує собі „з тої" і що вона йому цілком байдужа. Перед кимсь там мав навіть сказати, що старий мусить розум своєї доньки добре маєтком наштукувати, бо вона своїми „приватними чеснотами" не привяже нікого, і що в неї виплекані лиш панські примхи. Може бути, розповідала, що то вона залюбилася в нім, але він в ній ледве. Впрочім що йому шкодить бувати в т кім елєґантнім домі? Вона не вірить, щоб він з нею женився; він займе нині-завтра независиме становище і поведе до слюбу яку доньку своєї нації...

Отже її комбінації були фальшиві і вона засуджувала його несправедливо; вона може з ним знов говорити. Вона й не бажає від його чого иншого, він їй байдужий. Нехай любить кого хоче, нехай ним другі кермують, але прийти до неї і побалакати з нею може він. Чому вона має проводити життя так безкровно?

Її обгорнула майже нетерпелива туга за ним.

„Коби прийшов, коби прийшов!“—така думка вчіпилася її і дзвеніла неустанно в її душі.

Читати, або писати вона нині не може. Все те не вдоволяло-би її нині; таке заняття за спокійне, за слабе; вона відчуває нараз всю мертвоту такого заняття, його безпомічність і неміч супроти такого настрою, в якім находилася саме нині. Вона надто занепокоєна; її душа перенята якимсь передчуттєм і вона просто мучиться...

Немов утомлена опускається вкінци на фотель, опирає голову недбало о його поруче і слухає. Раз як лютує метіль, раз як тикає годинник, а знов як недалеко її ніг віддихає спляча Діяна. Приглядається на-пів замкненими очіма цвітам і їх листю; силується підхопити, як ростуть. То знов думає над Бог зна чим...

. . . . . .

В сінях отворилися голосно двері і почулися скорі кроки.

Вона прокидається немов зелєктризована, її серце зворушується болісним передчуттєм і стукає несамовито. З затаєним віддихом розбирає вона той хід; ні, тепер вже пізнає його з певностю. Піднявшись блискавицею йде до дверий і отвирає їх.

„Орядин!“

„Це я?“

„Ах, я знала, що це ви!“

Вона цілком зворушена. Вона хотіла-би, щоб він відразу скинув бурнус, отряс його з снігу, щоби усів і говорив. Утихомирює Діяну, що збудилася і гаркотить, стріпує йому з шапки сніг і вдихує радо свіжий воздух, що він його вніс з со-

бою в кімнату. Вона говорить і сміється. Говорить раз-по-раз, що вона знала, що він прибуде. Опісля просить усісти.

Тут! Або ні, тут може; тут вигіднійше, ліпше. Або там на кріслі, в котрім саме тепер вона сиділа. Там паде на ноги світло полумя з коминка, в котрім горить огонь.

Вкінці сидять уже обоє. Вона обняла білими руками коліна і дивиться на його своїми великими, блискучими очіма дожидаючо. Її незвичайне оживлення впливає на його стісняючо і він відгортає раз-по-раз нервово з чола волосся. Опісля усміхається.

І що-ж вона поробляла?

Вона сміється. Вона аж мучилася в тій самоті. Думала вже кинутися в метіль і йти куди небудь. Відтак числила віддихи сплячої Діяни; потім думала про Бога, чи властиво про Ісуса Христа, і що це на її думку зовсім не мудро вважати себе великим, тому що не віриться. Що Флямаріон викликав раз давно в ній чудні ідеї, котрі її вдоволяють в квестії релігійній і що він мусить бути благородний чоловік. По тім сміялася знов. Це все не інтересне; нехай він щось оповідає. Це він дуже гарно зробив, що відвідав її саме нині; це просто добрий учинок; вона нині так чудно настроєна, особливо з полудня прикрі чуття просто давили її.

Її нервовість, повна ожидання, виводить його з рівноваги і він, придивляючись їй, як говорить, мішається сам, здається, йому не достає відваги говорити.

В кінці оповідає, що був в її батківщині, що відвідав і її кревних, привіз їй листи і поздоровлення від панни Марії і від тітки. Катя вже цілком доросла панна, котра мабуть скоро віддасться. Все осталося там по старому, гори, котрі вона так любила, місто, люди... лиш вуйко постарівся замітно. Впрочім він казав їй, „одиноке дитя одинокої його сестри“, поздоровити і переказати, що її фотографія висить над його ліжком, та що він її так завсіди любив, у тім високім ковнірі Штуарт і з спущеними косами; він її не забуває і навіть вибирається відвідати. Зоня за кілька неділь вінчається з своїм давним поклонником, з колишнім правником... чи Наталка собі пригадує? Він співав заєдно з нею дуети прегарним баритоном... О, вона пригадує собі.

Він оповідав, а вона перебивала йому питаннями, двома-трьома нараз.

Спогади з рідних сторін відсвіжилися в ній так сильно, що вона мов бачила все перед собою. Дім, в котрім виросла, кімнату, в котрій мешкала разом з бабунею. Дім Маєвського з вис ченими старинними смереками перед ґанком, його „панський“ плеканий город, з білими штахетами. А відтак їх город, де по алеях вона нераз б гала мов стріла, а д'ти ловили її, одного разу навіть і він. Тоді зачіпилося її, довге волосся за якийсь корч і він спіймав її. Ах, вона сміялася тоді так сердечно, а всі діти разом з нею; а в його аж очи горіли з якоїсь шаленої утіхи...

У всіх тих спогадах, що минали по-при її

душу образами, виринали прегарні гори буковинські, улюблені її поодинокі скали і яри...

Все те було таки дуже гарне. А тепер? Тепер ділив її від того лиш час.

„Все те було таки дуже гарне!“ відозвалася вона нараз в голос, і споглянула на його.

„Що таке?“

„Все те, що було; минувшість. Чи не так?“

„Для мене вона мертва“.

„А для мене ні!“

„Це звичайно так у жінок“.

„Що?“

„Ну, жінки кохаються звичайно в минувшости“.

„А мужчини ні?“

„Взагалі ні. В мужчин переважно будучність на очі“.

„Отже й у вас так?“

„Чому-би і в мене не мало так бути?“

„Давнійше були в вас инші думки“.

Він сміявся.

„Давнійше!“

„Ви переконували мене, що не вірите в ніяку будучність“.

„Я був огірчений; я був хлопцем. Хто би впрочім розбирав такі слова!“

Вона дивилася зчудована на його.

„А я думала“...

„Ви думали! Я сам думав тоді“, казав він усміхаючись, „значить: в тій хвилині думав, коли говорив це. Однак, Боже мій, час із своїми проявами не минає попри чоловіка безслідно. Його поривае могуча струя життя в собою, і кождий

рік, ба, кожда днина відобє на нім своє пятно і він міняється н свідомо. На властиву квінтенсенцію життя приходить чоловік аж з часом. Впрочім я мав тоді по-части й слушність. Будучність то як блудне світло. Вона спиняє уживати краси життя, вона то — старість. В погоні за нею роздроблюємо сили і ледве добачуємо те, що нам подає теперішність".

„Це правда", відповіла вона задумчиво. „Ідє головно о те, як властиво чоловік захоронується супроти життя".

„Так. Від того залежить чимало. Я пересвідчився, що ще наймудріше заховуватися пасивно, і дбати передовсім о себе".

Її очи замиготіли.

„Значить, не бажати нічого, не давати нічого, бути недвижним, мов та багниста вода?" промовила з перелетним усміхом.

Він спаленів.

„Чому не бажати і не давати нічого? Я не думав так. Я думав, що все має свій час і наступає само собою. Прискорювати які небудь події, або обяви, то нерозумно і нема нічого поганійшого і шкідливійшого над передвчасні твори. Вони пригадують каліцтва. Моя фільософія дише мужицтвом", додав опісля глумливо, „неправда?"

„Мужицтвом? О, ні — але малодушностю!" відповіла сумно. „Ждати! Боже мій, все, все лиш ждати!" Ці слова вимовила з якоюсь гіркою розпукою.

„Але-ж ви чудні!"

„Ждати! перебила вона йому нетерпеливо і

мов слідила чим раз далі за якоюсь думкою. „І чому? Ах, ми така низько-думаюча маса, що не вміє одушевлятися! Чи я не казала вже раз цього? Сотворити щось таке, що поривало-би! Та маса з самого ожидання і невільничої податливости запала в нидіння. Чому в нас так мало гордости і відпорної сили, так мало наклону до величчя, так мало поривів до могучости? Чому, чому воно так?“

„Не судіть за скоро“, відповів він живо, „тих, що в них не відзивається ще кров будучности. То не є ще ніяка сила і ніякий поступ!“

Я засуджую тих, що можуть більше зробити, як дбати про буденні цілі, або що служать лиш партіям. Чому не служити в спосіб гарний своїй вітчині, або хоч свому талантови? Але ми — ні!“ повторила щераз гірко, „ми не горді, ми наймити з природи і вміємо лиш жалітися! Ненавиджу тих, що лиш проливають сльози, як і тих, що не мають в собі тепла!“

„Я також; але я маю в собі тепло“.

Вона усміхнулася, а відтак задивилася на свої білі, тонкі руки.

„І тому, що я тут у вас, треба і вам дізнатись про це тепло“.

Це мало дзвеніти жартовливо, однак його лице змінило нараз свій вигляд і він усміхнувся нервово-вимушеним усміхом.

Вона дивилася на його допитливо, майже неспокійно, але не обізвалася.

„Це бачите — в тім річ, що я заручився...“

Мовчанка.

Її лице побіліло і мов задерев'яніло, а уста стратили мягку рухливість.

„Так?"

І знов мовчанка, а опісля знов: „Так!"

Він вимовляє це зміненим нараз, майже поганим голосом, а погляд у його несміливий, здичілий. „З донькою мого шефа, адвоката Мілєра. Знаєте, вона звеся Ванда".

„Ванда?"

„Так. Адже ви її знаєте!"

„Я не знаю... так... з виду!

І вона не має більше що казати. Не має зовсім нічого і не знає нічого.

Він блідий, мов крейда, глядить на неї, як вона пересовує скоро перстені на пальцях, глядить на її довгі вії і як вона мовчить.

І ніби що-ж там такого сталося, що необзивається; нехай-би лиш одним слівцем!... Але куди вже їй до бесіди! просто заніміла.

Що за страшенно дурна, упокоряюча хвилина! І вона мовчить якось дивно. В ній тремтіть наглядно життя, сказав бись, і в найменшім пальчику нерви напружені до крайности, і з цілої її істоти рветься щось на волю, але уста мов поражені...

В яке огидне положення заліз він — ух! Перед ним лежала книжка, поезії Гайного. Ухопивши книжку ухопив її без думки і його очі опинилися на першім стишку:

„Theuerer Freund! Was soll es nützen,
Stets das alte Lied zu leiern?
Willst du ewig brütend sitzen
Auf den alten Liebeseiern?

Ach, das ist ein ewig Gattern,
Aus den Schalen kriechen Küchlein
Und sie piepsen und sie flattern
Und du sperrst sie in ein Büchlein".

Він верг книжку від себе і мов ожив в тій хвилині.

На його находить щось, щось давне, добре знайоме, щось, чого він не розбірав ніколи. Не яка думка, спомин, це щось зовсім инше. Це щось сильне, зухвале, горде, упряме, що перемагало його нераз при стрічі з нею, і чому піддавався завсіди.

І на його устах з'явився нараз глумливий усміх. Він звертає голову в ту сторону кімнати, де Діяна розтяглася знов до спання і говорить голосом, мов би нічого не сталося.

„Діяно, ти гарна звірюко, ходи сюда!"

Саме в тій хвилі підвела і Наталка голову. Її погляд — величний, палаючий і острий заразом. „Ви її любите?" спитала.

„Ах, атже вона прегарна собака!"

„Ні, я думаю про вашу суджену..."

Він звертається блискавицею до неї і по його лиці розливається гарячий румянець. Опісля викривляє з погордою уста і мовить з притиском:

„Розуміється, що люблю її".

І він ненавидить її вже, і за то одно питання. Що за шалена, безлична відвага, питати його о це!

Він відчув, що між ним і нею вступило щось, щось важке, погане. Він спотикається на тім і воно корить його і обурює проти неї, обурює страшенно. Воно сунеться на його, обхоплює його;

він обтрясся-би з того, задоптав-би це! Воно гидке, нестерпиме і в його умі приймає вид пересвідчення, що вона має право ставити йому таке питання і що це питання доторкається сотень струн в його душі і всі вони відзиваються негармонійними, прошибаючими звуками.

Він ненавидить її. Ненавидить все, що йому здавалося на ній ліпше і тонше; ненавидить, бо відчуває, що в неї є „раса“ і що їх ділить степень чистоти.

„За чотири неділі відбудеться наше вінчання“ говорив далі з огидною пихою. Я й їздив тому в рідні сторони, щоби полагодити там деякі справи“.

„А панна Марія?“

„Що-ж?“

„Вона переселиться до вас?“

Він зачудувався: „Чому до мене?“

„Отже ні?“

„Я не бачу найменшої причини до того...

„Я думала, бо ви обіцювали їй те так часто“.

Він засміявся на-силу.

Це була романтика. Слава Богу я її вже позбувся“.

„Ви вже стілько позбулися!... Вона каже це якось мимоходом, байдуже, вже-ж таки з якимось незамітним, роздражнюючим усміхом.

Він скипів.

Вона корить його і бє в самі найвражливійші місця. Вона його знає, його, котрого деинде цінять так високо... Однак хто вона така, тота зарозуміла креатура? Чим вона висша від його, що так кидає йому погордою в очі?

„Я вже не одного позбувся," промовив він, „але ви помиляєтеся, думаючи, що в мене не осталося ще доволі сили".

„Ви справді спосібні"...

І з якою інтонацією вимовляла знов ті слова, чи не іронічно? В нім збурилося все нутро. Він піднісся з свого місця. Обоє гляділи на себе палаючими очіма.

„Чого ви властиво від мене хочете?" спитав він.

„Чого-ж-би я могла від вас хотіти?"

„Чому зневажаєте мене?"

„Хиба я зневажаю?"

Він трохи не казиться від сих слів.

„Я відчуваю, що я у ваших очах упав, або ні, гірше ще. Я у ваших очах безчестний і зрадник. Я у ваших очах чоловік, що запродує і других; на вашу думку, я певно і негідний носити ім'я „муж"! Що ви собі властиво думаєте?"

Вона мовчала і не рушалася з місця. Стояла оперта спиною до стіни, змінена, і підвела лише трохи вище голову, щоб її також опісля сперти до стіни.

„Що ви собі думаєте? питаюся ще раз!"

„Тепер я думаю, що найкрасшою ілюзією в моїм життю були ви для мене".

Він витріщив очі на неї. „Що? Ілюзією? Дякую!"

„Ілюзією, котру я впрочім боготворила. Тепер мені жаль."

Він усміхнувся цинічно.

„Страшно жаль". Вона говорила, усміхаючись слабо, а її великі очі блукали безцільно понад його голову.

„Не думайте, що я жалую за любовю, котрою я вас колись любила. Я навіть переконана, що вас не любив ніхто так як я і може й не буде так любити". І підчас тих слів покрила смертельна блідість її лице. „Мені лиш жаль, що ви мене не розуміли! З хвилини, в котрій ми перший раз розсталися, почали ви мене не розуміти. Другий раз ви мене вже не розуміли."

„Другий раз я благав вас іти зо мною!" боронився він. „А ви відопхнули мене від себе. Я був вам за маловажний. Ваша шалена гордість і хороблива уява бажала собі Бог знає чого; тимчасом я був лиш звичайний чоловік і хотів ділити з вами свою долю, чи як ви то там назвали: буденне щастя".

„Правда", відповіла вона, „я не хотіла подати вам руки до такого щастя, бо я вірила в вас, т. є. я уявляла собі, що ви мусите розвинутися в красшу, сильнійшу істоту; в таку, до котрої і я, і другі, могли би молитися. Я чула вже тоді, що без того не змогла-би бути для вас тим, чим я хотіла в глибині душі своєї статися вам. Чи я бажала чогось справді неприродного? В моїх очах чоловік щось дійсно божеське, хоч — як ви раз казали — він має своє коріння в землі. Він може розвинутися в прегарний цвіт, але до того треба волі, треба борби і відречення! Відмовивши вам, я не хотіла, щоб ви пішли і стали вперед „великим паном". О ні! Я бажала лиш, щоб ви стали морально-свобідним мужчиною, а не наймитом своїх страстий. Я хотіла перед вами коритися без краски на лиці. Того хотіла я. Та тут я мабуть помилилася. Ми

не порозумілися. Ви казали мені, що в мене нема змислу для дійсного життя; впрочім (вона усміхнулася гірко) може й нема!"

„Навіть посада компаніонки була вам милійша, ніж замужне життя зі мною!" говорив він тремтячим, зворушеним голосом.

„Я бажала закоштувати хліба, зароблєного власними руками!" відповіла вона. „Я хотіла пізнати, що то таке свобідна воля. Я не жалую того, хоч я не була-би пішла, як би жила моя мати, або отець; але я й не пішла з бути, ви це знаєте. Мені показали двері, тому що я не хотіла віддаватися за Льордена, — чи може було мені піддатися? Ах, Орядин, я не боюся голоду і холоду, бо я не боюся і смерти. Впрочім я чула в собі силу і тому пішла; чи то було неправо?"

„Ви вимагаєте від чоловіка за-багато!" сказав він. „Не звертаєте уваги на вплив його обставин; в тім ви помиляєтеся... і тому..."

„Я, Орядин, я?" перебила вона йому і розсміялася. „О, я вірю у вплив обставин, в те, що вони формують наші думки і сили, але я вірю і в те, що в чоловіці суть і відмінні черти, котрі опираються обставинам і опановують їх. Вас мала я за такого чоловіка, що не підпадає буденним прикметам, що бореться з убійчими, пригнетаючими обставинами доти, доки не стануть підвладними йому!"

„І в тім я помилилася!" А коли він мовчав, говорила вона далі. „Скажіть, як мені жити в теперішних обставинах, щоб моє життя стало подібне до життя вдоволених, або ні," закинула жи-

вийше, „скажіть мені радше, яку ролю надали ви Українкам, або й мені, н. пр. нині, заявляючи, мені свої заручини з Полькою?“

„Ролю вам?“ промовив він зчудований.

„Так; на вашій українській шахівниці“...

Хвилину дивився він безмовно на Наталку. Опісля заграв якийсь лихий усміх на його устах, і шукаючи очіма за шапкою обізвався: „А так! Тепер розумію; та що мені багато говорити? Цим разом, т. є. тут, я невинний. Ви вибрали собі самі ролю на тій шахівниці. Мені остається хиба пригадати вам високе значіння цеї ролі; а то — ваше змагання до „полудня людськости, до висшого чоловіка“...

Вона дивилася на його своїми великими очіма, що на її блідім лиці тепер аж горіли, — і неначе линула думками дальше, як він бажав...

„Отже це моя провина!“ промовила гірко. „Це тота недуга, задля котрої прийшлося мені тілько терпіти, проклін, що споганив мені вже життя дома і пігнав між чужі люди! Гаразд!“ додала з якоюсь веселою гордостю, „я буду її наслідки зносити. Бувши дитиною, я бажала летіти через море в полудневі краї, котрих красу уявляла собі моя фантазія в тисячних барвах. А вирісши, я бажала, щоб ми стали інтеліґентним народом, свобідним, непоборимим в своїй моральній силі, щоб дійшли також до „полудня“. Розуміється, кожда а кожда одиниця (думала я собі) мусіла-би сталити свої сили, перемагати і себе, щоби розуміти життя пануюче, і бридилася прикметами невільничими. Об тім марила я часто. Це була і є ще моя хиба. Коли

моя уява сягала поза границі можливости, то в тім може не її вина, то судіть мене, Орядин, судіть і ви! Ви знаєте ціле моє життя!" Сказавши це, затяла зуби, бо її давило щось в горлі, мов корч.

Але він не міг її судити.

Він не міг опертися цілком впливови її поривающої істоти і впливови її слів, що вона його так дуже любила. Такого зізнання не надіявся він ніколи. Він думав, що вона закутаєся в уражену гордість і що ціла сцена відбудеться холодно кількома словами, ґратуляцією, і він зірве всі тоті неясні відносини, що накладали на його якісь обовязки і тяжіли на нім нераз так дуже. Чому? Він сам не знав. Тимчасом він зворушився сам, переконуючись, що вона йому не байдужа, що не була йому такою, хоть як вмовляв в себе часто, що не обходить його нічо і що не любить її. Але що-ж! він мусить з нею зірвати. Це було-би нерозумно, дати запанувати одному чуттю над цілою своєю будучностю і то саме тепер, коли все склалося для нього так легким способом і так гарно. Тамта любила його, мала прегарний маєток і була така сама добра людина як отся, хоть отся приковувала його якоюсь чудною силою до себе. Та ба! він не хоче більше бавитися чуттями, вона йому ще недавно завдало доволі горя і прикростий з тою шаленою Румункою, а тепер починати знов наново? Він буде щасливий і з тамтою, хоч і не любить її; він переконався, що щастя становить щось инше як сама любов, тому — вперед!

Він станув перед нею, гарний, високий, на вид спокійний і простяг до неї руку: „Я зворушив вас",

сказав непевним голосом, „хоч і не бажав того ніколи, я не є ваш ворог, я переконаний, що в таких людий, як ви, є доволі сили, щоб знести кожду страту в життю і кождий удар, хоч би і найтяжший".

Вона кинула на його гордим, недовірчивим поглядом і її чоло захмарилося.

„Найтяжші страти в життю переболїла я вже; а то страту родичів і бабуні. Те, що наступило по тім, або що може ще наступити, не в силі завдати мені більше горя, як завдало це. Впрочім... дякую вам за вашу гостину і за всі новинки і — ґратулюю вам!"

Він склонився низько, аж надто низько — і пішов.

. . . . . .

Така сама тишина, як перше.

Вона оперлася одним коліном до софи, а руками заслонене лице втиснула у подушки.

Так, це правда, що потонув і пропав!

Вона не думає над нічим ясно; їй здається так, мов би хто прийшов і ударив її по голові довбнею, а вона, хоч заголомшена, відчуває цей удар. Але ні, їй властиво не так здається. В ній збудилося пречінь тілько голосів, зовсім так, мовби в її серці ожив рій пчіл, шукав виходу і не міг його найти, а вона або удавиться, або оглухне...

Вона вмовляє в себе, що все те перемине, силується згірдливо усміхнутися і від часу до часу шептають її уста майже несвідомо: „Марко! Марко!" — Її мучить жадоба виконати щось подібне до того, як сісти на дикого коня і пустити йому свобідно поводи, щоби помчався скаженим летом і задоптав

всі ті підлі, самолюбні, брехливі креатури, собак тих! або кинутися в човен в бурливі хвилі... і ретотатися!

Або може що инше? Може.

Може потонути душею в тони і виграти то, що її так страшно давить? Так, виграти, однак не лиш для себе! для всіх, що мають серце і слух... Та ба! грати!...

Так оперта лежить вона довго...

Відтак проходжується по кімнаті. Принесені ними листи впадають їй аж по довгім часі в очі. Вона сягає вперед за листом від тітки. Майже не розуміє, що читає і лише при кінці писані слова вражають її. „Ти думаєш над Бог знає чим, Наталко, а не застановишся над тим, що твої роки не стоять. Лєночка майже цілий рік молодша від тебе, а має вже дві донечки, а третє в дорозі... Вона кинула від себе лист, немов в її руках спинилося щось гидке, і вхопила за другим письмом від панни Марії. „Я така вдоволена“, писала вона між иншим, „що з Василем склалося все так щасливо. Бог добрий і допоміг йому до доброї долі. Я боялася за його, тепер сповідаюся перед вами отверто. Він пристрастний і змінчивий характер, хоч у його серце золоте і чуство глибоке, а розум острий. І Маєвський з нього вдоволений. Каже, що перший мудрий учинок Василя то цей, що женить ся так пишно, і тому простить йому всі його прочі „дурниці“. Зоня гомонить на його, як звичайно, і каже, що вона була-би воліла, щоб він женився з ким иншим і не шукав передовсім маєтку. Але вона все така, як була давнійше. Я лиш не розу-

мію, чому Ваша тітка і вуйко приняли так дивно звістку про його заручини. З тітки мені не дивно; вона має претенсі до кождого молодого чоловіка і засуджує кождого безоглядно, що не звертає уваги на її доньку, але ваш вуйко, Наталко, той спокійний, добрий чоловік, він засміявся так злобно на вістку про заручини Василя, що я того сміху й до смерти не забуду. А відтак вийшов з кімнати, мов би не хотів про його й чути. Я розповіла те все Василеви, більше жартом, а він просто казився з лютости. „Це міщанська вузкоглядність!“ казав. „Але слава Богу, що в мене сумління сильне і що я не трус. З часом поклоняться мені всі, побіда буде по моїй стороні. Я вже не той сфанатизований дурак, який був давніше! Я Европеєць!...“ І т. д.

Кімната освічена слабо.

Вона лежить зморена і її гарні білі руки звисають сплетені безсильно понад край отомани і відбиваються блідо від темного її тла. В її душі запанувала якась пітьма, здавалося, що одна з її найзвучніших струн урвалася.

„Хто винен, хто винен?“ шевелять її уста і вона передумує все наново ту думку, що в нім любила свій нарід, рідну пісню свою, котрої частина потонула з ним в якусь бездонну глибінь безповоротно, і одного голосу стало знов меньше... Хто винен?

XVII.

Чотири неділі пізніше вийшла вона з дому, щоби побачити його вінчання.

„Де люди люблять, там мусить той коритися, що найбільше любить“, писав десь раз Данець Якобзен. А що вона любила більше, то черга коритися припадала на неї.

На судженій Василя мусить щось бути, коли він жениться з нею; вона має прегарно Лішта грати.

На дворі погідно, тепло. В неї є охота погуляти на свіжім воздусі, і аж потім піти в костел. Вона звертається в місто і йде головною, ясно освітленою вулицею. Перед нею, за нею тиснуться люди. Вона йде скоро, майже без пляну. В її душі хмарно і вона потребує тепла і простору...

По проході зайшла в латинський костел. Тут мало відбуватися його вінчання.

Вступивши сюди вона змінилася до глибини душі. Її напало страшне зворушення і якась пропасниця. Костел був багато освітлений, набитий видцями і повний голосного шепоту. Якась дивна, а, як їй здавалося, гнетуча атмосфера наповняла

його. Головний престіл, а радше великий образ розпятого Христа на престолі здавався немов світлом облитий: а міска інтелігенція і велика маса знайомих молодої обступила його зовсім. Всі бажали молодим людям глядіти прямо в обличчя.

Вона всунулася також близько престола і сховалася за якусь старшу даму, що вичублена, мов молоде дівча, перешіптувалася без перерви з своєю сусідкою.

Чуство горячого сорому обгорнуло її, що й вона находилася тут, і вона ховалася за цікаві дами, щоб її ніхто не замітив. Їй здавалося, що всі мусіли відчути, що й вона тут, і відгадати причину її приходу. Бо що-ж пригнало її сюди? Ах, просто сміх бере!...

В послідним часі вона майже числила години до сьогоднішного вечера, ну — і діждалася вкінци його! Ах, вона була-би сама з себе реготалася, що всі кругом неї обглядалися би за нею. І чи не варто було заглянути їй в лице? Чи такий конець не був інтересний?

Вона схилила голову боязко за спину дами, що перед нею стояла, і майже не важилася дивитися на зібраних. Вони ждали в цікавій нетерпеливости, заглядаючи раз-по-раз до входових дверий. Скілько то їх було, жінок і мужчин! завсіди суть це лиш жінки й мужчини! А як блідо й втомлено і скорбно виглядали лиця декотрих жінок! Майже всі вони — думала вона — стояли також раз тут, складали присяги „вірности“ і здобули соби тим „історію“. Тепер стоять і ждуть.

Чого ждуть? Що-ж хотять вони бачити? Чи

це якась новина для них? Коли-б їх всіх історію злучив до купи, то вийшлоби одно і те саме. Вона уложила би життя кождої в музику. Н. пр. в сонати, в етюди без закінчень, в прелюдії... а її історія? Ба! з нею малася річ инакше. В неї не було історії, бо в неї не було фактів, і тому вийшла би хиба якась химерна фантазія, котрої не вмів би навіть кождий грач відограти, хиба яка вибаглива, або розстроєна душа...

І їй діється так, мовби над її жіночою гідностію глузували й знущалися, мов би доля кпила собі з неї, бо хто-ж така вона? Або то, що пригнало її нині сюди...

„Де люди люблять, там мусить той коритися, котрий найбільше любить", відозвалося в її душі мов у відповідь, і вона усміхнулася гордим, гірким усміхом.

Це була хоч розрада, якої не стрічається що-дня.

В нутрі костела настав рух і „вони йдуть! вони йдуть!" пронеслося з уст до уст.

Зимні дрощі пробігають її тілом і вона чує, як їй відступає вся кров з лиця, але нараз почуває в собі і чудну силу із супокоєм, їй самій незрозумілим, вступає в перший ряд видців коло престола.

Вони дійсно надходили.

Довга шовкова сукня молодої шелестить остро по камінних плитах, — знати, що вони зближаються. Все здержує віддих, щоби приглянутися всему докладно і не втратити з очей і найнезначнійшої дрібниці. Вкінці вони вже тут і станули перед престолом. Боже, що за поважна хвилина!

Довкола тихо. Священик прилагоджується до вінчання, звертається по щось до престола.

Гарне лице молодого якесь сумне і неспокійне, а вона виглядає щасливо.

Вона велика. Спина в неї довга, заокруглена. В цілости робить враження темно-понсової рожі, буйної краски котра в горячих, соняшних хвилинах здається просто жаркою... Її великі, чорні очі немов пожирають усе, на що впадуть і сяють якимсь дивним, холодним блеском. Але вона гарна.

А він? Йому чогось прикро, чується не своїм, майже пригнетеним. Чи тут нема нікого з його людей, когось такого, хто-би хоч через отцю хвилину був з ним, як одна душа і одна думка, між всіми тими гостями і її кревними? Він такий чужий! а отця, з котрою має проживати цілий свій вік, і котру він властиво так мало знає, здається йому також такою чужою! Він просив своїх товаришів і деякі прирекли явитися до „церемонії", але мабуть жаден з них не додержав слова і не явився. Ну, він їм цього не забуде, це запогано і він обглядається з болісно зморщеним чолом, чи не побачить кого, і нараз — затремтів.

Вона! Вона тут, прийшла!

Ніколи в життю не злякся він так дуже, як в цієї хвилині, але й ніколи не відчув у-друге такого жалю як тепер. Його серце прошиб біль. „Вона, вона, вона!" співало в нім і він дивився на неї мов без тямки, і мабуть не забуде її вигляду й до смерти. Широко отворені, немов нерухомі очі на його! О Боже! так дивилася вона за ним того вечера, коли розставалися перший раз, коли він

їй говорив, що вона його царівна і що він по неї прийде... І він нараз усе забув. Все, що між ними зайшло, що їх розвело, і знав лиш те одно, що любив її, її одну на світі і що втратив її на віки... і чи лиш її саму?

Його лице покрилося смертельною блідістю.

Чи він такий підлий?

Ні, він добрий, він чує, що добрий і що ним заволоділа лиш якась могутна погана сила, котрій не хотів опиратися і тепер тоне...

А її очі, здавалося, що говорили: „Я тут, свідок твоїх здобутків. Нехай жиє мужська честь і мужське діло!“ А відтак чи не усміхнулася вона? — Ні, це не був усміх, це був плач роздертої душі, що виступав у неї так, цей усміх розуміє він в тій хвилині так добре! О, він розумів її завсіди!

Вона виступила з ряду видців і вийшла з костела...

Йому діється так, як би на його душу залягла тінь, і затемнила все, що зложилося для його так „гарно й соняшно!“ Через хвилину він не мов обезсилений, немов западається в себе і майже не може вдержатися спокійно, щоб не звернути на себе глибшої уваги; але за хвильку звертається до його священник і він мусить над собою запанувати.

. . . . . .

Свіжий, холодний воздух вдарив її в лице, коли вийшла з костела. Вона немов відродилася наново, віддихує глубоко.

Так! Тепер вона свобідна. Позбулася того, що пригнетало її і заморочувало її душу. Вона то

зсунула з себе і оставила йому, а він буде то носити до кінця свого життя...

Як же видивився там на неї, мов би побачив її перше в житті! Правда, вона стала йому цілком чужа, так само як і він не був для неї вже тим колишнім Василем з бунтівничою душею і ідеально-гарними думками, за котрим з жалю раз мало що не збожеволіла! Тепер — за два-три роки перестануть себе й знати. Так буває звичайно. Тепер стане йому Полька тим „морем", в котрого золотих хвилинах буде купати свою душу, спрагнену „любови".

Гай, гай; як все гарно склалося!

Вона була-би то говорила цілому світови, щоби добре чули всі і добре все затямили. Нею запанувала якась дика веселість і вона чулася сильною мов львиця. Відтак задержалася на хвилинку і задумалася: Куди тепер?

Усміхнулася.

Однаково куди; куди небудь.

Її не ожидав ніхто. Могла йти і йти, доки би з утоми не повалилася; то не викликало би в нічиім серці жалю.

Она йде скоро, мовби хотіла утечи перед тим, що перед хвилиною пережила, мовби воно йшло крок в крок з нею, гуляло кругом неї. Вона з своїм гладким, шелестячим, довгим шлепом, з великими пожираючими очіма, а він з ложею на устах і на чолі... Гай, гай! як все гарно склалося!

„Я не нещаслива", силується втихомирити себе що крок і підносить гордо бліде лице. „Я

лиш сама". І що-ж на тім? Слово „нещастя" придумав якийсь безсильний чоловік, воно принялося і находить відгомін. Чи ослабати їй для того?

Всюди кругом неї клекотить життя, розлягається безладний гамір людської товпи, розмови, сміх і дзвінки. Елеґантні сані мчаться блискавкою дорогою поуз неї, багато пар, побравшись попід руки, горнеться тісно одно до другого і йде весело балакаючи...

Куди йде вона? Адже вона не хотіла до нікого йти, майже не мала нікого, бо саме тепер не було жадної з її товаришок в місті. Малярка від'їхала до В., а Оксана, помирившись з чоловіком, виїхала з ним. Одного дня прийшла до неї зворушена з чудним блеском в очах і оповіла їй, що він приїхав по неї і що обоє помирилися. „І так я йду, Наталко", говорила з якимсь на-пів насмішливим, на-пів розпучливим усміхом. „Він каже, що я йому потрібна до життя мов воздух, і я рішилася стати йому тим воздухом. Чи вже не розстанемось більше? Бог знає, може ні. Він казав, що не пустить мене ніколи від себе і нехай уже раз зрозумію, що він любить мене на свій спосіб! Буду старатися привикати до того „способу", хочу щоби щастя усміхнулося до мене ще раз так як в перших днях нашого подружжя. Ах, Наталко, люблю його шалено"... І виїхала. А тепер вона не має тут майже нікого.

Вона придивляється тепер людям, як ходять у світлі, там далеко долом вулицею перед нею і тут близько біля неї. Там, куди вона звертає свої кроки. Яка їх всюди сила! якже їх багато, справ-

дішне море люду. А й там далі, де вона не була і де її може ніколи й не буде, і там їх така маса!

Їй впадають в очі нужденні постаті жіночі чоловічі з змарнілими лицями. То її посестри і брати, говорять її мовою і належать до тої самої матери, що вона. Їх багато, Однак — куди гонять вони, за чим? Де їх доми і як живуть вони? Ні, радше вже, яка їх доля?

„Доля!...“ І усміхаючись пішла далі.

Не дивилася ні в право, ні в ліво, лише перейшла скоренько попри ясно-освітлену елєґантну каварню, з вікон котрої лллялось світло струями, освічуючи всіх, що переходили тротоаром, і вступила в другу вулицю так нагло, що спіткнулася сильно з якимсь панком. З переляком відскочила, впливши в його свої очі, але майже в тій самій хвилині помчалася вперед. Він завернувся і пішов за нею. Її великі, промінні очі, що блиснули зпід чорної шапочки на його в переляку, зацікавили його; а її висока гнучка постать манила його... Хто вона? Йому здавалося, що її уста усміхнулися при слівці pardon! киненім скоро й півголосом. Вона спішиться, але він здогонить її.

Ідучи за нею приглядається він її одежі. Він тонкий знаток в таких річах. Пальто лежить на ній складно, зріст у неї прегарний, але пальто не послідньої моди, а рука, що держить мабуть несвідомо сукню, без рукавички? Чи отце не якась кокетерія, щоби подивляли її білу руку? О, жінки, ті жінки!.. Далі зарукавок також не послідньої моди!

І він іде вже сміло за нею. Що-ж, спробувати можна... Крім того вона звертається в одну вули-

цю, не замешкувану великою аристократією, а це також дещо значить...

Він прилучається до неї, оглядає бистрим оком її профіль, а відтак каже привітним голосом і з таким же поклоном, що він замічає, що вона йде в отцю „погану“ вулицю сама, і тому осміляється відпровадити її...

Вона станула мов вкопана і глянувши на його усміхнулася.

„Я дійсно сама“, промовила якимсь здавленим голосом. В мене нема ні вітця, ні матери, ні брата ні мужа, котрі би мене проводжали, тому маєте право обиджати мене!“

Вона тремтіла на цілім тілі від обиди, а йому здавалося, що, промовивши тих кілька слів; виросла йому понад голову. Вона глянула на його з несказаним маловаженнєм, а відтак відвернувшись пішла далі.

Затяла зуби і зморщила чоло, а очі шукали зористого неба...

„Видиш, бабуню, видиш?“ прошептала, і серце її заболїло від несказаного жалю. „Чому воно так? Чи тому, що я сама і що мене не береже нічия любов?“.

. . . . . .

Повернувши до дому, застала від Марка лист. Здивувалася ним чимало, бо від'їздаючи не обіцяв їй написати ані одного слова, а вона не просила його о це. Писав сумно. Писав, що коли вона одержить цей лист, він буде вже в дорозі до Індії. Що ся подорож йому тепер дуже непожадана, бо хотів уже на завсіди вернути до Буковини, а ся дорога, хоть як і бажав нераз побачити землі над Ґангесом, віддалить його знов на час від його най-

милійших сторін. Вона — каже — здивується, що він до неї пише, однак він не може позбутися немилого чуття, будь то би їй лучилося щось дуже прикре. Від часу до часу доносила йому. Оксана листовно, як його „одинокий товариш“ проживає, але тепер замовкла, а він не зносить непевности, тим більше, що не має надії вернути надто скоро до дому і перекон тися о всім самому.

Він звертається прямо до неї і просить її о звістку про себе. Це заслужив він собі хоч-би і тим, що серцем і думками пробував так часто дома. Вона може не повірить йому, вона така недовірчива, але коли він поверне, тоді переконає її о щирости його слів. Далі просить її не забувати на його, так само як не забуває гробу його матери, а натомісць він обіцює їй подивляти тамошну красу природи „з спомином“ на неї. Йому саме тепер на душі так важко, мовби йшов на смерть, хоч смерти не боявся він ніколи. Чи вона його розуміє? Він пише до неї з таким довірєм, як пишеться лиш до найщирійшого друга. І знов дальше, що він має для неї узбирані прегарні мушлі, справдішні чудеса природи і багато инших річий, котрими прикрасить кімнату „свого одинокого товариша“ коли поверне. Що буде числити дні до прибутя її листу, кількох успокоюючих щирих слів, бо на тепер буде й з того рад і т. д.

Прочитавши цей лист вона немов з поганого сну збудилася.

Він писав так приязно, а вона? Що діялося з нею останним часом, чи не божеволіла вона? Боже, Боже! в яку погань заплуталася вона і при кім спинялися її думки, коли тимчасом тамтой на

морі був її одним одніським приятелем на світі!... Ні, то вона з самоти божеволіла і її палка душа, що шукала неустанно заняття, спинялася і там, де була непотрібною. Їй встидно, вона була за мало горда, а на його вінчання не повинна була йти!

Глузуючи з себе, усміхнулася згірдливо і склонила втомлену голову на руки, згорнені на вхрест на столі. Думала над Марком.

Написав, написав! саме тепер, коли була мов громом побита, втомлена до крайности і коли чулася нужденною, мов та собака. Написав! Її обгорнуло почуття вдячности і вона притиснула його лист майже пристрастно до уст.

Коли-б він тут був, або коли би був цілком не від'їзджав, то вона була-би щаслива і не томилась би якимись хоробливими чуствами. Вже сам спосіб його бесідування мав у собі для неї щось успокоюючого; ох, перед ним вона би й похилила голову покірно і то не боліло-би її!

Але що з ним? Чому з його слів видко такий сум, і чому його переслідує погане передчуття? Коли такий чоловік, як він, заговорить тужливо, то на тім мусить щось бути. Вона вірить в передчуття.

Він стоїть перед її душею живо, мовби гляділа на його. Майже негарний, а зпоза окуляр шукають її його ясні, допитливі очі. Він замкнений, вражливий, на дрібниці байдужий, але супроти себе строгий аж до жорстокости, а задуманий так часто!

Такий він.

Він журиться о неї. О Боже, отже о неї боїться хтось на світі! Вона була-б і розсміялася і заплакала відразу, так усі струни були в ній розстроєні...

Вона йому напише все, як він собі бажає, і успокоїть його...

Попросить також, щоби дійсно згадував її, коли побачить красу тамошної природи, коли над ним засіяє зористе небо Індії і він може буде глядіти на срібні хвилі Ґанґеса. Він не знає, як її душа бажала краси і зміни, як вона бажала розмахнути хоть одніський раз свої крила цілком свобідно!

Розкажи йому все, нехай він знає. Нехай знає і те, кілько німих сліз пролила її душа, кілько німих боїв перебула вона, чорних мов ніч, від часу, як померла його дорога мати а її одніська опікунка. Що їй додає охоти до життя надія, що буде працювати для свого народу пером, (він це знає) і не утоне безслідно як тисячі инших подібних долею до неї. Відтак спитає, чому не веселий; що впрочім вона йому вірить, коли це пише, (адже вона йому все вірила!), але що і їй не веселійше. Вона тут сама, прикована тими невидимими кайданами, що звуться обставинами, до одностайности і побивається і числить дні, котрі минають без повороту, не лишивши по собі її сліду. Він певно вже пійме принаду такого життя. Але вона не хоче жалітися, нехай же і він не жалує її...

За мушлі дякує йому, але чим віддячиться вона йому за його память?"

Роздумуючи так, засіяли ріжні спогади в її душі з часу, як жила його мати і як пробував тоді дома.

І не знати, чого мучилися обоє (він і вона) часом так погано! Він був гордий і глумливий, а вона холодна супротив його, хоч нераз серце з

жалю їй мліло! Та вже все минуло. В неї кінчилося все скоро і в один спосіб, але з всіх її знайомих товаришів і товаришок остався він їй найвірнійшим. Пробуваючи там в далеких сторонах, не забув її, розвідувався через других, як живе і чи щаслива, а тимчасом ті, що пробували тут з нею... але ні! радше вже не думати й не згадувати всього того, що ранило її душу; то погребала вона вже і не хоче об тім вже ніколи більше думати.

„Що я люблю, люблю вже на віки“ заговорив в ній нараз якийсь голос, із тим затремтіло в її душі горяче почуття щастя.

Він її любить! це мусить бути правдою, було вже тоді правдою, коли і не снила о тім, коли говорив, прощаючись з нею, що для його „сонце заходить“, а руку стиснув їй мов кліщами; було вже тоді, коли мучили себе так страшно. Те все була любов...

В її душі спалахнуло опять почуття вдячности і навіть якоїсь гіркої роскоші, але майже в тій самій хвилині стягнула болісно брови. Вона бачить в уяві, як корабель несеться по филях, порве їх, а вони товпляться довкола його, бються о його і мов віддалюється від неї чим раз дальше і дальше, кудись страшенно далеко... А вона тепер уже зовсім сама — тут! Її взяв нараз шалений біль і глухий зойк вирвався з її груди... вона тут!

Опустила знов голову на руки і заплакала тепер гірким, пристрастним плачем, хоч довгі часи не плакала ані раз...

XVIII.

Весна. Але не та весна, що пишається вже явно цілим багатством своєї розцвилої краси, і свіжою новою зеленю, що в її воздусі мішаються пахощі бозу і жасміну і инших незлічимих цвітів, гомонить дзвінкий бренькіт бжіл і лунає веселий спів птахів, гамір життя в якімсь відновленім блеску; — це ще та перша несмілива, напів розбуджена весна, ще замкнена в собі, котра свою красу що лиш заповідає лагідним теплим воздухом, а красу її відгадується більше чуттям... Дерева ожидають строю. Земля покривається ніжною зеленю, горобці цвірінкають так галасливо, мовби сварилися, а воздух помимо теплоти перенятий ще і холодом. Десь-не-десь лисніє проти сонця латочка снігу.

Ранок.

Наталка в городі. Порається там як що року і за життя Марко, около зільника. Її звичайно прозоро біле обличчя зарумянілося, а хустку, яку була закинула на себе, ідучи сюди, відкинула вже

давно. Сонце обсипалоїярким світлом і її волосся здається чистим золотом.

Вкінці втомилася і кинула рискаль від себе; змучилася добре. Але вона любить таку втомляючу фізичну працю, в котрій буває ціле тіло в напруженню; це приводить і зворушений ум до рівноваги. Впрочім вона здорова і дужа і таке заняття їй приємне. З руками, сплетеними над головою, приглядалася деревам, чи не розвинуться вже далі? Там недалеко неї находилася арфа еольска, але саме тепер мовчала. Воздух був цілком спокійний. Своїм сумним зітханням пригадувала їй все той вечер, коли Марко від'їзджав і вона прислухувалася кождому з його рухів. Ну, раз поверне він уже на завсіди до свого дому, і зажиє тут це знає вона.

А що станеться тоді з нею?

На її устах появився прегарний усміх і гарячо полумінь розлилася по її лиці. Вона не знає, що. Впрочім чого їй журитися вже від тепер? Вона чувється такою свобіднею і свіжою на силах, бодай тепер, що не хоче ніякими плянами заморочувати отцю прегарну хвилину. Слава Богу, що вже настала весна, і сніги зникли, а то її переслідувало чуття, що не дочекається її. Правда, зимові дні тягнулися безконечно довго і були переповнені одностайностю і скорботою, вичерпували часто всі її сили, всю її тривкість, а погана якась туга так і пожирала її. Але тепер її мило і серце її повне надії.

Якої?

Ах, вона її не розбірає! Може тому, що вона

останіми часами жила лиш у своїй улюбленій праці т. є. в писанню, і була майже переконана, що та звісна повість, відослана перед кількома місяцями, тепер принята, бо коли-би була не придалася, то були-би їй вже давно назад відіслали! Взагалі, вона цілком спокійна в справі повісти, а переконання, що праця придалася, скріпило її так в намірах, віддатися зовсім праці на тім полі, що це стало вже для неї душею життя.

Здалека долітають до неї звуки дзвонів.

Вони порушують її нині так чудно, мов якесь поздоровлення, мов примана з давно забутих, напів казочних часів, в котрих жилося щасливо і в спокійній пишноті. В її серці заворушилася туга за життям любови. Перед її душу тиснулися картини з рідних сторін, бабуня, мати, як зривала їй тоді цвіти, і якісь инші погідні хвилині. О, як бурливо кидалася вона на все, щоби здобути собі якесь щастя. Як відважно пробивала собі путь, гонена незаспокоєною жадобою за чимсь доскональшим, що-раз вперед і без трівоги перед терпінням!

Так стояла вона вже раз з тужливим серцем і гляділа кудись в далечину. Тоді, як опускала пишні гори буковинські і свою рідню, щоби стати „собі цілею"! Тоді думала вона про „полудне" і її душа, окрилена тугою, неслася до його. Але тепер? Від тепер?

Так як вона тут стояла, гарна, сонцем облита постать, була сама собою пишною скінченою картиною „полудня".

Усміхнулася нараз в своїх думках.

Це було неможливо. Було неможливо, щоб для неї і для її народу не вибила також година полудня. Щоби вся їх сила не вистарчила на те, щоби в їх життю не засяяли такі хвилині, котрі свідчили-би твердо об їх здібностях до самостійного істнування і якійсь своєрідній красі, що не дається нічим притьмити. Це еможливо, у них мусить настати полудне!

Тоді зможуть жити повно. Без утиску і хитростів, без ложі і малодушности і без ненависті.

Життя, яким вона жила досі, було якесь незріле. Було напятноване клеймом якоїсь недостачі й рабства і було випливом брудних обставин. Але вона знає, що можна й инакше жити; і вона має почуття, що не впаде ніколи більше духом від тепер. Той вихор, що потрясав нею так, що аж хиталася. здається їй якоюсь красою і не знищив права на якусь иншу будучність. А ту иншу будучність хоче вона собі виробити працею. Їй осталася лиш праця і вона припала до неї цілою душею...

Так, полудне наспіє ще, помимо всіх лихих і ворожих обставин, що переслідували її і її нарід. На світі є ще сила, не зломана ще цілком. На світі є ще і любов все обіймаюча, несамолюбна, в котру вона вірить і до послідньої хвилині життя вірити буде...

Вона чує, як у ній ожило одушевлення і чинить її двічі сильною. Раз для неї, — а другий раз для того її народу; чує, як хоче жити і пила-би те життя всіми нервами...

*

(О 6-тій годині вечером того самого дня).

Це не була видумка, не був сон, це була правда. Вона знівечена.

Ступала через кімнату так обезсилена, мов би опустила вперше постіль по довгій недузі. Кутики її уст знизилися, а повіки лежали тяжко на очах. Її руки тремтіли. Вона сховала скоро рукопись, ніхто не смів об тім дізнатися. Її улюблена праця, душа її, її сила, перша, а заразом уже й послідна, лежала там відкинена без усякого пояснення...

І що-ж тепер?

Її руки ослабли, а лице задеревіло. Вона проходжувалася все наново, оппраючись часами об стіну. Чулася фізично підтятою і відчувала, як ніби старілася. Для неї не було вже нічого, нічого! Видерли їй і те послідне. Упавши безсильно на крісло, закрила лице руками...

Ще був день, як листоноша приніс їй письма. Безхмарне небо жевріло на заході, а соняшні проміні обливали кривавим сяєвом дахи, бані церкви й вікна. Це затямила вона собі. Вона вихилилася з відчиненого вікна, щоби вдихнути ще раз свіжого воздуху, заким запре вікна на вечер, і заслухалася в далеко лунаючу військову музику, що смілими звуками долітала до неї і проймала її... Та музика все поривала її. Саме тоді стояла з затаєним віддихом, щоби не втратити ані одного звука, зворушена і з гарячими очіма, думаючи в такт музики: „Тепер я згинула-б, тепер ішла-б до бою!“

Аж тут згорблена стать старого чоловіка мов виросла з землі під її вікном і всунула їй туди пакет.

Вона відгадала зараз усе в першій хвилині.

В ній зойкнули всі нерви, а вона поблідла мов смерть. Вікном долітали ще здалека уривані тони музики, а її уста вимовляли майже несвідомо: „Тепер, тепер я згинула-б, тепер ішла-б до бою!“ І немов не своїми руками зачинила вікно...

В життю лучаються хвилині, в котрих нічого не думається. Вся діяльність мозку немов устає. Так було тепер і з нею. Вона лише чула, як у грубі огонь горів, як мокре дерево шипіло, одностайно, тихесенько. Опісля здавило її щось у горлі, мов корч сміху, лівий кутик уст здрігнувся нервово, а відтак то все перейшло. Вона витягнулася в кріслі, а голову сперла глибоко в зад на спину крісла. Очі прижмурила.

Це не був сон, це не була видумка, це була правда.

Її праця була непридатна, її годі було друкувати, а це значило, те саме, що вона була непридатна із неї не було хісна. По якійсь хвилині засміялася здавленим сміхом. Вона була горда і бутна і її гнало, мов орла вивинутися у висоту, і за те лежить тепер із розтрісканими крилами і ледви дише!

Що за сором і що за упокорення! Чи не глумився цілий світ над нею тайком, тихо з усіх закутків? Бо вона відчувала на собі тепер наслідки такого глуму. А далі, чи на ній не було ніщо правдиве, і це ні, що грало в її життю головну ролю? Чи це було фальшивим золотом, а вона, пристроюючися ним, хотіла так перебрехатися через життя? Чи вона ошукувала всіх на кождім кроці, лицемірила неустанно і вмовляла в себе все, навіть і всяку красу?

Ах, їй не доставало змислу для дійсности і вона грала лише якусь комедію! Он там на столі лежала каліка, лежала та її „праця“, що її „дух“ витворив, а з неї хісна нема. Вона змалювала там свою душу до наготи, всі чуття свої, так мов-би з непорочного тіла скинула одіж, а проте повість по прочитанню відкинули! — Ні, вже таке упокорення!...

Вона була рада як найглибше в землю запастися.

Чи може те все було смішне?

Може. Але вона не могла сміятися. Вона була така обезсилена і не завдавала собі труду, аби це знесилля скинути. Понурі, однозвучні тони, однобарвність, це її душа...

Поломінь освічував це місце, де вона сиділа. Вона встала і похилилася над сплячою Діяною; трохи згодом закликала її з напругою.

Вона спала.

„Діяно!“

Звір підняв ліниво голову і дивився через хвилину на Наталку. Відтак простягнувся на всю свою довжину, позіхнув так, що аж язик склубився йому в роті, і притягся покірно до її ніг.

„Діяно!“

Діяна поклала голову звичайним способом на коліна своєї пані і дивилася на неї з сумною щиростю.

„Так“, сказала, і дивилася на звіра майже тупо. „Що-ж тепер? Правда, що нічого?“

Звір зітхнув і дивився їй далі слухняно в очі.

„Все, що досі було, було дрібне, але це ве-

лике. Н. пр. розчарування моє перше в порівнанню з цим! Чи-ж не так? Тамте мало барви, мало якесь життя і могло викликати і сміх, але це?... О, тепер наступає втихомирення! Чи може сповняти дальше безкровні вчинки, льокайські послуги і брати в нагороду зношену одежу? Дошкулювати другим німим благанням, не давши ніколи щось від себе? Гей, якже це погано і негідно чоловіка, але до того ми все такі занадто великодушні, Діяно! Чи ждати на того з Індії і „взяти“ його? Але-ж бо тоді, коли він пізнав її, не були ще в її душі повривані струни, котрих гра сама настроїла його так супроти неї. Тепер вони повривалися в неї і вона обманила би його собою. О, це буває так завсіди. Одна неміч тягне за собою і другу, так як одна лож тягне й другу за собою. Виходити заміж тому, що женщині не остається нічо крім того, значить те саме, що зневажати мужчину і понижати його в вартости. А того вона не хоче вчинити. Йому ні. Вона його надто поважала, а за много любила. Її серце переповнене для його несказаною любовю і красою, а в деяких хвилинах здавалось їй, будьто би він пересилав їй свої мрії, прегарні, переткані якоюсь ніжною, ледви зрозумілою, тонкою любовю і красою його независимої, замкненої душі. І вона відповідала йому також мріями. Н. пр. коли сиділа сама в сумраці своєї тихої вязниці, уявляючи собі його своєю буйною уявою десь далеко на полудні. Відповідала також так. Мріла, що коли він поверне, то привітає вати його тепла? А ти, бабуню; ах, ти любила мене!“ По її устах заграв на хвилину слабий усміх. „Ти

його не тим, що„ ждала“ на його, а тим, що працювала і що її сила розвинулася вже і пливе бистрим потоком також до „полудня“. І він зрозумів-би її і був-би з неї гордий, і все сплелось-би в якусь пишну картину і в якесь невимовне щастя...

А так?

У ній задавили те, що її могло повести до „полудня“, що грало вже з дитинства тисячними тонами в її душі. Вбили те, що живило її духа і могло заступити всю розкіш світа, в чім вона кохалася; а саме тупе тіло йому зберегти—вона соромилася...

І чи була вона коли дужа?

Того вже не знала. Знала лише те одно, що не підкладе ніколи голови під колеса брудної буденної потуги, котра своєю милостинею зневажає женщину і понижає. Що не піддасться тому, чому опиралася через ціле своє життя і перед чим утікала, мов перед чимсь паганим.

І тому мусить наступити втихомирення.

„Ми не труси Діяно“, прошептала, зморщуючи гордо чоло. „Не правда-ж?“ І її погляд глипнув несамовито на стіну, на котрій висів тепер в сумраці невидимий револьвер...

Відтак зігнулася низько над звірем, так що аж її лице діткнулося голови Діяни. Звір полизав її чутно по чолі і руках. Опісля Наталка подалася знов в зад і її голова упала, як перше, майже безсильно на поруччя.

„Ах, матінко моя, що се мусила бути за безсоняшна днина, в котрій ти мене на світ привела! Чи тому мусіло мене сонце уникати і я, мов його світла негідна, тинятися лише в тіни і не зазна-

наказувала гамуватися, наказувала оставатися чистою, гордою, не піддаватися немочі і ложі... І чи я не слухала тебе бабусенько? О, я-ж памятала твої прикази... Але я може бувала за мало горда, а піддавалася надто чуттям. Може, може! Може отсе моя провина... Ох, проста, бабусенько! Тебе не було ні, нікого не було в мене і воно само вело мене життям. Думала я що запровадить до раю"...

Пізніше мала почуття, мов би в її грудях накипіла кров. Дивилася неустанно на-пів відомкненими очіма на револьвер. Ні, ні, вона відійде. Що могла ще виконати тепер, що дало-би їй ще якесь послідне вдоволення, як не це, що відійде в пору? Бо що-ж оставалося їй тут? Упокорення? Вперед не могла йти, бо заперли їй дорогу, а вертатися не хотіла, тому...

(По малій хвилині, з великим, майже несамовитим поглядом): — Чи може, о Боже великий, напружити силу і йти далі тою самою дорогою? Може сміятися сміхом погорди і розбивати на силу темінь недолі, щоби добитись до сонця? Ах, хтоби мені тепер сказав велике, рішуче слово, щоб я знала, що починати! Тепер, в отсій найтяжчій хвилині мого життя, коли я полишена долею мов на сміх, щоб або згинути, або встати. Але в мене нема нікого, крім власної роздертої душі, а вона — що-ж каже вона!... І Наталка заскреготала зубами, викрививши уста з неописаним маловаженням, а відтак звернула знов погляд на збрую. Вона не була натурою, що дробиться хоч на малі прикмети. Вона ладувала все на одно судно і тому мусить для неї наступити втихомирення.

Лише забутою нехай-би не була! Се щось страшне, нестерпиме. Вона уявила собі все без себе. Всі ті місця, куди ходила, всі ті вулиці, алеї в парку, котрий так любила, отцей город, поодинокі дерева, кущі. Все облите сонцем, барвне, все повне життєвого гамору, завсіди мов нове — і без неї! — О, лише забутою нехай-би не була!

Вона з натугою протирала собі чоло і зітхала глибоко, мов з утоми.

Тому було так тяжко умірати!...

Але тепер і не могла-би вже дальше жити. Вона була мов розбита. Чому, чому не осталася їй праця так, як вона нераз мріла, праця, а до того широка, свобідна воля, мов думка...

Чи вона завдала кому болю?

Ні! Може Орядинові? Ні, то з ним було лише непорозуміння і вона бажає йому щастя, але тому другому за морем, що просив її так дуже не забувати його, чи вона тому не завдала коли болю?...

Думає, що ні.

Пішле йому свій дневник і попрощається з ним. Напише йому, що коли одержить цей лист, її вже не буде. Нехай він її не забуває! Нехай ніколи не забуває — о це одно просить вона його. Напише йому, що в найглибшій глибині своєї душі берегла його образ, не думала, що заговорить, об тім коли сама до його; він вражав її нераз своїм чудним поведенням (котре розуміє аж тепер!) і викликував тим всю її гордість, але під її ногами урвалася дорога життя і тому приходить вона перша до його і складає йому свою любов до ніг...

Її серце рвалося до чуття. До тонкого, сер-

дечного чуття, як до гармонійних звуків. Мріла об тім, щоб її любили, не якоюсь неспокійною, пристрасною любовю від сьогодня до завтра, але тою незгасимою любовю, якою люблять лиш дуже лагідні, тонкі, або дуже вірні натури. Він любив її так, не правда? Ах, вона йому дякує за те, а він нехай простить їй, що завдала йому своїм „втихомиренням“ рану і нехай не забуде її ніколи, ніколи! Вона лише забуття боїться. Тому так тяжко умірати! Але все ще лекше умірати, ніж жити на те, щоби звільна конати, щоби викликувати увагу і милосердя других і аж у такий спосіб зазнавати краси життя.

Такий її конець!

Дотужилася вже до його.

. . . . . .

(І знов по якійсь хвилині з завзяттєм в очах):

Хто та доля, що її не можна побороти? І що це таке, в що вона попала, це чорне важке, бессердечне лихо, що проводжало її вже від колиски і переслідувало мов тінь? Раз потайно, а раз прилюдно, лишаючи її життя без подій і без полудня. І хто були ті, що придбали їй це „нині“, котре примушувало її відходити? Вона склала руки, мов до молитви і не порухалася більше.

Світло полумя, що бє з коминка, обливає її повно. Буйне, золотисте волосся розсипалися по плечах, руках і поруччю крісла. Унім щось світить мов фосфор. Її сніжно-білий, клясичний профіль відрисовується від темного тла фотеля і здається в своїй болісно-задумчивій красі майже сіяючим.

А її „полудне“?

Було може тоді, коли понсові і жовті рожі

були такі гарні, а вона в соняшнім сяєві мріла про красу і велич і про „вищих“ людей; коли її серце було переповнене світлом і надією на якусь будучність, як та окружаюча її тоді, миготяча зелень города і вічна зелень буковинських гір?

Ах, чому не була її праця такою, якої вона собі бажала з цілої душі!

І так спіла, доспівала в ній думка „відійти“. Вона думає, передумує. Заглядає в будучність і в минувшість. Бореться з любовю до „його“ і до життя, а заразом і з тим, що підшептує їй від часу до часу, напружити ще раз свої сили і йти далі тою самою дорогою, якою йшла досі. А відтак, мов давлена якоюсь сильною згадкою, вертає назад до одного і того самого висновку. Найбільше спасаюче, найбільше вдоволяюче і те, що додає та піддержує її послідну силу і вдоволення, є це, що вона відійде в пору.

Тепер чи пізніше?

Вона усміхається перелетним усміхом.

Іде лиж о години. Вона хотіла-би відійти саме перед сходом сонця. Була-би бажала потонути лицем у цвіти, коли-б тепер які були. В безчисленні ріжно-барвні, солодко-пахучі, майже упоюючі цвіти, як рожі, лелії, боз, астри і багато-багато инших. До її слуху міг би долітати бренькіт бжіл. Але не тонесенький, журливий, що накликує на силу тугу в серце, лиш той голосний, повнозвучний бренькіт роя бжіл, бренькіт, що нагадує ясні весняні дні і теплий, цвітами садовини переповнений воздух. А відтак — вже по всім нехай-би зійшло сонце, велично, пророчо і нехай-би цілою своєю пишнотою і всім багацтвом свого блеску — поцілувало її...

Рано зійшло сонце велично, пророчо і цілою пишнотою, цілим багатством свого блеску цілувало її. Але не мертву. Вона стояла, як учора рано, закинувши сплетені руки поза голову, обгорнена чудовим волоссям своїм, що сягало аж до землі і дивилася широко отвореними очіма кудись у далечину.

Її бліде, перемучене лице свідчило о важкій перебутій борбі внутрішній, але блеск її очій говорив об побіді. Стягнувши гордо брови думала вже зі спокійним пересвідченням.

„Буду жити“ думала вже сотний раз — „і йти тою самою дорогою, що досі. Це неможливо, щоб я не побідила, або щоб надо мною панувало що инше, як сама краса життя“. — І усміхнувшися перший раз по тім важкім, німім бою якимсь роскішним усміхом, прошептала: „я-ж царівна!“...

XIX.

Три роки пізніше.

Вуйко Наталки, професор Іванович вернув саме перед двома годинами з Ч., де пробував цілий місяць у своєї сестріниці і її мужа, лікаря Марко, і оповідає своїй жінці, що в них бачив.

„І чого ти так кричиш, Мілєчку, розповідаючи мені те все, мов би я була глуха?“ перебила вона йому оповідання. „За той місяць, що не був ти дома, ти просто забув, що в мене нерви ослаблені до крайности. Будь ласкав, говори тихше, або не повторюй мені одного і того самого по кілька разів!“

Він видивився на неї заклопотаний. Доси вона ніколи не жалілася на нерви, бо навіть казала, що нервових слабостий зовсім нема, що це лише вигадки лінивих женщин.

„Чи я говорив так голосно, Павлинко?“

„А вже-ж! Просто кричиш, що вони „живуть собі прегарно!“ Мені досить чути це раз!“

„Так, гм, так! Але-ж ба вони справді живуть гарно!“

„Ну, і що з того?“

„Та нічого; мене це тішить. Я ніколи не надіявся, щоб її доля мала в собі тільки щастя і краси; що який небудь мужчина буде її так любити і шанувати, як її любить і боготворить Марко“.

„Ага, ти хочеш сказати, що вона була все така примхувата і зарозуміла? Ну, цей нетакевелике диво, що вона йому подобалася. Жінки знають ріжні способи, як придбати собі мужа; хто її там знає, як вона собі поступила? Вони побралися зараз по його повороті з Індії і не були заручені з собою хоч-би й три неділі. Чи це годилося так?“

Він змішався сильно.

„Павлинко, даруй, але мені здається, що в тім нема нічого нечемного“.

„Так? Вона повинна була приїхати до нас, заким він ще вернув до дому, і заручини і вінчання повинні були відбутися під моїми очима!“

„Коли-ж бо він не хотів, щоби розлучалися знову і тому побралися так скоро. А що в них не було весілля такого, як ти собі думаєш, то річ инша. Обоє не хотіли того. Але проте люди пова жають їх. А відтак коли-б ти бачила, Павлинко, як у них по панському, як він прибрав н. пр. її кімнату, яка в неї бібліотека, як вони“...

„Живуть прегарно!... Ха-ха-ха-ха!“ перебила вона йому глумливо, а відтак додала: „Не знати, чи була-би така щаслива, з тим своїм першим любовником. Мені здається, що ні, бо він не такий, щоби дав собі по голові танцювати. Її ніби любив, а у другої грошики взяв. Впрочім я його і знати не хочу. Ти знаєш, Мілечку, що він на мене казав? Я дізналася об тім аж недавно. Він казав, що в мене такий язик, що коли-б я вмерла, то його треба-би з-осібна убити! Чи ти чув щось подібне? Ну, вже як я його ненавиджу і як погорджую ним, то йому більше не треба. Чи ти не чув, як він живе? Вони не сходяться з ним?“

„Не знаю. Павлинко. Знаю лише тілько, що він має вже синка, котрий зветься Kazimierz. Марко не любить навіть, щоб Орядина при нім згадувати, а з його жінкою не сходиться Наталка ніколи".

„Ну, та це певно, що вона не піде до своєї суперниці, хоч-би то була сама княгиня. Впрочім де-ж їй тепер приставати зі звичайними жінками? Преціиь вона займається пером! Ні, Мілєчку, всього я сподівалася по ній, знаючи її примхувату вдачу, але цього не сподівалася, що вийшовши заміж не покине своїх химер!"

„Це не химери. Вона пише радо і люди читають те, що вона пише".

„Так вона тобі казала?"

„Павлинко, вже це свята правда".

„А він що на це? Надіюся, що хоч тим не одушевляється?"

„Противно, він гордий на це і старається дати їй до тої праці як найбільше спроможности. Одну з її перших праць, з котрою їй не щастилося, післав він потайно, щоб об тім не знала, до одного дуже значного літерата за границю з питанням, чи по його думці знати з цієї праці справді писательский талант і чи авторці заматися дальше літературною працею, чи залишити її. А той прочитав рукопись і відписав, щоби працювала доконче далі і не покидала пера ніколи, що в неї є талант. Тоді виявив їй все і з того часу вона працює з подвійним запалом, та каже, що та праця довершає її щастя. Так мається та річ, Павлинко, і ти повинна тим тішитися".

„Тішитися, Мілєчку? Тішся ти, коли можеш, я не можу тішитися. В світі нема правди!"

„Ет, Павлинко, ти мені чогось надто огірчена. Я би власне сказав, що в світі є ще правда!“

„Є? ха-ха-ха! І ти справді сказав-би це в виду сумної долі твоїх доньок? Глянь на Лєну! Віддалася за пристарілого дивака, і стративши з дітьми здоровля дожила того, що він рахує кусні хліба, котрі вона бере в рот. А Катя здорова, добре вихована, гарна, мов та квітка, працьовита мов мурашка, діждалася в своїм найкращім віку, що о неї не питає і один мужчина. І це в тебе „прав да“? Чим заслужила собі Наталка на таке шаленне щастя? Випросила його у Бога хоч-би одним зітхненням? Чи може послухом на твої і мої моральні науки і упімнення? Чи може працею? Такою працею яка пристоїть жінці, якою займалася я в своїх дівочих літах у родичів, а відтак вийшовши заміж і в себе, щоби своїому домові надати значиння і характер, а дітий щоб випровадити на чесних і правих людий? Скажи! Ти, як мені здається, заголомшений превеликим щастям своєї сестріниці, забув уже задивлятися на річі тверезими очіма! Та слава Богу, що в мене не ослаб ум і що я станувши непохітно на раз вибраінм становищі, не поступлюся з його ніколи, на один крок, — слава Богу!“

Він не відповідав і лиш випускав з люльки раз по раз густі клуби диму. На її згадку про Лєну стиснув йому жаль серце мов клищами. Це була правда; вона не була щаслива в своїм подружжю, і в її теперішнім життю приходила рідко така днина, що не була-би споганена криком і сваркою; а тимчасом Наталка — о Боже як гарно проживала зі своїм чоловіком! І перед його душу,

переповнену ще враженнями з побуту у молодят, явився один образ і він потонув у його всіми думками.

Одного дня перед вечером сидів він з Наталкою на веранді, прибраній цвітами, і розмовляв. Марка не було дома. Виїхав був день перед тим в якихсь справах у другу місцевість і мав вернути аж третього дня.

Говорили між иншим про людську вдачу, про виховання і про те, як складається людська доля. Відтак вона замовкла. Полинула кудись думками. Її очі зоріли з білого її лиця, мов у зворушенню, і вона видалася йому в торжественнім настрою.

„Вучиу“, обізвалася по якійсь хвилині, „в мене настало „полудне“. Вона настане і для нашого народу, неправда-ж? Я вірю в це, як вірю в силу волі, і я несказано горда за тих, що ступили на дорогу, котра веде до сього полудня, а удари ворогів чи недолі зносять з усміхом на устах. В їх руках спочиває будучність народу, а їх самих жде безсмертність. Це гарна і горда нагорода“.

А відтак напружила зір і дивилася нерухомо в одну частину саду, звідки давалося чути від часу до часу зітхання арфи еольскої. Війдти йшов хтось хутко до них; якийсь мужчина. Вуйко не пізнав його, але за те були в неї ліпші очі.

„Марко!“ кликнула вона півголосом і кинулася, як стріла по сходах до його—ні, не як стріла, але як рожа, кинена кимсь йому на зустріч. Обоє обнялися.

„Це я тому так устроїв, щоб ти радувалася“, сказав він.

„Умієш любити“ прошептала.

„Як годиться мужеві царівни“, відповів усміхаючись і поцілував нахилені до його уста.

КОНЕЦЬ.

